

**BEOGRADSKA
OPERACIJA
20 OKTOBAR 1944**

BEOGRADSKA OPERACIJA

U zajedničkoj redakciji

Maršala Sovjetskog Saveza S. S. BIRJUZOVA,
General-pukovnika Jugoslovenske narodne armije
Rade HAMOVICA

Sovjetski autori

Maršal Sovjetskog Saveza S. S. BIRJUZOV, general-
-potpukovnik N. N. ŠKODUNOVIC, pukovnici: A. N.
RATNIKOV, V. J. ZUBAKOV, M. M. MALAHOV, V. A.
MACULENKO

Jugoslovenski autori

General-pukovnik Rade HAMOVIĆ, pukovnici: Fabijan
TRGO, Viktor KUCAN, potpukovnici: Petar VIŠNJIĆ,
Todor RADOŠEVIĆ, Mišo LEKOVIC

VOJNOISTORIJSKI INSTITUT
JUGOSLOVENSKE NARODNE ARMIIJE

KOLEKTIV SOVJETSKIH I JUGOSLOVENSKIH AUTORA

BEOGRADSKA OPERACIJU

BEOGRAD

OD AUTORA

Jedna od značajnih strana istorije proteklog svetskog rata — zajednička borbena dejstva jedinica Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije na jugoslovenskoj zemlji — dvadeset godina je čekala trenutak da bude zajednički napisana.

U sovjetskoj i jugoslovenskoj literaturi ovoj temi je posvećeno mnogo stranica, ali ona još nigde nije bila tako potpuno, svestrano osvetljena, uz korišćenje različitih izvornih dokumenata obeju zemalja, kao u ovoj knjizi. Čini nam se da će to u izvesnoj meri pomoći da se popuni praznina u sovjetskoj i jugoslovenskoj istoriografiji o zajedničkim borbenim dejstvima sovjetskih i jugoslovenskih jedinica, da sadašnja i buduće generacije sačuvaju od zaborava jednu od velikih epopeja zajedničke borbe naših bratskih naroda.

Dve bratske armije, koje su, daleko jedna od druge hiljadama kilometara, preko tri godine vodile besprimernu tešku borbu protiv zajedničkog neprijatelja, sastale su se septembarskih dana 1944. godine na istočnim granicama Jugoslavije. U oktobru su sovjetske i jugoslovenske jedinice, u jedinstvenom stroju, krenule u juriš na Beograd. Slobodarski grad, grad slavnih revolucionarnih tradicija i simbol jedinstva jugoslovenskih naroda, boreći se bespoštedno protiv neprijatelja, pružao je ruke u susret svojim oslobodiocima koji su, lomeći otpor nemačkih divizija, hitali da mu donesu tako željenu i toliko skupo plaćenu slobodu.

Po svojoj žestini, napregnutosti i rezultatima, borbena dejstva dveju bratskih armija, koja su se završila oslobođenjem istočnih krajeva Jugoslavije i njenog glavnog grada — Beograda, zauzimaju vidno mesto u operacijama savezničkih armija na teritoriji Evrope u drugom svetskom ratu. Ta borbena dejstva, koja su u ratnoj istoriji poznata kao »beogradska operacija«, imala su poseban značaj za narode Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, jer su bila simbol borbenog drugarstva dvaju naroda koji su u najteže vreme svoje istorije uvek bili jedinstveni u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Zajedno sa Crvenom armijom i Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije aktivno su dejstvovali i jedinice Otečestvenog fronta Bugarske.

Sovjetski i jugoslovenski vojni istoričari odlučili su da zajednički napišu istoriju jedne ratne operacije. Oni su uvereni da je to njihov obostrani dug i obaveza prema sovjetskim i jugoslovenskim ratnicima koji su se borili u Jugoslaviji, prema onima koji su poginuli u borbi za Beograd i na njegovim prilazima, koji su prolivali krv u teškim četvorogodišnjim borbama. Autori se nadaju da će po objavljivanju ovog dela jugoslovenski i sovjetski čitaoci dobiti mogućnost da se još bolje upoznaju s tokom, veličinom, rezultatima i značajem beogradske operacije. Oni su radosni što će i oni u ovoj jubilarnoj godini, kada Beograd slavi 20-godišnjicu svog oslobođenja, na ovaj način doprineti daljem učvršćenju ratnog drugarstva i prijateljstva naših naroda.

U želji da ova knjiga bude dostupna širokom krugu čitalaca, autori su nastojali da je što popularnije obrade, izbegavajući, gde je to moguće, detaljno opisivanje borbених dejstava jedinica, što je inače uobičajeno u istorijskim radovima ove vrste. Ograničivši se na izlaganje ratnih činjenica neophodnih za shvatanje toka operacija, autori su pre svega nastojali da se čitaocima što potpunije i jasnije dočara ona atmosfera koja je tih jesenjih dana 1944. godine vladala u jedinicama Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, kao i među stanovništvom gradova i sela Srbije koje je sa bezgraničnom radošću i oduševljenjem dočekivalo sovjetske vojnike.

Pobedonosno izvedenom beogradskom operacijom izvršena je jedna značajna etapa oslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije. Uspostavljanjem neposrednog kontakta između jedinica Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, jugoslovensko ratište, do tada izolovano i prostorno odvojeno od ostalih ratišta, postalo je sastavni deo opšteg savezničkog fronta. Polazeći od toga, autori su smatrali da je neophodno dati i pregled narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, počev od prvih dana oružane borbe 1941. godine. Oni su mislili da će taj pregled omogućiti sovjetskim čitaocima da se bar ukratko upoznaju sa razvitkom, veličinom i značajem narodnooslobodilačke borbe i revolucije jugoslovenskih naroda u toku drugog svetskog rata. Iz istih razloga, u prvoj glavi je za jugoslovenske čitaoce dat maksimalno sažet pregled borbe Sovjetskog Saveza protiv fašističke Nemačke.

Iako su sovjetski autori obrađivali borbena dejstva Crvene armije, a jugoslovenski — dejstva jedinica Narodnooslobodilačke vojske, ipak delo predstavlja jednu celinu, jer je konačan tekst pripremljen zajedničkim radom čitavog autorskog kolektiva.

Radeći na ovoj knjizi autori su imali na raspolaganju arhivske i druge dokumente sovjetskih i jugoslovenskih kao i nemačkih jedinica koje su učestvovala u beogradskoj operaciji. Sem toga, korišćeni su i ranije objavljeni vojnoistorijski, memoarski i drugi radovi.

Knjiga se izdaje istovremeno u Moskvi i Beogradu, na ruskom i srpskohrvatskom jeziku. Oba izdanja su identična.

Autori smatraju svojom dužnošću da izraze zahvalnost svima sovjetskim i jugoslovenskim ustanovama, posebno Vojnoistorijskom institutu Jugoslovenske narodne armije i Vojnonaučnoj upravi Generalštaba sovjetskih oružanih snaga, kao i licima koja su svojom plodotvornom pomoću doprineli pripremanju ove knjige.

I

BORBA SOVJETSKIH I JUGOSLOVENSKIH NARODA PROTIV FAŠIZMA U PERIODU 1941 — JESEN 1944. GODINE

Drugi svetski rat, koji je doneo bezbrojne nesreće i stradanja narodima mnogih zemalja sveta, proizišao je iz imperijalizma, iz izrazitih zaoštrevanja nepomirljivih protivurečnosti koje je ovaj nosio u sebi. Glavnu ulogu u pripremi i započinjanju rata odigrao je fašizam, u kojem se najpotpunije odrazila agresivna suština imperijalizma, žestoka mržnja prema demokratiji, socijalizmu i Sovjetskom Savezu.

Fašizam je nikao u periodu najoštrijih unutrašnjih i spoljnih protivurečnosti kapitalističkog sistema i revolucionarnih potresa. On se javlja kao koncentrisana pojava političke reakcije na svim linijama, svojstvena imperijalizmu.

Ekonomске i političke protivurečnosti kapitalizma, koje su se izoštrile oko 1930. godine pod uticajem vrlo teške svetske ekonomske krize, jako su ojačale agresivna stremljenja imperijalističkih država, njihovu borbu za tržišta i sfere uticaja. Japan je 1931. napao Kinu i oteo Mandžuriju. Na Dalekom istoku formiralo se žarište svetskog rata.

S pobedom fašizma u Nemačkoj, s militarizacijom ove zemlje i pojačanim revanšističkim stremljenjima u centru Evrope, pojavilo se glavno žarište rata. Otpočinjući novi svetski rat agresivne fašističke države su računale da će likvidirati Sovjetski Savez — oslonac mira, demokratije

i socijalizma, razbiti komunistički i radnički pokret, ugušiti narodnooslobodilačku borbu naroda u kolonijama i zavisnim zemljama i zagospodariti svetom.

Dolazak hitlerovaca na vlast u Nemačkoj uverio je narode sveta da je fašizam otvorena teroristička diktatura najreakcionarnijih, najšovinističkih, najimerijalističkih krugova finansijskog kapitala. On predstavlja najveću opasnost za sve slobodoljubive narode. Fašistički teror se najpre bacio na komuniste, kao glavnu snagu koja mu se suprotstavljala, a zatim na sve progresivne i slobodoljubive ljude.

Idući za tim da izvrše novu podelu sveta, hitlerovska Nemačka i druge fašističke države naročito su glasno propagirale plan napada na Sovjetski Savez, trudeći se da sebi obezbede podršku i obilnu pomoć zemalja zapadnih država. Između Nemačke i Japana je 1936. bio zaključen po zlu poznati »antikominternovski pakt«, kojemu je posle godinu dana prišla i Italija.

Zaklanjajući se iza buke hitlerovaca o »krstaškom pohodu« protiv komunizma, nemački monopoli su se spremali da prekroje kartu sveta u svoju korist.

Najreakcionarniji krugovi Engleske, Sjedinjenih Američkih Država i Francuske toliko su uveravali javnost u antisovjetsku i antikomunističku misiju fašističkih država, a pre svega Nemačke, da su, ne vodeći računa istovremeno i o tome da će okrnjiti svoje interese, radili na najbržem preporodu industrijske i vojne moći fašističkih zemalja. Oni su težili ne samo da sačuvaju nego i da učvrste nemački imperijalizam i da ga iskoriste kao glavnu udarnu snagu u borbi protiv Sovjetskog Saveza. Oni su takođe računali da je moguć sporazum sa agresivnim fašističkim državama pošto se zadovolje njihove osvajačke težnje na račun SSSR-a i nekih drugih zemalja.

Fašističke države Nemačka, Italija i Japan, u kojima je vladao najmračniji poredak novoga veka, postavile su sebi cilj da agresijom, nasilnim pokoravanjem naroda i prisvajanjem tuđih teritorija zagospodare svetom. Popustljiva politika zapadnih država objektivno je išla na ruku agresorima.

Prve osvajačke akcije evropskih fašističkih zemalja počele su napadom Italije na Etiopiju 1935. godine. Zatim, u proleće 1938, Nemačka je izvršila anšlus Austrije. Vojno mešanje Nemačke i Italije u građanski rat u Španiji doprinelo je pobedi fašističkih snaga i uspostavljanju Frankove diktature u Španiji.

Oktoobra 1938. godine nemačke snage su zauzele Švedsku oblast, sredinom marta 1939. čitavu Čehoslovačku, a zatim deo Litve (Memelsku oblast). Sredinom aprila iste godine fašistička Italija zauzela je Albaniju.

Prvog septembra 1939, bez objave rata, Hitler je napao Poljsku, a 3. septembra su Velika Britanija i Francuska objavile rat hitlerovskoj Nemačkoj. Tako je počeo drugi svetski rat.

Pošto je osvojila Poljsku, nemačka armija produžava svoj osvajački pohod. Aprila 1940. godine ona zauzima Dansku, a krajem juna Norvešku, Luksemburg, Holandiju, Belgiju i Francusku, koje su bile iznutra oslabljene izdajom reakcionarnih krugova. U napadu na Francusku učestvuju i Italija. Fašističke države, koje su bile na vrhuncu svoje moći, 27. septembra 1940. u Berlinu zaključuju savez između Nemačke, Italije i Japana, takozvani Trojni pakt. A 28. oktobra 1940. Musolinijeve jedinice napadaju Grčku, gde nailaze na odlučan otpor naroda.

Osvojivši skoro čitavu Evropu, fašistička Nemačka pojačava pripreme za napad na Sovjetski Savez.

U jesen 1940. godine Hitler je uspeo da učvrsti uticaj Nemačke u zemljama jugoistočne Evrope, s ciljem da •ovlada Balkanom i da obezbedi južno krilo svojih snaga pri napadu na Sovjetski Savez. U novembru iste godine Trojnom paktu su prišle hortijevska Mađarska i Rumunija Antoneskua, a u martu 1941. i monarhofašistička Bugarska. Potom su nemačke snage stupile na teritoriju ovih zemalja.

Tako se Jugoslavija našla okružena trupama zemalja •članica Trojnog pakta. U ovim uslovima jugoslovenski vladajući krugovi, nemajući podršku naroda, težili su da

se približe zemljama Osovine. Jugoslovenska buržoazija je jedini izlaz iz takve situacije videla u priključenju Trojnom paktu. Ona je odbacila zahteve Komunističke partije Jugoslavije koji su bili usmereni na menjanje političkog kursa, na orijentaciju prema SSSR-u, na demokratizaciju zemlje i jačanje odbrambene moći Jugoslavije. Vlada Cvetković — Maček je 25. marta potpisala protokol o pristupanju Trojnom paktu. Tim aktom vladajući režim je pokušao Jugoslaviju pretvoriti u osovinskog satelita i uključiti je u Hitlerovu ratnu mašinu. Narodi Jugoslavije jednodušno su osudili ovaj akt izdaje i suprotstavili se uključenju svoje zemlje u fašistički »novi evropski poradak«.

Po dolasku Hitlera na vlast, uviđajući opasnost od fašizma, Komunistička partija Jugoslavije vodi politiku stvaranja širokog opštenarodnog antifašističkog fronta. Ona se pokazala kao jedina politička snaga u zemlji koja ustaje protiv fašizma. Ona pokreće narodne mase u borbu za podršku Etiopiji, šalje dobrovoljce u Spaniju, osuđuje anšlus Austrije, organizuje upisivanje desetine hiljada dobrovoljaca za odbranu ugrožene Čehoslovačke. Ukoliko se više približavala opasnost od fašističke agresije, Komunistička partija Jugoslavije još je odlučnije vodila borbu protiv kapitulantske vlade, zahtevajući demokratizaciju političkog života zemlje.

Uoči potpisivanja Trojnog pakta po celoj zemlji narasta talas ogorčenja, koji je dostigao svoju kulminaciju 27. marta na ulicama Beograda. Idejni vođa i organizator otpora bila je Komunistička partija Jugoslavije. Posle vesti o pristupanju Trojnom paktu, 25. i 26. marta došlo je, pod rukovodstvom komunista, do masovnih demonstracija u Beogradu, Splitu, Kragujevcu, Nišu, Cetinju i drugim gradovima. U svojim zahtevima partijsko rukovodstvo je tražilo da se stvori takva vlada koja će sa SSSR-om zaključiti ugovor o uzajamnoj pomoći. Da bi se podržao ovaj zahtev otpočeo je masovni narodni pokret. U mnogim krajevima zemlje.

27. marta 1941. desetine hiljada Beograđana demonstriraju protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu



Na dan 27. marta, pod uticajem antifašističkog i patriotskog stava naroda, zbačena je vlada Cvetković — Maček. Nova vlada, sa generalom Simovićem na čelu, nije ispunila zahteve naroda. No ona to nije ni mogla s obzirom na svoj karakter i sastav. I pored toga, iako tada nisu došle na vlast istinske narodne snage, 27. mart predstavlja pobjedu naroda Jugoslavije. Ujedno ovaj događaj označava istorijski preokret u političkom životu jugoslovenskih naroda. Narodne mase, rukovođene Komunističkom partijom, uporedo sa odbacivanjem kapitulantske politike zadale su udarac domaćoj buržoaziji razvijajući široko demokratski i revolucionarni pokret u zemlji.

Razbešnjen otporom naroda, Hitler odlučuje da uništi Jugoslaviju »surovošću bez milosti«. Na savetovanju 27. marta s višim rukovodiocima nemačkih oružanih snaga i ministrom spoljnih poslova izjavio je da je »on rešio da preduzme sve mere da uništi Jugoslaviju u vojnom pogledu i da je sruši kao državu ne čekajući moguću izjavu nove vlade o lojalnosti« i »da će naneti bespoštedan udar Jugoslaviji«, ali tako da »se vojni poraz izvede munjevitom brzinom«.

Da bi pridobio hortijevsku Mađarsku i carsku Bugarsku za rat protiv Jugoslavije, Hitler im je obećao da će oduzeti neke krajeve Jugoslaviji u njihovu korist. U isto vreme on je raznim obećanjima i političkim manevrima podstrekavao separatistička stremljenja izdajnika iz pete kolone usmerena na rasparčavanje zemlje.

Šestog aprila 1941, bez objave rata, fašističke zemlje izvršile su iznenada napad na Jugoslaviju. U tom napadu učestvovala je 51 divizija, od kojih 24 nemačke, 22 italijanske i 5 mađarskih.

Istovremeno sa upadom fašističkih trupa, nemačka avijacija (oko 500 bombardera uz pratnju 250 lovaca) ujutro 6. aprila je izvršila razbojnički napad na Beograd.

Vlada i Vrhovna komanda tadašnje Kraljevine Jugoslavije bile su obezglavljene, što je ubrzalo anarhiju i rasulo u zemlji.

Jugoslovenska vojska, slabo naoružana i obučena, nije bila pripremljena da vodi savremeni rat, bremenita svim onim protivrečnostima koje su razdirale Kraljevinu Jugo-

slaviju. Njen viši komandni kadar, većim delom, bio je kapitulantski raspoložen a jedan deo su činili izdajnici iz pete kolone. Zbog ovoga nemačka armija, koja je upala na jugoslovensku teritoriju, nije ni nailazila na znatniji otpor. Pojedinačni primeri otpora izražavali su spremnost jugoslovenskih građana i patriotski nastrojenih nižih starešina da brane zemlju.

Već u samom početku rata videli su se trulost Kraljevine Jugoslavije, kapitulantstvo njenog državnog i vojnog rukovodstva kao i otvorena izdaja pojedinih buržoaskih grupa koje su stvarale ili pokušale da stvore razne političke organizacije slične Kvislingovoj.

Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina politička partija u zemlji koja je otpočela odlučnu borbu za odbranu zemlje. Ona je razvijala patriotska osećanja u narodu, ukazivala na posledice gubitka nacionalne nezavisnosti, ulagala maksimalne napore u produženju otpora agresoru bez obzira na izdajničke pozicije vladajućih krugova Jugoslavije. Predstavnici Komunističke partije odlaze u štabove jedinica sa zahtevom da se oružje da radnicima i svim antifašistima. Ali vlada i vojno rukovodstvo nisu želeli da daju oružje u ruke naroda i komunista. Zbog ovoga mere koje je preduzela Komunistička partija Jugoslavije, kao i gotovost naroda za borbu, nisu mogle sprečiti poraz i raspad bivše jugoslovenske vojske. Petnaestog aprila su kralj, vlada i Vrhovna komanda pobjegli u inostranstvo, ovlativši svoje opunomoćenike da potpišu pakt o bezuslovnoj kapitulaciji, što je i urađeno 17. aorila 1941. godine u štabu nemačke 2. armije u Beogradu. Više od 300 hiljada pripadnika bivše jugoslovenske vojske odvedeno je u zarobljeništvo.

Kratak aprilski rat, iako se završio porazom Kraljevine Jugoslavije, imao je značajne međunarodne posledice. Hitlerova komanda bila je prinuđena da napad na SSSR odgodi sa 15. maja na 22. jun, tj. 38 dana docnije.¹

¹ Proces des grands crimineles, XXXIV, 170, str. 702. Zbog napada na Jugoslaviju početak akcije »Barbarosa« mora se odložiti za 4 nedelje — takva je odluka doneta u Hitlerovom Glavnom štabu 27. 3. 1941. g. (Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu: Zbornik), tom II, knj. 2, str. 465—468).

Slom Kraljevine Jugoslavije bio je kraj monarhističke države, osnovane na nacionalnom bespravljju i izrabljivanju radnih slojeva.

Posle aprilskog rata Jugoslavija je bila podeljena među fašističkim agresorima: Slovenija — između Nemačke, Italije i Hortijeve Mađarske; Srbiju i Banat zauzela je Nemačka, predavši pogranične krajeve Srbije Borisovoj Bugarskoj; veliki deo Dalmacije, Hrvatskog primorja, Crnu Goru, Kosovo i Metohiju okupirala ili anktirala je Italija; Bačku, Baranju i Međumurje zauzela je hortijevska Mađarska; Makedoniju su podelili između sebe fašistička Italija i carska Bugarska.

Smatrajući ove oblasti kao svoje, okupatori su nameravali da izvrše njihovu denacionalizaciju sve do nasilnog iseljavanja stanovnika-starosedelaca, do zatvaranja u logore i do fizičkog uništenja stanovništva.

Okupacione vlasti, koristeći se separatističkim težnjama i podrškom pojedinih jugoslovenskih buržoaskih grupacija, stvarale su političke organizacije kvislinškog karaktera. U Sloveniji je na dan napada na Jugoslaviju ban Natlačen formirao »Narodni svet«, koji je trebalo da stvori slovenačku državu u okviru hitlerovske Nemačke. Desetog aprila fašistički agenti u Zagrebu proglasili su ustašku Nezavisnu Državu Hrvatsku, i okupator je doveo na vlast zločinca Antu Pavelića. U Beogradu su 1. maja nemački okupatori formirali komesarsku vladu s izdajnikom Milanom Aćimovićem na čelu.

S okupacijom i komadanjem Jugoslavije nastupili su najteži dani za njene narode.

Osvojivši većinu evropskih zemalja i zavladaвши vojnoindustrijskim potencijalom skoro cele Evrope, hitlerovska Nemačka je 22. juna 1941. godine napala Sovjetski Savez. Usmerivši svoju ratnu mašinu protiv sovjetske zemlje, Hitler je hteo da se zauvek obračuna sa prvom i tada jedinom u svetu socijalističkom državom, s komunističkim i radničkim pokretom, i da nemačkim kapitalistima otvori put ka svetskom gospodstvu.

Nemačko fašističko komandovanje je računalo da će za nekoliko meseci uništiti Crvenu armiju, a zatim pri-

stupiti osvajanju Velike Britanije i drugih zemalja. Ali to je bila fatalna greška. Razbojnički napad hitlerovske Nemačke na Sovjetski Savez predstavljao je početak njenog neizbežnog poraza.

Sovjetski narod i njegove oružane snage herojski su se borili s lukavim i tehnički bolje opremljenim neprijateljem. Bezpbzira na privremene neuspehe i velike gubitke ljudstva, naoružanja i teritorije, Crvena armija je preduzimala protivnapade, iznuravala neprijateljske snage i stvarala pogodne uslove za razvijanje širokih napadnih operacija.

Herojska borba sovjetskog naroda i njegovih oružanih snaga protiv hitlerovske Nemačke i njenih satelita nadahnjivala je porobljene narode na otpor fašizmu, ulivala im veru u sopstvene snage i neizbežnost pobeđe pravедne stvari.

Josip Broz Tito je rekao: »Svaki uspjeh, svaki podvig Crvene armije odjekuje u srcima boraca Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije i daje im poleta za još uporniju, za još nemilosrdniju borbu protiv okupatora i njegovih domaćih slugu«. ² On je takođe rekao: »Sta je nas rukovalo i šta nam je ulivalo vjeru u pobjedu? Rukovala nas je ljubav prema našoj domovini, ljubav prema nezavisnosti našeg naroda; rukovala nas je vjera u nepobjedivost velikog saveznika Sovjetskog Saveza. Rukovala nas je vjera u nepobjedivost slavne Crvene armije«. ³

»Italijanski partizani i svi italijanski demokrati« — piše jedan od rukovodilaca gapista (partizana u gradovima) Milana i Torina — »sa iskrenim osećanjem simpatija i oduševljenja pratili su dejstva slavne Crvene armije i svih naroda Sovjetskog Saveza. Njihovi herojski podvizi oduševljavali su naše borce«. ⁴

Mnoge poznate ličnosti Zapadne Evrope, Amerike i drugih kontinenata, takođe su gledale u Sovjetskom Savezu glavnu snagu u borbi protiv fašističkih agresora. U tele-

² Josip Broz Tito: Govori i članci, knj. I, str. 35.

³ Isto, str. 250.

⁴ D. Peše: Vojnici bez uniforme, M., Voenizdat, 1959, str. 62.

gramu upućenom predsedniku sovjetske vlade, od 27. septembra 1941. godine, general de Gol je, na primer, pisao: »U trenutku kada slobodna Francuska postaje saveznik Sovjetske Rusije u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, dozvoljavam sebi da izrazim svoje divljenje zbog nepokolebljivog otpora ruskog naroda i zbog junaštva i hrabrosti njegove armije i njegovih komandanata. Bacivši sve svoje snage protiv agresora, SSSR je svima sada ugnjetenim narodima dao veru u oslobođenje. Ne sumnjam, da će, zahvaljujući heroizmu sovjetskih armija, napori saveznika biti ovenčani pobedom«.

U zimu 1941/42. godine Crvena armija je na prilazima voljenom glavnom gradu dala »nepobedivoj« Hitlerovoj vojsci prvu lekciju u drugom svetskom ratu.

Poraz nemačke fašističke vojske pred Moskvom imao je ogromno vojno-političko i međunarodno značenje. Bilo je očevidno da je od strane hitlerovaca razvikani plan »munjevitog rata« postao neosnovan. Crvena armija je razbila mit o nepobedivosti nemačke armije.

S velikom radošću, kao svoju sopstvenu pobedu, jugoslovenski narodi i njihovi borci-partizani primili su vest o porazu hitlerovske vojske pred Moskvom.

Veliki značaj za dalje razvijanje narodnooslobodilačkog pokreta u svima okupiranim zemljama imala je istorijska pobeda Crvene armije na obalama velike ruske reke Volge. Jugoslovenski narodi kao i drugi narodi primili su je sa oduševljenjem. »Fašisti su posle staljingradske bitke obesili noseve, a nama su porasla krila«, govorili su borci Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Pobeda Crvene armije na Volgi predstavlja najkрупniji vojno-politički događaj drugog svetskog rata. Nastao je korenit prelom toka otadžbinskog rata sovjetskog naroda i celog drugog svetskog rata. Trodnevna žalost koju je Hitler objavio povodom uništenja 330.000 pripadnika armije feldmaršala Paulusa kao da je jednovremeno najavljivala početak najteže krize fašističke Nemačke. Njena vojna sila i njen vojni prestiž bili su podriveni.

Koristeći se rezultatima pobjede kod volške tvrđave, Crvena armija je nastavila da neprijatelju nanosi snažne udare na drugim sektorima fronta. Time je započelo masovno proterivanje neprijatelja sa sovjetske teritorije.

U toku leta 1943. godine Crvena armija je razbila krupnu grupaciju nemačke fašističke vojske u rejonu Kurska i očistila od neprijatelja više od polovine ranije okupirane sovjetske teritorije, zaključno sa Donbasom i Ukrajinom na levoj obali Dnjepra.

U kurskoj bici Crvena armija je sahranila nade upravljača fašističke Nemačke da se revanširaju za poraz na Volgi, da izmene tok rata u svoju korist novim nastupanjem, da povrate izgubljenu strategijsku inicijativu i sačuvaju od neminovnog raspadanja agresivni blok fašističkih država.

Poraz nemačke fašističke armije u kurskoj bici olakšao je uspešno iskrcavanje anglo-američkih snaga u Italiji i njihovo napredovanje u dubinu teritorije, i time uticao na poraz ove zemlje u ratu. Bitka kod Kurska je dovela do značajnog slabljenja sredozemnog ratišta, jer je nemačko-fašističko komandovanje bilo prinuđeno da prebaci sa njega na sovjetsko-nemački front značajne vazduhoplovne snage kao i jedinice drugih rodova vojske. Očigledno je da Hitler, bez obzira na uporne molbe Musolinija, nije mogao dodeliti vojne snage za zaštitu Italije, pravdajući se potrebama ruskog fronta.

Nadahnuti veličanstvenim pobjedama Crvene armije, narodi okupiranih zemalja još više su bili podstreknuti u borbi protiv stranih osvajača. Narodnooslobodilačka vojska i partizani Jugoslavije postigli su u 1943. godini krupne uspehe u borbi protiv nemačkih fašističkih okupatora.

Herojsku borbu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije pažljivo su pratili sovjetski ljudi i progresivne snage drugih zemalja. »Moskovski radio« — pisala je »Borba« 8. februara 1943. — »svakodnevno beleži herojski otpor naših hrabrih boraca, govori o njemu celom svetu, kao o vanrednom primeru . . . Moskva se raduje i žalosti zajedno sa nama . . .«

Godine 1944. na sovjetsko-nemačkom frontu vođene su velike bitke. Razvijajući borbene uspehe iz protekle

godine, Crvena armija je u prvoj polovini 1944. godine nastavila da razbija nemačke fašističke armije kod Lenjingrada i Novgoroda i na jugu zemlje. Snage četiri ukrajinska fronta, u sadejstvu sa Crnomorskom flotom, oslobodile su gotovo svu Ukrajinu na desnoj obali Dnjepra i Krim, očistile od okupatora veći deo Sovjetske Moldavije i stupile u severoistočne krajeve Rumunije.

Pod udarima Crvene armije počeo je da se raspada blok fašističkih država. Rumunske, mađarske, finske i bugarske saveznike Hitlerove obuzeli su strah i pometnja. Oni su počeli da traže način da se izvuku iz zagrljaja fašističke Nemačke i da napuste ratovanje na njenoj strani.

U leto i jesen 1944. godine Crvena armija je nanela snagama neprijatelja uzastopne snažne udare u Kareliji, Belorusiji, zapadnoj Ukrajini, rejonu Kišinjev — Jaš, Pri-baltiku. Mađarskoj, istočnom delu Jugoslavije i severnoj Finskoj. U to vreme postignuti su veliki politički i vojni rezultati. Crvena armija je oslobodila sovjetsku teritoriju. Državna granica SSSR-a bila je uspostavljena celom svojom dužinom od Barencovog do Crnog mora.

Ispunivši svoj zadatak u pogledu oslobodenja okupiranih područja SSSR-a, Crvena armija je prenela borbena dejstva na teritoriju zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope, i pomogla narodima tih zemalja da se oslobode fašističkog jarma.

Za vreme ostvarivanja strategijskih napadnih operacija u 1944. godini, od kojih su se mnoge završavale opkoljavanjem i uništenjem krupnih neprijateljskih grupacija, Crvena armija je nanela neprijatelju ogromne gubitke. U 1944. godini bilo je potpuno uništeno ili zarobljeno 126 divizija i 25 brigada, razbijeno 361 divizija⁵ i 27 brigada, od kojih je 47 divizija i 20 brigada pretrpelo takve gubitke da su morale biti rasformirane. Neprijatelj je u 1944. godini izgubio ukupno 2,600.000 ljudi, 48.000 topova i minobacača, 15.000 tenkova i jurišnih topova, 17.000 aviona. Najveće gubitke pretrpela je nemačka fašistička armija u toku letnje i jesenje kampanje. »U toku leta i jeseni 1944.

⁵ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941 — 1945. g., M., Voenizdat, 1962, str. 503.

godine« — piše hitlerovski general E. Vestfal — »nemačka armija pretrpela je najveći poraz u svojoj istoriji, koji je čak prevazišao i staljingradski. . . Tada je Nemačka nezadrživo srljala u propast».⁶

U punom zamahu uspešnih napadnih operacija Crvene armije, juna 1944. ostvareno je iskrcavanje britanskih i američkih armija na severu Francuske. Naši saveznici su najzad otvorili drugi front u Evropi, koji su tako dugo očekivali narodi sveta, i započeli borbena dejstva protiv hitlerovske Nemačke na zapadu.

Borbena dejstva saveznika u Zapadnoj Evropi vezala su 60 nemačkih divizija koje su protiv njih dejstvovala početkom juna. Hitlerovsko komandovanje bilo je prisiljeno da kao pojačanje ubaci u borbu protiv anglo-američkih armija deo snaga svoje strategijske rezerve. Nemačka je takođe izgubila značajnu okupiranu teritoriju na zapadu, s koje je crpla rezerve za vođenje rata. Nema sumnje da je sve to objektivno doprinelo Crvenoj armiji da u kratkom roku završi oslobodjenje okupiranih rejona Sovjetskog Saveza. Ali otvaranje drugog fronta u Evropi nije dovelo do povlačenja jedinica nemačko-fašističke vojske sa sovjetsko-nemačkog fronta.⁷ Bilo je očigledno da bez snažnih operacija Crvene armije u leto 1944. godine, kojima su bile vezane neprijateljske snage nekoliko puta veće od onih koje su dejstvovala protiv saveznika na Zapadu, Englezi i Amerikanci ne bi se mogli tako uspešno iskrcati u Normandiji i isterati nemačku fašističku vojsku iz srednje Italije, Francuske i Belgije. Na taj način, hitlerovska Nemačka se našla pritešnjena između dva fronta. Počele su se ostvarivati odluke Teheranske konferencije o zajedničkim udarima po Nemačkoj sa istoka, zapada i juga. Iskrsle su stvarne mogućnosti da se skрати trajanje rata, smanje žrtve i patnje mnogih naroda.

Veliki značaj za uspešno vođenje rata protiv hitlerovske Nemačke imala je spoljna politika Komunističke

⁶ Kobne odluke, M., Voenizdat, 1958, str. 257—259.

⁷ U početku letnje i jesenje kampanje 1944. g. na sovjetsko-nemačkom frontu nalazilo se 228 divizija i 23 brigade, od kojih nemačkih 179 divizija i 5 brigada. Od juna do decembra na sovjetsko-nemački front je bilo prebačeno još 60 divizija i 13 brigada, a predислоcirano na zapad samo 12 divizija i 5 brigada.

partije i sovjetske vlade. Glavni napor sovjetske spoljne politike bio je usmeren na ujedinjavanje svih snaga koje se bore protiv fašističke Nemačke i njenih satelita, na stvaranje antifašističke koalicije država i naroda.

Ovi naponi krunisani su uspehom. Antihitlerovska koalicija bila je obrazovana, bez obzira na to što su u njen sastav ušle zemlje sa različitim društvenim sistemima, što su njeni članovi zastupali suprotne ideologije. Zahvaljujući velikoj ulozi Sovjetskog Saveza ova koalicija je dovela do potpunog uništenja hitlerovske Nemačke.

Narodi Sovjetskog Saveza, Jugoslavije i drugih zemalja visoko cene udeo SAD i Velike Britanije u zajedničkoj borbi protiv agresivnih fašističkih država. Oni žele da se u svim zemljama objektivno ceni odlučujuća uloga Crvene armije u uništenju zajedničkog neprijatelja, kao i uloga i značaj narodnooslobodilačkih i demokratskih pokreta u borbi protiv fašizma.

Glavni teret proteklog rata podneo je sovjetski narod i njegova Crvena armija. Sovjetsko-nemački front bio je u toku celog drugog svetskog rata glavni i odlučujući front.

Na početku rata protiv Sovjetskog Saveza je dejstvovalo 190 kompletno popunjenih, tehnički opremljenih i dobro osposobljenih divizija fašističke Nemačke i njenih satelita. Već u leto 1942. godine⁸ broj neprijateljskih divizija koje su dejstvovale protiv Crvene armije porastao je na 237, a u jesen — na 266 združenih jedinica, od kojih 193 nemačke, tj. gotovo jedan i po puta više nego 1941. godine. Početkom 1944. godine nemačko-fašističko komandovanje je i dalje držalo glavninu svojih snaga na sovjetsko-nemačkom frontu. Protiv Sovjetskog Saveza dejstvovalo je u to vreme 236 divizija i 18 brigada,⁹ dok su u Zapadnoj Evropi i na Balkanu bile 102 divizije i 3 brigade.

Bez obzira na otvaranje drugog fronta u Evropi, sovjetsko-nemački front je ostao kao i pre glavni, na kojem su bile koncentrisane gotovo dve trećine nemačke faši-

⁸ Istorija KPSS, Gospolitizdat, 1962, str. 554, 574, 575.

⁹ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941—1945, Voenizdat, 1963, t. 5, str. 461.

stičke vojske. Za borbu protiv Crvene armije, kao glavnog neprijatelja, u drugoj polovini 1944. prebačeno je još 60 divizija¹⁰ i 13 brigada, od kojih iz Nemačke 40 združenih jedinica, iz Francuske 5, iz Italije 3, iz Norveške, Danske i Holandije 3, iz zemalja Balkanskog poluostrva 21.

U skladu sa razvijanjem sovjetske vojne veštine, porastom borbene sposobnosti ličnog sastava Crvene armije, i naglog povećanja njene tehničke opremljenosti, neprekidno je rasla efikasnost borbenih dejstava sovjetskih trupa. U borbama kod Moskve Crvena armija je razbila 25 od 74 neprijateljske divizije koje su učestvovala u borbenim dejstvima; u bici na Volgi — 49 od 65 divizija; u kurskoj bici — 39 od 92 divizije; u napadnoj operaciji na Ukrajinu na desnoj obali Dnjepra — 76 od 135 divizija; u beloruskoj operaciji — 76 od 114 nemačkih fašističkih divizija koje su učestvovala u borbama.

Crvena armija nije samo oslobađala teritoriju koju je neprijatelj okupirao. U žestokim bitkama ona je težila da odseče pravce odstupanja na zapad, da okruži i uništi neprijateljevu živu silu i borbenu tehniku. Prema dokumentima nemačkog generalštaba, u periodu od 22. juna 1941. do 1. januara 1944. prosečni mesečni gubici kopnene vojske hitlerovske Nemačke na sovjetsko-nemačkom frontu iznosili su 183.000 ljudi, a u sledećem periodu oni su dostizali prosečno do 220.000 vojnika i oficira.

U toku velikog otadžbinskog rata Crvena armija je razbila ukupno 1024 neprijateljske divizije, u koji broj su uračunate združene jedinice koje su upale na teritoriju Sovjetskog Saveza u junu 1941, 466 divizija koje su naknadno upućene na sovjetsko-nemački front i 470 divizija koje je nemačko fašističko komandovanje popunjavalo na tom frontu u toku celog rata.¹¹ Sovjetske oružane snage uništile su takođe glavne snage neprijateljeve avijacije i veći deo borbene tehnike i naoružanja, koje su proizvodili hitlerovska Nemačka i porobljene evropske zemlje.

¹⁰ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941—1945, Voenizdat, 1963, t. 5, str. 464.

¹¹ Drugi svetski rat 1939—1945, Voenizdat, 1958, str. 840—844.

Sovjetski Savez i herojska Crvena armija odigrali su odlučujuću ulogu u razbijanju ratne mašine fašističke Nemačke, pružili neocenjivu pomoć oslobodilačkoj borbi naroda i stekli njihovo večno priznanje i zahvalnost.

Sovjetski narod je izvršio veliki oslobodilački podvig, koji će kao najsvetlija stranica biti zauvek sačuvan u istoriji i uspomeni naroda svih zemalja. »Ne samo naši savremenici«, — rekao je N. S. Hruščov, — »već će i sledeća pokolenja uvek pamtiti svetli lik herojskih boraca koji su u smrtonosnim bitkama razbili fašističke horde, čuvati uspomenu na one koji su spasli svetlu budućnost čovečanstva«.¹²

Veličanstvene pobeде sovjetskih oružanih snaga nad hitlerovskom Nemačkom i njenim saveznicima bile su moguće zato što je Komunistička partija Sovjetskog Saveza, sa Centralnim komitetom na čelu, bila vodeća i nadahnjujuća snaga sovjetskog naroda i njegove armije i borbeni organizator opštenarodne borbe protiv okupatora.

Komunistička partija otkrila je sovjetskom narodu ogromnu opasnost koja se nadnela nad domovinom Velikog Oktobra, podigla ga i organizovala za sveti rat protiv fašističkih osvajača, za zaštitu prve u svetu socijalističke države. Provođeci u život ratni program, KPSS je razvila gigantski organizatorski i politički rad i pretvorila zemlju u jedinstveni borbeni front. »Sve za front! Sve za pobedu!« — pod takvom parolom su u pozadini herojski radili radnička klasa, seljaštvo i sovjetska inteligencija.

Zajedničkom odlukom CK SKP(b), Prezidijuma Vrhovnog sovjeta i Saveta narodnih komesara SSSR od 30. juna 1941. bio je obrazovan vanredni organ — Državni komitet odbrane (DKO), u čijim se rukama nalazila sva vlast u zemlji. DKO je ostvarivao državno, vojno i ekonomsko rukovođenje, objedinjavao delatnosti državnih i vojnih ustanova, partijskih, sindikalnih i komsomolskih organizacija radi postizanja najbrže mobilizacije svih snaga i sredstava zemlje za odbijanje fašističkih napada i uni-

¹² N. S. Hruščov, Četrdeset godina velike oktobarske socijalističke revolucije, Gospolitizdat, 1959, str. 8.

štenje neprijatelja. Svima oružanim snagama Sovjetskog Saveza rukovodila je Vrhovna komanda.

Partija se stalno brinula o vojnoj moći sovjetskih oružanih snaga i o moralnoj čvrstini boraca, naročito za vreme privremenih neuspeha Crvene armije. Na osnovu partijske mobilizacije u oktobru 1941. u vojsku je upućeno više od 95.000 komunista i komsomolaca, a krajem godine je u redove Crvene armije i Ratne mornarice stupilo oko milion komunista i više od dva miliona komsomolaca. Sovjetski borci, koje je partija vaspitala u duhu bezgranične odanosti domovini, lične odgovornosti za sudbinu socijalističke otadžbine, duboke vere u pobedu nad fašizmom, požrtvovano i hrabro su se borili protiv neprijatelja. Njihova bezgranična hrabrost, odvažnost i masovni heroizam dobili su opšte priznanje ne samo sovjetskih ljudi već i slobodoljubivih naroda svih zemalja.

Komunistička partija preorijentisala je narodnu privredu na vojni kolosek, što se ostvarivalo u uslovima okupacije jednog dela zemlje i evakuacije mnogih industrijskih preduzeća na istok. Herojska radnička klasa, inženjeri i tehničari divovskim naporom su savladali vanredne teškoće i obezbedili sve što je Crvenoj armiji bilo neophodno za borbu protiv neprijatelja.

Radnike koji su odlazili na front zamenjivali su kod mašina žene i deca, koji su, ne štedeći snagu i vreme, kovali oružje pobeđe. U prvim mesecima rata nastale su komсомolsko-omladinske frontovske brigade, koje su znatno premašivale proizvodne zadatke. »U radu kao i u borbi!«, »Jedna norma za sebe, druga norma za druga koji je otišao na front!« — takve su bile parole trudbenika u pozadini. Na poziv partije, 1942. godine razvilo se snažno savezno socijalističko takmičenje za pomoć frontu. Sve je to u celini doprinelo podizanju industrijske proizvodnje, a naročito vojne.

Godine 1942. ukupna proizvodnja svih industrijskih grana SSSR-a povećala se u poređenju sa 1941. godinom više od jedan i po puta. U zemlji je izgrađeno preko 10.300 industrijskih preduzeća. Sve je to bilo rezultat velikog organizatorskog rada partije na polju privrede, vanrednih napora radničke klase, inženjera i tehničara.

Porast ratne proizvodnje i snabdevanje Crvene armije zavisili su, prirodno, od opšteg razvoja industrije, a pre svega teške industrije. U toku 1943. i 1944. godine Komunistička partija je upravo u tom pravcu sprovela ogroman organizatorski i politički vaspitni rad među narodnim masama.

Tih godina je bila oslobođena velika teritorija SSSR-a. Komunistička partija i sovjetska vlada usmerile su napore sovjetskih ljudi na uspostavljanje normalnog života u tim rejonima, na podizanje industrije i poljoprivrede.

U toku daljeg podizanja industrije sve više se povećavala proizvodnja ratne tehnike i naoružanja. U toku 1942. i 1943. godine sovjetske fabrike za proizvodnju tenkova proizvele su 44.600 ratnih mašina, a nemačke fabrike samo 18.200. U tim istim godinama vazduhoplovna industrija SSSR-a dala je frontu 20.000 aviona više nego nemačka vazduhoplovna industrija. Istovremeno je sovjetska industrija proizvodila sve više novih i savršenijih tipova ratne tehnike.

Već na početku 1944. godine Crvena armija je u ljudstvu bila brojno jača od neprijateljske vojske za 1,3 puta, u topovima i minobacačima — 1,7, tenkovima i samohodnim topovima — 1,4 i u avionima — 2,7 puta. Docije su se ti odnosi stalno menjali u korist sovjetskih oružanih snaga. Crvena armija je 1944. godine dobila novih 29.000 tenkova i samohodnih topova, preko 40.000 aviona, preko 120.000 topova i veliki broj puškomitraljeza i mitraljeza, pušaka i automata, a takođe potrebnu količinu municije za sve vrste oružja. Ogromni uspjesi sovjetske ratne privrede dokazali su vanredna preimućstva socijalističkog poretka.

Značajan radni napor uložilo je u toku rata sovjetsko kolhozno seljaštvo. Savlađujući velike teškoće izazvane ratom, kolhoznici su snabdevali sovjetske borce i gradska naselja hranom, a industriju sirovinama.

Veliki doprinos opštim naporima sovjetskog naroda u ratnim godinama dali su trudbenici železničkog, automobilske, vazduhoplovnog, pomorskog i rečnog transporta. Oni su uspjeli da prevezu ogromne količine tereta za front, i narodnu privredu.

Tako je sovjetski narod herojskim radom u pozadini kovao pobjedu nad neprijateljem i svojim snažnim ramedima podupirao Crvenu armiju kako za vreme teških odbrambenih borbi tako i u periodu njenih trijumfalnih pobjeda, koje su se završile potpunim uništenjem hitlerovske Nemačke.

Komunistička partija Sovjetskog Saveza bila je duhovni vođa i organizator oružane borbe sovjetskih ljudi u neprijateljskoj pozadini. Nalazeći se na privremeno okupiranoj teritoriji i uključujući se u borbu protiv stranih osvajača, sovjetski ljudi nisu se samo svetili neprijatelju za zgarišta i prolivenu krv svojih sunarodnika, za pljačke i nasilja. Vaspitani od partije u duhu bezgranične ljubavi prema domovini, oni su shvatili svoju odgovornost za sudbinu socijalističke države, domovine Velikog Oktobra.

Ilegalnim partijskim radom i partizanskim pokretom neposredno je rukovodila komisija koju je formirao CK SKP(b), a i operativne grupe koje su bile formirane pri centralnim komitetima saveznih republika i oblasnim komitetima partije prifrontovskog pojasa.

Krajem maja 1942, odlukom CK SKP(b), bio je obrazovan Glavni štab partizanskog pokreta pri Vrhovnoj komandi.

Partizanski pokret u privremeno okupiranim rejoni-
ma Sovjetskog Saveza imao je zaista opštenarodni karakter. U njemu su učestvovali predstavnici svih narodnosti. Krajem 1943. godine oružanu borbu protiv nemačkih fašističkih osvajača vodilo je više od milion partizana. Stotine hiljada komunista i komsomolaca, pod neposrednim rukovodstvom ilegalnih partijskih i komsomolskih organa (oblasnih i rejonskih komiteta), koji su dejstvovali na okupiranoj teritoriji, predstavljali su glavni oslonac partizanskih jedinica.

Pod uticajem pobjeda Crvene armije, narodni rat u neprijateljskoj pozadini 1944. godine razbuktao se još jače i dostigao najveći polet. Obrazovane su nove partizanske jedinice a brojno stanje postojećih partizanskih odreda, brigada i divizija povećalo se nekoliko puta. Na okupiranoj teritoriji u Belorusiji, Ukrajini i u zapadnim oblastima RSFSR pojavila su se nova partizanska područja i

zone i proširila se teritorija koju su kontrolisali partizani. Pozadina nemačke fašističke armije na sovjetskoj teritoriji predstavljala je aktivan vulkan.

Aktivna dejstva sovjetskih partizana po komunikacijama (železničkim prugama i automobilskim putevima) neprijatelju nisu samo remetila rad u njegovoj pozadini, već su prisiljavala hitlerovsko komandovanje da za borbu protiv partizana odvaja znatne snage. Tako su u martu i aprilu 1944. godine samo združene jedinice ukrajinskih partizana, pod komandom P. P. Veršigore, A. F. Fedorova, M. I. Naumova, S. F. Malikova, A. M. Grabčika i drugih, privukle na sebe deset neprijateljskih divizija.

Nalazeći se u neposrednoj blizini linije fronta, partizani su u sadejstvu sa regularnim trupama jurišali na gradove i sela, zauzete od strane neprijatelja. Oni su često oslobađali od fašističkih hordi pojedine gradove i naseljena mesta i držali te rejone do dolaska jedinica Crvene armije.

Velike operacije partizana i njihovi poznati napadi na neprijateljsku pozadinu ometali su neprijatelja u manevrisanju snagama i sredstvima svojih grupacija i u blagovremenom prebacivanju rezervi iz duboke pozadine. Partizanski pokret predstavljao je za vreme rata jedan od najvažnijih činilaca pobjede nad hitlerovskom Nemačkom.

Izvanredni uspjesi Crvene armije na frontu i herojska dejstva sovjetskih partizana u neprijateljskoj pozadini u velikoj su meri uticali na razvijanje narodnooslobodilačke borbe naroda okupiranih zemalja. Snažni udari oružanih snaga SSSR-a sve više su se slivali s narodnooslobodilačkim pokretom evropskih naroda. Ubrzavao se proces neizbežnog sloma hitlerovskog »novog poretka« u Evropi i celog agresivnog bloka fašističkih država.

Opštenarodni rat u Jugoslaviji rasplamsao se 1944. godine još većom snagom. Znatno su se pojačala borbena dejstva narodnih oružanih snaga, pripadnika pokreta otpora u drugim zemljama pod hitlerovskom okupacijom.

U borbi protiv nemačkih fašističkih osvajača, Sovjetski Savez je davao značajnu materijalnu pomoć narodnim »oružanim snagama Poljske, Cehoslovačke, Narodnooslobo-

dilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije i patriotskim snagama drugih zemalja.

Po odluci sovjetske vlade, donesenoj krajem 1943. godine, u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije bila je upućena sovjetska vojna misija. Glavni joj je zadatak bio da pronade načine i mogućnosti za ukazivanje svestrane pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije.

Za prebacivanje naoružanja, opreme, hrane, lekova i drugih sredstava u Jugoslaviju bile su obrazovane specijalne vazduhoplovne baze. Rastojanje od njih do rejonu izbacivanja tereta u Jugoslaviji, i obratno, iznosilo je u pravoj liniji više od 2.500 kilometara. Savlađujući to prostanstvo, sovjetski piloti su se gotovo celo vreme nalazili nad teritorijom zaposednutom od strane neprijatelja i bili izloženi snažnom dejstvu njegove protivvazdušne odbrane. Bez obzira na sve teškoće, sa vazduhoplovnih baza u rejonu Kijeva i Vinice ostvarene su hiljade avio-poletanja i dostavljeno je Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije nekoliko hiljada tona raznog materijala.

Godine 1944, u sporazumu sa Englezima i Amerikanima, bila je obrazovana sovjetska vazduhoplovna baza u Bariju (Italija). U početku se u bazi nalazilo 12 transportnih i 12 lovačkih aviona i oko 250 ljudi letačkog sastava. Zatim je ta baza znatno popunjena avionima i ljudstvom. Iz vazduhoplovne baze u Bariju izvršeno je te godine 1460 poletanja i otpremljene su Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije tri hiljade tona raznog ratnog materijala. Sovjetski piloti prebacili su iz Jugoslavije u Italiju na lečenje hiljade ranjenih i bolesnih vojnika i oficira Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Dolaskom Crvene armije na granice Jugoslavije znatno su se poboljšali uslovi za snabdevanje Narodnooslobodilačke vojske. Sovjetski Savez je dobio mogućnost da Narodnooslobodilačkoj vojsci poveća pomoć u oružju i ratnoj tehnici.

Slavni i teški put prošli su Narodnooslobodilačka vojska i partizani Jugoslavije od trenutka okupacije zemlje od strane fašističkih osvajača do susreta sa herojskom Crvenom armijom na jugoslovenskoj teritoriji.

Komunistička partija Jugoslavije, sa Josipom Brozom Titom na čelu, jedini je organizator i rukovodilac naroda u borbi za nacionalno oslobođenje i koreniti društveno-politički preobražaj. To je logičan nastavak borbe jugoslovenskih komunista koju su oni vodili u predratnom periodu. Zahvaljujući odlučnoj borbi za demokratizaciju i odbranu zemlje i borbi protiv izdaje i kapitulanstva, ona je uspela da oko sebe okupi napredne i patriotske snage, što je predstavljalo neophodan preduslov za organizovanje borbe za nacionalno oslobođenje, za novi društveni poredak, za stvaranje bratske zajednice ravnopravnih naroda.

Od samog početka okupacije Komunistička partija Jugoslavije, iako u dubokoj ilegalnosti, počela je da priprema oružanu oslobodilačku borbu. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, na svojoj sednici u Zagrebu, 10. aprila 1941, doneo je odluku da se nastavi pružanje otpora agresorima; da se u slučaju potpunog raspada vojske i države (što je, prema razvoju događaja, trebalo uskoro očekivati) pristupi organizaciji i političkoj pripremi oružane borbe. Na istoj sednici formiran je Vojni kamitet, sa Josipom Brozom Titom na čelu, koji će rukovoditi vojnim pripremama ove borbe. U proglasu od 15. aprila 1941. godine, Centralni komitet ističe da komunisti i radnička klasa Jugoslavije treba »da budu u prvim redovima u borbi protiv osvajača«; objašnjava se društveno-politički smisao te borbe u kojoj će se »radati novi svet« i stvarati »na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna, bratska zajednica«.¹³

Savetovanje Komunističke partije Jugoslavije održano početkom maja 1941. godine u Zagrebu imalo je izuzetno važan značaj za pripremu ustanka. Na savetovanju je određen glavni zadatak Partije u tom periodu: organizacija i predvođenje borbe jugoslovenskih naroda za

¹³ Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Jugoslavije, Beograd (dalje u tekstu: Arhiv IRPJ).

»nacionalno i socijalno oslobođenje«. ¹⁴ To je bila politička linija Komunističke partije Jugoslavije u uslovima okupacije. Odatle je proizlazio i neposredan zadatak Partije: politička priprema oružane borbe. Na jedinstvenom frontu borbe sa okupatorima i domaćim izdajnicima trebalo je okupiti najšire narodne mase, bez obzira na njihove političke, nacionalne, verske i druge razlike. Politička linija koju je Komunistička partija usvojila na ovom saveivanju bila je, pre svega, rezultat procene objektivnih političkih kretanja u narodu posle okupacije. Visoka nacionalna svest, bogate borbene i slobodarske tradicije, očito izraženo antifašističko raspoloženje (događaji 27. marta) — sve su to faktori iz kojih je izrastala spremnost naroda za otpor i borbu.

U maju i junu pri partijskim rukovodstvima na terenu stvara se mreža vojnih komiteta, koji su sprovodili neposredne vojne pripreme: prikupljanje oružja i municije, formiranje udarnih grupa u gradovima i selima i njihovo obučavanje za diverzije i sabotaže, pripremanje ljudstva za partizanske odrede. Već u pripremnom periodu često je dolazilo do direktnih oružanih borbi sa okupatorom.

S napadom fašističke Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. nastao je korenit prelom u međunarodnoj političkoj i vojnoj situaciji. Stupanje Sovjetskog Saveza u rat protiv fašističkih država bilo je od svetskog istorijskog značaja. Nemačka je na istočnom frontu angažovala svoje glavne snage. Prva zemlja socijalizma primila je na sebe glavni teret borbe za uništenje fašističkih osvajača. Time su stvoreni povoljni međunarodni uslovi za oslobodilačku borbu porobljenih naroda Evrope. Tome je doprinelo i stvaranje antihitlerovske koalicije.

Na dan napada Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna, Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije održao je sednicu na kojoj je razmotrena nastala situacija. Zatim je objavljen proglas narodima Jugoslavije, u kome se pozivaju da Sovjetskom Savezu pruže pomoć oružanom borbom protiv okupatora, jer je to zajednička

¹⁴ Zbornik, tom II, knj. 2, str. 14.

borba Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Pored ostalog, u proglasu se kaže: »Kucnuo je sudbonosni trenutak. Započela je odsudna bitka protiv najvećeg neprijatelja radničke klase, bitka koju su fašistički zločinci sami nametnuli mučkim napadom na Sovjetski Savez, nadu svih trudbenika sveta. Dragocena krv herojskog sovjetskog naroda proliva se ne samo radi odbrane zemlje socijalizma, nego i radi konačnog socijalnog i nacionalnog oslobođenja čitavog radnog čovečanstva. Prema tome, to je i naša borba, koju smo mi dužni podržati svim snagama, pa i svojim životima ... Komunisti Jugoslavije! Ne oklevajte ni trenutak, već se hitno spremajte za tu tešku borbu ..,«¹⁵

Komunistička partija Jugoslavije shvatila je napad na Sovjetski Savez kao znak za početak odlučne borbe protiv mračnjačkih snaga sveta — fašizma, borbe u kojoj ona treba da izvrši svoju internacionalnu dužnost. Ulazak Sovjetskog Saveza u rat ona je ocenila kao događaj koji će iz osnova izmeniti odnos snaga zaraćenih strana i koji će otvoriti perspektive za pobedu nad fašističkim osvajačima. Pored toga, ona je smatrala da će učešće prve zemlje socijalizma u ratu bitno uticati na njegov društveno-politički karakter, i da će svaki narod koji se bori protiv fašizma imati pravo da sam odlučuje o svojoj sudbini.

Centralni komitet je 27. juna 1941. godine formirao Glavni štab Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije. Za komandanta je određen generalni sekretar Komunističke partije i predsednik Vojnog komiteta Josip Broz Tito.

Na sednici održanoj 4. jula 1941. godine u Beogradu, Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije doneo je istorijsku odluku da odmah otpočne ustanak. Partizanski način ratovanja usvojen je kao osnovna forma oružane borbe, što je u uslovima okupacije i nepovoljnog odnosa snaga predstavljalo najpovoljniji način dejstava. Delegati Centralnog komiteta i Glavnog štaba dobili su zadatak da nacionalnim i pokrajinskim komitetima prenesu odluku Politbira o podizanju ustanka

¹⁵ Zbornik, tom I, knj. 1.

i da obezbede njeno pravilno sprovođenje. Sve ove organizacije mere za dizanje ustanka Partija je sprovodila u teškim uslovima fašističke okupacije.

Dvanaestog jula je Centralni komitet Komunističke partije uputio narodima Jugoslavije poziv da započnu oružanu borbu, a komunistima — da odmah pristupe formiranju partizanskih odreda i da stanu na čelo narodnooslobodilačkog pokreta.

U to vreme na teritoriji Jugoslavije nalazile su se jake neprijateljske snage: 4 nemačke, 12 italijanskih, 2 bugarske i 5 kvislinških (domobranskih) divizija, 12 brigada (mađarskih i bugarskih), oko 20 samostalnih pukova i preko 100 raznih policijskih bataljona. Svega: oko 400.000 vojnika.

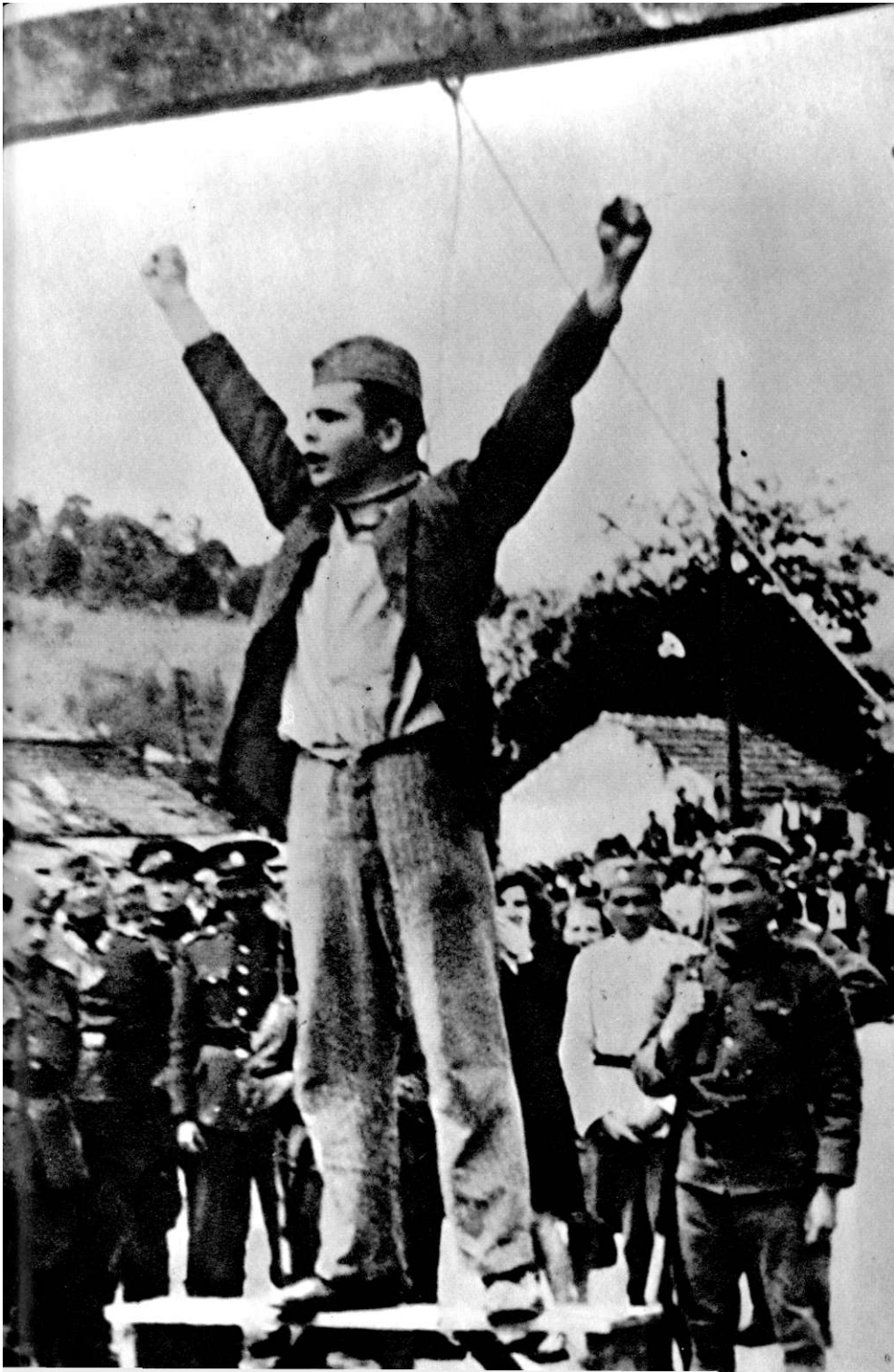
Jula 1941. godine počele su partizanske akcije u svim krajevima Jugoslavije. Ubrzo je oružana borba dobila karakter masovnog narodnog ustanka.

Okupatorskim i kvislinškim snagama naneti su krupni gubici. Zaplenjene su velike količine oružja, municije i drugog ratnog materijala, što je bilo glavni izvor snabdevanja partizanskih jedinica. Na oslobođenoj teritoriji odmah je likvidirana okupatorska i kvislinška vlast i stvarani su organi narodne vlasti, koji su odmah organizovali još uspešniju oružanu borbu u dotičnim krajevima. U to vreme bilo je oslobođeno 40 gradova. Na okupiranoj teritoriji partizani su uništavali rudnike i druga industrijska postrojenja, da ih okupator ne bi koristio.

Partizanski su odredi, sa širenjem i jačanjem oružane borbe, izrasli u vojne jedinice jačine od više stotina boraca, a u nekim krajevima — čak i od nekoliko hiljada.

Partija je razvijala borbenu aktivnost i u okupiranim gradovima. Okupatori nisu bili nigde sigurni; ručne bombe i revolverski hici svuda su stizali neprijateljske vojnike i narodne izdajnike. Naročito je značajna bila aktivnost u Beogradu, Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Mostaru, Sarajevu, Kragujevcu, Nišu, Cetinju i drugim mestima.

Narodni heroj Stjepan Filipović u Valjevu, ispod vešala, kliče slobodi i poziva narod na bespoštednu borbu protiv fašističkog okupatora



Do polovine septembra 1941. godine Glavni štab rukovodi narodnooslobodilačkom borbom iz Beograda, a zatim prelazi na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije.

U letnjim mesecima 1941. godine u Jugoslaviji se rasplamsavala oružana borba, koja je zatim izrasla u svenarodni rat za oslobođenje zemlje.¹⁶ Ustanak u Jugoslaviji, po svome zamahu, vojnim i političkim pobedama bio je za okupatora iznenađenje. To je bila nova pojava u okupiranoj Evropi. Ustanak je naneo u zemlji ozbiljan udarac okupatorima i kvislinzima. Značajne komunikacije bile su izložene neprekidnim napadima partizanskih odreda. Bila je otežana eksploatacija jugoslovenske privrede u ratne ciljeve od strane okupatora, kao i mobilizacija ljudstva u nemačke ili kvislinške formacije.

Snažan razvitak borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika u to vreme zahtevao je od rukovodstva ustanka da sumira postignute rezultate i da razradi mere za dalje širenje i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta. U tom je cilju, 26. septembra 1941. godine u Stolicama (zapadna Srbija), pod rukovodstvom Josipa Broza Tita, održano savetovanje na kome su učestvovali članovi Centralnog komiteta KPJ i Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i predstavnici svih pokrajinskih rukovodstava. Na savetovanju su donete odluke: da se na teritoriji cele Jugoslavije formiraju jedinstvene čvrste formacije partizanskih odreda (sa četama i bataljonima); da se Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije preimenuje u Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije; da se formiraju glavni štabovi u onim pokrajinama i oblastima gde ih još nema; da krupne i ojačane partizanske snage preduzimaju šire operacije, da oslobađaju nove i proširuju postojeće slobodne teritorije; da se svuda biraju narodnooslobodilački odbori, koji treba da mobilišu sve

¹⁶ »Nemir se širio preko cele zemlje. Uskoro se pokazalo da se na ovoj staroj vetrometini Evrope, i s ove i s one strane Drine, ne radi samo o lokalnim pojedinačnim hajdučkim bandama, nego o početku ustaničkog pokreta«. (Ernest Vishaupt: Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnom ratištu, I deo, str. 9, Arhiv Vojnoistorijskog instituta Jugoslovenske narodne armije (dalje: Arhiv VII JNA), reg. br. 18/1, k. 70).

snage za vođenje oružane borbe; da se nastavi uporna borba za stvaranje političkog jedinstva naroda; u tom cilju nastaviti pregovore sa Dražom Mihailovićem.¹⁷

Na osnovu ovih koncepcija, partijska i vojna rukovodstva su u svim krajevima zemlje usmerila svoj rad na proširenje i jačanje narodnooslobodilačke borbe. Posle savetovanja u Stolicama oslobođeno Užice postaje sedište Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.¹⁸

Zbog razmera narodnooslobodilačke borbe, okupatori su se ozbiljno zabrinuli za svoje pozicije u Jugoslaviji. Pored toga, uspesi jugoslovenskih partizana snažno su odjeknuli izvan granica zemlje, što je moglo da utiče i na druge porobljene narode. Zato su nemački i italijanski osvajači, uz podršku kvislinga, započeli u leto i jesen 1941. opsežne vojne akcije za ugušivanje ustanka, u kom cilju su prebacili nove snage iz okupiranih evropskih zemalja.

Po nalogu italijanske Vrhovne komande, u operacijama protiv ustanika u Crnoj Gori, jula i avgusta, učestvovalo je šest ojačanih divizija. Hitler je 16. septembra 1941. izdao naredbu o merama za ugušivanje ustanka u Jugoslaviji. »Stavljam u dužnost zapovedniku oružanih snaga Jugoistoka general-feldmaršalu Listu da uguši pokret na jugoistočnom ratištu«.¹⁹

Na osnovu ove direktive, istog dana je načelnik nemačkog Generalštaba feldmaršal Kajtei izdao naređenje:

¹⁷ Pukovnik bivše jugoslovenske vojske Draža Mihailović, u leto 1941, okupio je oko sebe ljude verne emigrantskoj vladi, oficire i žandarme i stvorio četničke odrede. Pored pravih neprijatelja ustanka, on je uspeo da u odrede mobiliše i izvestan broj kolebljivih ljudi. Dok je ustanak bio u poletu, D. Mihailović je pregovarao s partizanima. Ponegde, pod pritiskom ustaničkih masa, četnički odredi su i saradivali s njima. Ali čim su stvoreni povoljni uslovi, Mihailović, po direktivama izbegličke vlade u Londonu, razvija aktivnost protiv narodnooslobodilačkog pokreta i istovremeno saraduje sa okupatorom. Godine 1942. postaje ministar vojske jugoslovenske vlade u izbeglištvu.

¹⁸ U Užicu je Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije pokrenuo svoj list »Borbu«. Tu je partizanska fabrika oružja i municije proizvela 16.500 pušaka i 2.500.000 puščanih metaka, što je bilo veoma značajno za naoružanje partizana u Srbiji.

¹⁹ Zbornik, tom I, knj. 1, str. 427 — 428.

»u najkraćem roku« ugušiti ustanak u Jugoslaviji, primenjujući pri tome »neuobičajenu svirepost«, imajući u vidu »da ljudski život u ovim zemljama često ništa ne vredi. . . Kao odmazda za život jednog nemačkog vojnika, smrtna kazna nad 50—100 komunista treba da bude opšte pravilo«.²⁰

Glavni udar nemački okupatori su usmerili protiv ustanika u Srbiji. Pošto su ojačali tamošnje snage dovlaćenjem 342. divizije iz Francuske, 113. divizije sa istočnog fronta i nekih jedinica iz Grčke (jačine oko jedne divizije), oni su u septembru počeli veliku ofanzivu u zapadnoj Srbiji i Šumadiji. U toj operaciji, koja s prekidima traje do decembra 1941, pored kvislinških snaga učestvovalo je i pet nemačkih divizija. Glavne partizanske snage bile su primorane da se pod borbom prebace u Sandžak. Okupatori i izdajnici usmerili su svoj udar i protiv ustaničkih snaga i prvih partizanskih odreda u Hrvatskoj, Bosni, Hercegovini i Sloveniji.

Preduzimajući vojne operacije protiv najjačih žarišta ustanika, okupator i njegove sluge primenjuju najbrutalnije načine borbe protiv naroda: počev od odvođenja u koncentracione logore do masovnog streljanja i uništavanja.

Do februara 1942. g. okupatori su zajedno sa kvislinzima preduzeli niz ofanzivnih operacija u svim krajevima Jugoslavije. Međutim, sva njihova nastojanja da »smire okupirana područja« pokazala su se uzaludna. Razumljivo je da su borci Narodnooslobodilačke vojske u toku borbi privremeno trpeli neuspehe, bilo je povlačenja i gubitaka slobodne teritorije; međutim, Narodnooslobodilačka vojska, u kojoj je neprekidno vladao ofanzivni duh, uvek je imala inicijativu u svojim rukama. U svojim dejstvima ona se uvek rukovodila operativno-taktičkim načelima

²⁰ Zbornik, tom I, knj. 1, str. 431 — 432.

Na osnovu nemačkih dokumenata utvrđeno je da su Nemci samo u Srbiji od avgusta do decembra 1941. streljali 44.036 ljudi. Najveće zločine izvršili su u Kragujevcu, Kraljevu i Mačvi, gde su najednom streljali više hiljada ljudi. Streljanja su masovno, kao odmazda, vršena u svim krajevima Jugoslavije, u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni, Makedoniji, Crnoj Gori i drugde.

koje je postavio vrhovni komandant Tito: gubitak jedne teritorije treba da znači dobitak druge, po pravilu još prostranije oslobođene teritorije.

U cilju mobilizacije i ujedinjavanja reakcionarnih snaga u zemlji, okupatori su stvorili kvislinške aparate vlasti i njihove oružane snage. Nemačke okupacione snage formirale su 29. avgusta 1941. godine u Srbiji takozvanu »vladu srpskog spasa«, sa generalom bivše jugoslovenske vojske Milanom Nedićem na čelu. Prema tome, pored Pavelića u Hrvatskoj i Natlačena u Sloveniji, pojavio se još jedan veran okupatorski sluga. Njima se pridružio i zamaskirani neprijatelj Draža Mihailović, eksponent jugoslovenske izbegličke vlade, koji pod njenim opštim rukovodstvom stvara četničke formacije. Izbeglička vlada se uplašila snage i razmere narodnooslobodilačkog pokreta jer je u njemu videla pretnju starom društveno-političkom sistemu. Međutim, usled masovnog učešća naroda u oslobodilačkoj borbi, ona se nije usudila da otvoreno istupa. Zbog toga je ta vlada širila propagandu da je ustanak preuranjen, da je to »avantura« i tome slično. U pojedinim pokrajinama, pod uticajem ovakve propagande, počele su da se okupljaju i aktiviraju snage starog režima. Iskoristivši nemačku ofanzivu u Srbiji, Draža Mihailović je također započeo oružane napade na partizanske jedinice.

Godina 1941. predstavlja najteži period oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije s obzirom na težinu i složenost uslova u kojima je ta borba vođena. Uprkos tome, za šest meseci borbe narodnooslobodilački pokret je, postigao krupne vojne i političke pobeđe.

Zamisao Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o postepenom prerastanju oružane borbe u opštenarodni rat postala je stvarnost. Na jugoslovenskom tlu bio je formiran veliki broj partizanskih odreda, koji su pri kraju 1941. godine brojili oko 80.000 naoružanih boraca. Oslobođena je velika teritorija u Srbiji, Bosni, Hercegovini, Hrvatskoj i Grnoj Gorini. Već 1941. godine Jugoslavija je postala novo ra-
tiste porobljene Evrope, j

V Uzicu 1941: partizani spro-



Jugoslovenski narodi, pod rukovodstvom Komunističke partije, nametnuli su silama Osovine rat u svojoj zemlji sve do konačne pobeđe. Nemačka i Italija bile su prinuđene da u borbi protiv partizanskih jedinica u Jugoslaviji angažuju znatne snage, koje su im bile potrebne na drugim frontovima. Pri kraju 1941. godine u Jugoslaviji se nalazilo 6 nemačkih, 16 italijanskih i 5 bugarskih divizija, oko 2 mađarske divizije i oko 8 divizija kvislinških snaga — svega preko pola miliona neprijateljskih vojnika i oficira.

Započinjanjem oružane borbe jugoslovenski narodi su dali veliki doprinos opštim naporima antihitlerovske koalicije u borbi protiv fašističkih snaga. Pri tome treba imati u vidu niz nepovoljnih faktora u kojima se razvijala oružana borba 1941. godine. Zbog velike udaljenosti frontova antihitlerovske koalicije, partizanske snage nisu mogle računati na neposrednu pomoć kad je ona bila najpotrebnija. Razvoj događaja na glavnim ratištima nije nagoveštavao skorbu pobeđu nad fašizmom. Osim toga, međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta naroda Jugoslavije bio je nepovoljan. Vlade antihitlerovske koalicije priznavale su jugoslovensku izbegličku vladu kao zakonitu i savezničku i održavale su s njom diplomatske odnose. Međutim, ta vlada je aktivno delovala da oružani ustanak slomi raznim političkim manevrima, kao i neposredno oružanim dejstvima četnika Draže Mihailovića.

Jedan od najsloženijih problema partizanskog ratovanja bilo je snabdevanje oružjem, odećom i hranom. Zaplenjeno oružje od neprijatelja bilo je glavni izvor snabdevanja jedinica. Stanovništvo ih je snabdevalo hranom, odećom i obućom, bez obzira na teške uslove kada je okupator pljačkao i spaljivao čitava naselja.

Stepen razvitka oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta krajem 1941. godine omogućavao je nove značajne mere u realizaciji koncepcije o vođenju svenarodnog oslobodilačkog rata, a stečena iskustva ukazala su na putove rešavanja toga problema. Jedna od najznačajnijih mera bila je odluka o stvaranju brigada, koje će biti ne samo brojnije nego i pokretnije formacije, sposobne da rešavaju teže i složenije borbene zadatke, da vode borbu

tamo gde se za to ukaže potreba. Prva takva jedinica, 1. proleterska brigada, formirana je, odlukom Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba, 22. decembra 1941. godine u Rudom.²¹ To je početak izrastanja revolucionarne partizanske vojske u revolucionarnu narodnooslobodilačku armiju.

Uporedo sa jačanjem oružane borbe u svim krajevima zemlje izrasli su organi nove narodne vlasti — narodnooslobodilački odbori, koji su bili temelj novog društvenog uređenja. »Narodnooslobodilački odbori zajedno sa našim oružanim snagama su osnovno oružje za pobjedu pravedne stvari našeg naroda«²² — pisala je »Borba«.

Stvaranje nove vlasti bilo je, s jedne strane, izraz potrebe za što uspešnijim vođenjem oružane borbe, za koju je trebalo mobilisati i ujediniti sve ljudske i materijalne rezerve, dok, s druge strane, ono je rezultat revolucionarnih demokratskih kretanja u vreme ustanka. Na taj način, institucija narodne vlasti sjedinila je u sebi oslobodilačke i revolucionarne ciljeve narodnooslobodilačkog rata.

Komunistička partija Jugoslavije borila se na oslobodilačko-revolucionarnoj platformi za najšire narodno jedinstvo, koje se ispoljilo u organizacijama Narodnooslobodilačkog fronta. Politici bratoubilačke borbe, koju su sproveli okupatori i kvislinzi, Komunistička partija je suprotstavila politiku bratstva svih naroda Jugoslavije u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. »Treballo je savladati vjersku i nacionalnu mržnju, trebalo je spriječiti dalje međusobno bratoubilačko istrebljenje, i zato je od samog početka naše borbe na našoj borbenoj zastavi bila ispisana parola: Bratstvo i jedinstvo«.²³

Narodnooslobodilačka borba, koja je od početka imala opštejugoslovenski karakter, ujedno je bila i borba za nacionalno oslobođenje svakog naroda posebno.²⁴ Već 1941. godine bili su postignuti značajni rezultati u rešavanju nacionalnog pitanja. Pokazano je duboko poštovanje nacionalnih osobenosti pojedinih naroda. Stvoreni su nacio-

Taj dan se slavi kao Dan Jugoslovenske narodne armije.

²² »Borba«, 19. oktobar 1941.

²³ Tito: Govori i članci, knj. I, str. XXIX.

²⁴ Isto, str. 131.

nalni vojni i politički organi: glavni štabovi i narodno-oslobodilački odbori. Zajednička borba protiv okupatora i domaćih izdajnika zbližavala je narode, stvarala uzajamno poverenje, učvršćivala u njima saznanje*da je neophodna izgradnja nove Jugoslavije.

Od samog početka borba jugoslovenskih naroda imala je internacionalni karakter. To se ogledalo u shvatanju povezanosti oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda sa borbom naroda Sovjetskog Saveza, u shvatanju značaja i istorijske uloge Sovjetskog Saveza u ratu. Učesnici narodnooslobodilačkog pokreta videli su u toj borbi perspektivu pobeđe. Vest o moskovskoj bici, u kojoj je Crvena armija razbila Nemce, odbacila ih na zapad i postigla strateški uspeh, s radošću je primljena na svim borbenim položajima jugoslovenskih partizana.

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta pravilno je shvatilo istorijski značaj antihitlerovske koalicije, koja je okupljala sve progresivne i antifašističke snage sveta.

Godina 1941. završila se velikim uspesima narodno-oslobodilačkog pokreta, koji je već u to vreme predstavljao značajan vojno-politički faktor antihitlerovske koalicije. Primajući na sebe sve značajniju ulogu u razvoju ratnih događaja, Jugoslavija postaje ravnopravan saveznik i član ove koalicije.

U toku zime i proleća 1941—1942. godine nastavljene su teške borbe u celoj Jugoslaviji. Partizanske jedinice koje su se tada, zbog neprijateljske ofanzive, povukle iz Srbije u Sandžak stvorile su, zajedno sa sandžačkim, crnogorskim, hercegovačkim i istočnobosanskim partizanskim jedinicama, početkom januara 1942. godine jedinstvenu slobodnu teritoriju. Tu je rukovodstvo narodno-oslobodilačkog pokreta razvilo svoju aktivnost na daljoj izgradnji vojnih jedinica i narodne vlasti. Vrhovni štab je u to vreme izradio Statut proleteraških brigada, prema čijim su načelima formirane proleteraške i partizanske brigade (jačine 800—1000 boraca). Ove su jedinice, kao viši stepen vojne organizacije (u odnosu na dosadašnje partizanske odrede), formirane 1942. godine gotovo u svim krajevima zemlje. One su, kao glavna oružana ofanzivna snaga, na sebe preuzele osnovni zadatak: vođenje oružane

borbe. Ali su i partizanski odredi i dalje stalno stvarani; oni su dejstvovali u svim oblastima.

U toku zime⁶i proleća 1941—1942. godine ojačana su postojeća i stvorena nova ustanička uporišta u zapadnom delu Jugoslavije — u Bosni i Hercegovini, u znatnom delu Hrvatske i Slovenije. Tu su, u neprekidnim borbama, formirani brojniji i bolje organizovani partizanski odredi.

Oružana borba jačala je u Srbiji i Makedoniji, gde su također stvarani novi partizanski odredi.

Neprekidno jačanje oslobodilačke borbe primoralo je okupatora da pored svakodnevnih borbi protiv partizana širom zemlje, preduzme još nekoliko većih ofanzivnih operacija protiv najčvršćih ustaničkih uporišta u Jugoslaviji. Radi razrade zajedničkog plana dejstva, u Opatiji je 2. i 3. marta održano savetovanje predstavnika nemačke Vrhovne komande i italijanskog i ustaško-domobranskog generalštaba. Planove ovih operacija odobrili su Hitler i Musolini.

Najznačajnija je bila zajednička ofanziva nemačkih, italijanskih, ustaških i četničkih snaga na jedinstvenu slobodnu teritoriju u istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku.

Ne prihvatajući odlučne frontalne borbe, glavne partizanske snage su se povukle na tromedu Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Tamo je formirana grupa od pet partizanskih udarnih i proleterskih brigada.

Okupatorske i kvislinške trupe preduzele su niz ofanzivnih operacija i u drugim krajevima Jugoslavije. Jedna od obimnijih bila je ofanziva na Kozaru (u Bosni) juna i jula 1942. godine, koja po žestini borbi, obostranim gubicima i žrtvama nedužnog stanovništva spada u najdramatičnije događaje oslobodilačkog rata.

U julu je pet italijanskih divizija otpočelo borbena dejstva u Sloveniji, koja su trajala do kasne jeseni.

Sredinom 1942. godine u zapadnim krajevima

Jugoslavlje narodnooslobodilačka borba je U pu-

”Predaja zastave 1. proleterskog bataljonu Hrvatske u Brlogu (Lika) maja 1942.



nom jeku. Ovde je oslobođena velika teritorija. Zbog toga je Vrhovni štab doneo odluku da se snagama pet udarnih i proleterskih brigada izvrši prodor sa tromeđe Bosne, Hercegovine i Crne Gore u zapadnu Bosnu, što je trebalo da bitno utiče na dalji razvoj oslobodilačke borbe u tim krajevima.

Prodor grupe proleterskih i udarnih brigada započet je krajem juna 1942. godine i uskoro je prerastao u veliku ofanzivu Narodnooslobodilačke vojske, koja je trajala sve do kraja godine. Partizanske brigade su uništile mnogo-brojne neprijateljske garnizone, presekle železničku prugu Sarajevo — Mostar i uništile je u dužini od 70 km, oslobodile Konjic, Prozor, Livno, Duvno, Posušje, Mrkonjić-Grad, Jajce, Bihać, Bosansku Krupu, Slunj, Cazin, Veliku Kladušu, Kotor-Varoš, Teslić i druge gradove.

Oslobodenjem Bihaća (4. novembra 1942. godine) objedinjene su slobodne teritorije zapadne Bosne i Hrvatske. Ova operacija je jedan od velikih uspeha partizanskih jedinica u tom pohodu. U napadu na utvrđeni grad bila je ostvarena do tada najveća koncentracija partizanskih jedinica (osam brigada).

Po svom položaju centralna oslobođena teritorija (oko 50.000 km²) bila je pogodna osnovica za preduzimanje operacija na susedne oblasti. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije i Vrhovni štab prešli su tad u Bihać, odakle su mogli uspešnije da utiču na razvoj oslobodilačkog rata i revolucije u čitavoj zemlji, a naročito u zapadnim krajevima.

Znatni uspesi bili su postignuti i u drugim krajevima zemlje. Nova žarišta borbe pojavljuju se u Hrvatskoj severno od Save, Sremu, istočnoj Bosni i južnoj Srbiji, gde su takode postojale oslobođene teritorije.

Velike pobede i jačanje moći narodnih oružanih snaga omogućili su dalju izgradnju oslobodilačke vojske. S porastom broja novih pokretnih operativnih jedinica, brigada, postavilo se pitanje komandovanja i objedinjavanja brojnih uporednih sve složenijih borbenih dejstava. Zbog toga je Vrhovni štab novembra 1942. godine doneo odluku o stvaranju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, orga-

nizovane u divizije i korpuse. U sastav divizija ušle su proleterske i udarne brigade. Na taj način, oslobodilačke oružane snage dobile su novu organizacionu strukturu, koja je odgovarala vojno-političkoj situaciji nastaloj uspešnim razvojem narodnooslobodilačke borbe i revolucije i koja je omogućavala nanošenje jačih udara neprijatelju.

Pri kraju 1942. godine bilo je formirano devet divizija i dva korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (u sastav korpusa je ulazilo pet divizija).²⁵ Divizije i korpusi su izvršavali operativne zadatke.

Do tog vremena Narodnooslobodilačka vojska je imala 38 brigada (svrstanih u devet divizija i dva korpusa), 36 partizanskih odreda i veliki broj manjih jedinica i odreda, jačine 150.000 oružanih boraca. Jedinice NOVJ svojim dejstvima su vezivale 6 nemačkih, 18 italijanskih i 5 bugarskih divizija, jedinice tri mađarske divizije i veliki broj kvislinških jedinica.

Vrhovni štab je u to vreme doneo odluku da grupa divizija preduzme napadne operacije u pravcu jugoistočnih delova zemlje. Ta odluka je imala strateški i politički smisao: operacijama u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku i prelaskom u južnu Srbiju ponovo rasplamsati borbu u istom delu zemlje, olakšati uništenje četnika i ugroziti nemačke komunikacije od Beograda do Soluna i Sofije.

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije posebnu je pažnju poklonio organizacionom učvršćenju Partije u vojsci i jačanju njene rukovodeće uloge. U jedinicama su postojale partijske ćelije i aktivni Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Komunisti su bili nosioci borbe za svesnu disciplinu, drugarstvo; oni su stajali na čelu pri izvršavanju borbenih zadataka, pri savlađivanju svih teškoća i napora. Partijska organizacija u vojsci bila je ona pokretačka snaga koja je svojom delatnošću na idej-

²⁵ Brojno stanje divizije 1942—1943. god. u proseku je iznosilo 3000—4000 boraca. Godine 1944. taj broj se penje na 5000—6000, a u nekim divizijama i do 12.000 boraca. Svaka divizija je obično imala u svom sastavu: tri brigade, bateriju ili divizion artiljerije, četu za vezu, izviđačku i inženjerijsku četvu i druge prištapske jedinice i službe. Prvi korpusi su imali oko 10.000 boraca. U daljem razvoju njihov sastav se povećava zavisno od brojnog jačanja divizije.

nom i moralno-političkom vaspitanju stvarala novi lik revolucionarnog borca.

U ovom periodu i dalje se razvijaju i usavršavaju organi narodnooslobodilačkog pokreta. Narodnooslobodilački odbori su ojačali i učvrstili se kao organi narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji, »kao začetak i temelj buduće narodne vlasti«,¹⁸ kao osnova nove državne organizacije, koja se radala u procesu oslobodilačke borbe.

Istina o borbi naroda Jugoslavije postepeno je prodirala u svet: u svetskoj demokratskoj javnosti slabile su pozicije izdajničke izbegličke vlade i jačale su simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu.²⁷

Iako je od samog početka imao dalekosežne vojne i političke ciljeve, narodnooslobodilački pokret još nije imao svoje posebno političko predstavničko telo. Tu funkciju je do kraja 1942. godine vršio Vrhovni štab. Razlozi su bili u nepovoljnom međunarodnom položaju narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim stepen razvitka oslobodilačke borbe omogućavao je i nalagao stvaranje takvog tela. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je stao na stanovište da su sazreli uslovi za stvaranje takvog jedinstvenog opštopolitičkog tela u Jugoslaviji koje bi imalo ovlašćenja najvišeg organa vlasti i, izražavajući društveno-političku orijentaciju narodnooslobodilačkog pokreta, doprinelo njegovom učvršćenju unutar zemlje i priznanju na međunarodnom planu.

Na inicijativu Vrhovnog štaba saziva se osnivačka skupština Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Skupština je zasedala 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću. Taj događaj poznat je pod nazivom Prvo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). U radu skupštine učestvovali su delegati gotovo iz svih krajeva zemlje.

²⁶ Zbornik, tom II, knj. 6, str. 15.

²⁷ U širenju istine o Jugoslaviji značajnu ulogu je odigrala radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«. Ona je započela svoje emisije 11. novembra 1941. godine s teritorije SSSR-a. Njene emisije pripremali su jugoslovenski komunisti na osnovu materijala koje je Vrhovni štab upućivao u Moskvu preko radio-veze (u početku je to bila jedina veza narodnooslobodilačkog pokreta sa inostranstvom).

Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije zvanično se konstituisalo i deklariralo kao najviši politički organ narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno kao vrhovni politički predstavnik jugoslovenskih naroda u njihovoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije delovalo je kao prva revolucionarna skupština naroda, iako formalno nije bilo organ vlasti.

Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije odmah je dalo inicijativu za stvaranje nacionalnih antifašističkih veća narodnog oslobođenja, što je predstavljalo bitan faktor u rešavanju nacionalnog pitanja.

Početak 1943. godine obeležen je krupnim operacijama i proširenjem borbenih dejstava na celom jugoslovenskom ratištu. Kao odgovor na neprekidna ofanzivna dejstva Narodnooslobodilačke vojske, na jačanje njene borbenosti i proširenje oslobođene teritorije, ujedinjene okupatorske i kvislinške snage preduzele su u prvoj polovini 1943. godine dve velike operacije protiv njenih glavnih snaga.

Razvoj događaja na frontovima, naročito na sovjetsko-nemačkom, glavnom frontu drugog svetskog rata, otvarao je perspektivu pobede nad fašističkim zemljama. U bici na Volgi, najkrupnijoj i najznačajnijoj bici drugog svetskog rata, Crvena armija je nanela težak poraz nemačko-fašističkoj vojsci, i obeležila veliku prekretnicu u toku drugog svetskog rata. Strategijska inicijativa prešla je u ruke Crvene armije. Borci Narodnooslobodilačke vojske sa ogromnim su oduševljenjem i velikom radošću primili vest o ovoj velikoj pobedi.

Značajne su bile pobede i anglo-američkih trupa u Africi. One su povoljno uticale na jugoslovensko ratište, naročito posle prenošenja operacija u Italiju.

Takav razvoj događaja pojačao je značaj jugoslovenskog ratišta s kojim su sve više računali i saveznici i neprijatelji.

U Bosanskom. Petrovcu, 7. novembra 1942, na praznik oktobarske revolucije, vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito predaje zastavu 1. proleterskoj udarnoj brigadi.



Predviđajući mogućnost anglo-američkog iskrcavanja na Balkanu, Hitler se bojao da će Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije ugrožavati nemačku odbranu u jugoistočnom delu zemlje. Zbog toga je on odlučio da uništi »Titovu državu« (kako su Nemci nazivali veliku centralnu oslobođenu teritoriju) i glavninu njene vojske.

Još novembra 1942. godine Hitler je s komandantom •oružanih snaga na Jugoistoku generalom Lerom i poglavnikom Nezavisne Države Hrvatske Pavelićem razmotrio mere za uništenje glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a decembra iste godine, na savetovanju u Glavnom štabu s načelnicima generalštabova i ministri- ma inostranih poslova Nemačke i Italije, odlučeno je da se izvedu operacije u cilju uništenja Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i likvidacije oslobođene teritorije.²⁸

Ofanziva je počela 20. januara 1943. godine. Okupato- ri su protiv oslobodilačke vojske koncentrisali četiri nemačke i tri italijanske divizije, dve divizije kvislinških vojnika — svega oko 80.000 vojnika. U toku dva meseca 1. bosanski i 1. hrvatski korpus Narodnooslobodilačke vojske (ukupno oko 20.000 boraca) vodili su žestoke odbrambene borbe, pružajući odlučan otpor. Neprijatelj nije uspeo da zada neki ozbiljniji udarac Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, ali je vršio nezapamćen teror i represalije nad civilnim stanovništvom.

U isto vreme kada su se vodile borbe u Hrvatskoj i Bosni, grupa od pet divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pod rukovodstvom vrhovnog komandanta, prešla je u ofanzivu u pravcu Hercegovine, Crne Gore,

²⁸ Koliko je nepravilna Narodnooslobodilačka vojska Jugosla- vije zadavala silama Osovine najbolje se vidi iz prepiske Hitlera i Musolinija. U pismu Musoliniju od 16. februara 1943. g. Hitler piše:

»Duče, nisam ništa manje zaokupljen situacijom na Balka- nu ... Rasprostranjenost pobunjeničkih organizacija Titovih zapre- pašćuje i zabrinjava. Treba hitno ugušiti pobunu, ako hoćemo da izbegnemo opasnost udara s leđa u slučaju iskrcavanja anglo-ame- ričkih snaga na Balkanu ... Smatram, Duče, da postoje zadaci koji se ne mogu rešavati isključivo na osnovu političke vestine. Tu treba primeniti silu, bez obzira na materijalne i ljudske žrtve«. (Les Lettres échangées par Hitler et Mussolini, str. 143).

Sandžaka i jušne Srbije u cilju pružanja neposredne podrške jedinicama u Srbiji i Makedoniji.

Grupa divizija izvršila je prodor u dolinu reke Neretve, gde je razbila italijansku diviziju »Murde«. Na Neretvi, čitav mesec dana, vodile su se odbrambene borbe za spasavanje 4.000 ranjenika Centralne bolnice, koja se kretala sa grupom divizija. Divizije Narodnooslobodilačke vojske, iscrpljene prethodnim borbama i epidemijom tifusa, zahvaljujući svojoj moralno-političkoj snazi i čvrstoj rešenosti da spasu ranjene drugove, oduprele su se brojno i tehnički nadmoćnijem neprijatelju.

Do sredine marta grupa divizija, pod komandom Vrhovnog štaba, forsirala je Neretvu i nastavila ofanzivu. Do sredine maja ona je uništila glavne četničke snage Draže Mihailovića i znatne snage italijanskog okupatora koje su sadejstvovale s njima, i oslobodila veći deo Hercegovine, Crne Gore, istočne Bosne i Sandžaka.

Prema tome, zimska ofanziva okupatorskih i kvislinških snaga nije postigla svoj cilj. Istina, Narodnooslobodilačka vojska je pretrpela ozbiljne gubitke, a teško je stradalo i mirno stanovništvo.

Za vreme ofanzive grupe divizija u Hercegovini i Crnoj Gori, ostale jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije vodile su uspešne borbe u drugim krajevima zemlje, posebno u Hrvatskoj, Bosni i Sloveniji. Prema opštoj direktivi Vrhovnog štaba, cilj ovih dejstava je bio da se oslabi neprijateljski pritisak na glavne snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Zimske operacije okupatora nisu dale željene rezultate. Zbog toga, sredinom maja, oni počinju novu ofanzivu u Crnoj Gori i Hercegovini protiv grupe divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, kojom je neposredno komandovao vrhovni komandant. U ovoj ofanzivi (ona je poznata pod nazivom: bitka na Sutješci ili peta ofanziva) učestvovalo je oko 120.000 neprijateljskih vojnika i oficira. Brojno nadmoćniji neprijatelj opkolio je jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (oko 19.000 boraca). Započela je najžešća bitka narodnooslobodilačkog rata. Na teškom planinskom zemljištu, bez dovoljno hrane, muni-

cije i drugog materijala, jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, iscrpljene prethodnim borbama, koje su trajale više meseci, opterećene bolnicom sa 4.000 ranjenika, mesec dana su vodile danonoćne borbe u oilju proboja iz okruženja. U ovim teškim borbama bio je ranjen i vrhovni komandant Tito.

Jedinice Narodnooslobodilačke vojske, zahvaljujući nenasalomljivom moralu i visokoj svesti boraca, najzad su se, posle neprekidnih žestokih borbi i usiljenih marševa, probile iz okruženja. Grupa divizija je izgubila trećinu svog sastava ali je osujetila nemački plan. Sredinom juna ona je prešla u nastupanje kroz istočnu Bosnu, a u julu, u sadejstvu sa drugim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, obrazovala novu, još veću, slobodnu teritoriju.

U bici na Sutjesci pobedila je moralno-politička snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U slavnoj epopeji jugoslovenskih naroda ova bitka će ostati kao simbol njihove izuzetne hrabrosti i izdržljivosti, kao simbol njihove pobede.²⁹

Za vreme bitke na Sutjesci jedinice Narodnooslobodilačke vojske razvijale su ofanzivna dejstva i u drugim krajevima zemlje, nastojeći da privuku neprijateljske snage i na taj način olakšaju položaj grupe divizija na koju je neprijatelj usmerio svoje glavne snage. Tako se to radilo u toku celog oslobodilačkog rata. Glavne snage Narodnooslobodilačke vojske su uvek aktivno dejstvovalе — stalno napadale neprijateljska uporišta, garnizone, komunikacije, naseljena mesta.

U leto 1943. godine Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je izrasla u značajnu oružanu silu. Ona je imala 57 brigada svrstanih u 18 divizija, 4 korpusa i 70 partizan-

²⁹ General Liters, komandant nemačkih trupa u bici na Sutjesci, ovako je ocenio Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije: »Tok bitke je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, da raspolažu iskusnim organima komandovanja i takvim borbenim moralom koji izaziva divljenje. Komunistima je uvek polazilo za rukom da nadoknade svoj nedostatak u teškom naoružanju i da, koristeći mrak, maglu i kišu, dođu na odstojanje bliske borbe, prsa u prsa. Pri ovome su se pokazali kao fanatični, krajnje uporni, dobri borci...« (Arhiv VII JNA, film br. 5, br. 1422).

skih odreda. Njena dejstva unutar Hitlerove »evropske tvrđave« privlačila su pažnju celog sveta. Naročito interesovanje za jugoslovensko ratište pokazivala je saveznička komanda. Aprila 1943. godine ona je uputila u Glavni štab Hrvatske britansku vojnu misiju; 27. maja 1943. stigla je i u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije britanska vojna misija. Uspostavljanje kontakta sa savezničkim komandama bilo je od posebnog značaja zbog dobijanja pomoći u oružju i drugom ratnom materijalu, koji je Narodnooslobodilačka vojska počela primati oktobra 1943. godine.³⁰

Zbog velikog broja poraza fašističkih armija, naročito na sovjetsko-nemačkom frontu, i bliske perspektive njihovog potpunog uništenja, zbog iskrcavanja anglo-američkih trupa i njihovih borbenih dejstava u Italiji, zbog uspešnog dejstva jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije protiv italijanskih okupatorskih divizija i zbog stalnog jačanja antifašističkog pokreta u zemlji, Italija je septembra 1943. godine položila oružje i potpisala akt o kapitulaciji. Izlazak iz rata druge po veličini (u Evropi) sile fašističke osovine, zemlje koja je u Jugoslaviji u to vreme imala 14 kompletnih i 4 nepotpune divizije, bio je veoma značajan *za* dalji tok narodnooslobodilačke borbe. U danima kapitulacije fašističke Italije, jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije razbile su i razoružale 10 njenih divizija, zaplenivši ogromnu količinu oružja i drugog vojnog materijala

U jesen 1943. godine u Jugoslaviji, naročito u Dalmaciji i Hrvatskom primorju, narodnooslobodilačka borba se još više rasplamsala. Oko 80.000 novih boraca stupilo je u redove Narodnooslobodilačke vojske. Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, formirana 1942. godine, do tog vremena je već znatno ojačala i došla u posed

so prema nepotpunim podacima, zapadni saveznici su u toku rata, preko raznih vidova materijalne pomoći, isporučili Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije sledeće količine oružja i tehničke opreme: 116.902 puške i automata, 17.413 puškomitraljeza, revolvera i signalnih pištolja, 5.000 protivtenkovskih pušaka, 303 minobacača, 226 topova, 107 tenkova i drugu opremu.

mnogih brodova. To je omogućilo da se preko oslobođenih otoka uspostavi kontakt sa savezničkim trupama u Italiji. Početkom oktobra u Bariju (Italija) stvorena je baza Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, preko koje su saveznici upućivali materijalnu pomoć.

Jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije oslobodile su veliku teritoriju u Hrvatskoj i u zapadnoj i srednjoj Bosni. I Srbija je doživljavala snažan uspon oslobodilačkog pokreta: u jesen 1943. godine formirane su tri brigade: 1. šumadijska, 1. i 2. južnomoravska. U Makedoniji su formirane 1. i 2. makedonska brigada i obim vojnih dejstava znatno je porastao.

U to vreme povećan je uticaj narodnooslobodilačkog pokreta na nacionalne manjine.³¹

U jesen 1943. godine Narodnooslobodilačka vojska je izrasla u takvu snagu koja je, u okviru antihitlerovske koalicije mogla da obezbedi konačnu pobedu nad okupatorima i njihovim pomagačima u zemlji. U to vreme ona je brojila oko 300.000 boraca svrstanih u 8 korpusa (26 divizija), nekoliko samostalnih brigada i 108 partizanskih odreda.

Krajem 1943. godine Narodnooslobodilačka vojska je zadala domaćim izdajnicima takve udarce, posle kojih oni se više nikad nisu mogli oporaviti. Oslobođena teritorija iznosila je više od polovine celokupne jugoslovenske teritorije, odnosno oko 130.000 km².

Narodnooslobodilačka vojska je konačno preuzela inicijativu na jugoslovenskom ratištu, primorala Hitlera da broj divizija u Jugoslaviji poveća sa 10 na 19, pored kojih se još nalazilo 8 bugarskih i 3 mađarske. Ukupno, u Jugoslaviji se nalazilo 650.000 okupatorskih i kvislinških vojnika. U vreme kada je Crvena armija forsirala Dnjepar, a anglo-američka vojska stupila na tlo južne Italije, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je predstavljala važan

³¹ Od pripadnika nacionalnih manjina koji su stupili u redove Narodnooslobodilačke vojske, Šiptara, Čeha, Slovaka, Mađara, Italijana, formirane su posebne jedinice: čete, bataljoni i brigade. Pored toga, mnogi pripadnici nacionalnih manjina borili su se u sastavu drugih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

elemenat u opštem strategijskom planu za uništenje fašističkih snaga u Evropi.

Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije, u koju su bili uloženi ogromni naponi, povezivala se sa oslobodilačkim pokretima u Albaniji, Grčkoj, Bugarskoj i Italiji. Od antifašista italijanske okupacione armije na jugoslovenskoj teritoriji formirano je nekoliko bataljona i brigada, koje su ušle u sastav Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Formirane su divizije »Garibaldi«, »Venecija« -i »Garibaldi Natisone«. Na oslobođenoj teritoriji južne Srbije i istočne Makedonije formirane su partizanske jedinice od vojnika bugarskih okupacionih jedinica koji su prešli na stranu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

U tom periodu i dalje se učvršćuju organi narodne vlasti. Oni su predstavljali jedinstven sistem uprave u zemlji — od mesnih odbora do pokrajinskih antifašističkih veća i Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Većina stanovništva priznavala je samo ove organe vlasti, a ne okupatorske i predratne organe koji su se kompromitovali svojim radom u predratnoj Jugoslaviji i stupili u službu okupatora.

Masovne političke organizacije narodnooslobodilačkog pokreta — Narodnooslobodilački front, Antifašistički front žena i Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije — krajem 1943. godine okupile su u svoje redove većinu stanovništva bez obzira na nacionalnu, političku i versku pripadnost. Ove organizacije, stvorene za vreme borbi protiv okupatora i snaga starog poretka, govore o spremnosti naroda da borbu za oslobođenje i društveno-politički preobražaj dovede do pobedonosnog završetka.

U toku oslobodilačke borbe postavljeni su temelji nacionalne nezavisnosti jugoslovenskih naroda, njihovog ujedinjenja u okviru nove države koja se radala i zasnivala na principima nacionalne ravnopravnosti i istinske narodne demokratije.

Počev od 1943. godine menja se i međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije. Uspostavljeni su prvi neposredni kontakti sa zemljama antifašističke koalicije, preko vojnih misija, a uskoro i kroz druge

oblike saradnje. Ovi kontakti omogućili su punu afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta kao jedine snage u zemlji koja se bori protiv okupatora. Jugoslovenska izbeglička vlada, koja je preko svog ministra vojske Draže Mihailovića vodila borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, potpuno se kompromitovala ne samo u zemlji već i u očima cele svetske javnosti.

Sve ove činjenice jasno govore da je narodnooslobodilački pokret izrastao u odlučujuću vojnu i političku snagu. To je bilo izraženo i u odlukama AVNOJ-a, donesenim na Drugom zasedanju, 29. novembra 1943. godine.

Drugo zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije jedan je od najznačajnijih događaja novije istorije jugoslovenskih naroda. Na ovom zasjedanju, održanom u Jajcu, donesene su istorijske odluke koje su obeležile stvaranje nove, socijalističke Jugoslavije. One su bile rezultat pobeda Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije nad okupatorima, rezultat dubokih društvenih promena u toku narodnooslobodilačkog rata.

Drugo zasjedanje AVNOJ-a donelo je sledeću Deklaraciju:

— Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije konstituiše se u najviše zakonodavno i izvršno telo Jugoslavije;

— Oduzimaju se sva prava jugoslovenskoj vladi u Londonu a njena delatnost van granica stavlja se pod kontrolu AVNOJ-a;

— Jugoslavija se izgrađuje na demokratskom federativnom principu kao država ravnopravnih naroda.

Deklaracija je postala opšta politička platforma za donošenje posebnih odluka AVNOJ-a:

— O vrhovnom zakonodavnom i izvršnom predstavničkom organu Jugoslavije i o Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima najviše narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme narodnooslobodilačkog rata;

— O oduzimanju svih prava jugoslovenskoj vladi u inostranstvu i zabrani povratka u zemlju kralju Petru II Karađorđeviću;

— O uređenju nove Jugoslavije na federativnom principu, kojim će se garantovati puna ravnopravnost bratskih naroda i prava nacionalnih manjina;

— O odavanju priznanja i zahvalnosti Narodnooslobodilačkoj vojsci;

— O uvođenju zvanja maršala Jugoslavije;

— O potvrđivanju odluka, propisa i izjava Izvršnog odbora Antifašističkog veća narodnog oslobođenja i Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Novoizabrano predstavništvo Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije obrazovalo je Nacionalni komitet. Josip Broz Tito, kome je tada dodeljeno zvanje maršala Jugoslavije, imenovan je za njegovog predsednika i u isto vreme za poverenika za poslove narodne odbrane. Potvrđene su odluke Slovenačkog narodnooslobodilačkog komiteta i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske o priključenju Jugoslaviji Slovenačkog primorja, Istre, Rijeke i drugih krajeva koje je Italija anektirala posle prvog svetskog rata.

Odluke Drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja ozakonile su sve duboke društvene i političke promene u Jugoslaviji koje su nastale posle kapitulacije monarhije (1941. g.), u toku oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Odluke o pretvaranju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja, kao političkog predstavničkog tela, u najviši zakonodavni i izvršni organ Jugoslavije i o stvaranju Nacionalnog komiteta, kao privremene vlade, postavile su temelje nove državne zajednice jugoslovenskih naroda — Demokratske Federativne Jugoslavije, koja je počela da se izgrađuje još 1941. godine. Odluka o uređenju države na federativnom principu garantovala je punu nacionalnu ravnopravnost svim narodima Jugoslavije. Odluka o oduzimanju svih prava izbegličkoj vladi u Londonu i o zabrani povratka kralja Petra II u zemlju značila je da je staro društveno uređenje odbačeno. Drugo zasjedanje AVNOJ-a dalo je pobedi narodne revolucije pravnu formu, što je kasnije olakšalo njeno priznanje na međunarodnom planu.

Odluke u Jajcu imale su veliki odjek van granica. U porobljenoj Evropi nastala je nova država, i to u vreme

kada su saveznički frantovi bili udaljeni od Jugoslavije stotine i hiljade kilometara. Pred licem celog sveta pojavila se nova Jugoslavija kao zaraćena strana koja silama Osovine zadaje teške udarce.

Odlukama AVNOJ-a neposredno je postavljen problem međunarodnog priznanja svih promena u Jugoslaviji koje su njima bile izražene. Na Teheranskoj konferenciji, 1. decembra 1943. Sovjetski Savez, Engleska i SAD sporazumeli su se da je partizanima u Jugoslaviji »neophodno pružiti što veću pomoć u najnužnijim sredstvima i u opremi«. Posle objavljivanja gore pomenutih odluka, vlade savezničkih zemalja su u decembru 1943. službeno dale pozitivne izjave o narodnooslobodilačkom pokretu. Veoma veliki značaj u tom pogledu imala je odluka sovjetske vlade (objavljena 13. decembra 1943. g.) o upućivanju vojne misije u Jugoslaviju. Sovjetska vojna misija, sa generalom N .V. Kornjejevom na čelu, stigla je u Jugoslaviju 23. februara 1944. Njen dolazak doprineo je učvršćivanju veza između nove Jugoslavije i Sovjetskog Saveza.

Događaji u Jajcu bili su važni i za dalju afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta, u očima svetske demokratske javnosti, kao jedine snage u Jugoslaviji koja se borila protiv fašizma.

Porazi nemačkih trupa na istočnom i na drugim frontovima, s jedne, i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, s druge strane, označili su prekretnicu i na jugoslovenskom ratištu. Bez obzira na to što je u jesen 1943. g. u Jugoslaviji bilo više od 600.000 neprijateljskih vojnika i oficira, odnos snaga se korenito izmenio (u poređenju s ranijim ratnim godinama, uzimajući u obzir porast jačine odreda Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije). Nemačko-fašistički okupatori bili su prinuđeni da se bore za zauzimanje mnogih značajnih pozicija koje je tada držala Narodnooslobodilačka vojska. Zbog toga su oni krajem 1943. g. preduzeli niz uzastopnih operacija s ciljem:

- da zauzmu jadranski obalski pojas i da ga zadrže;
- da povrate važne komunikacije koje su povezivale obalu sa unutrašnjim delovima zemlje;

— da razbiju grupacije Narodnooslobodilačke vojske u tim oblastima, naročito u istočnoj Bosni i Sandžaku, odakle su one ugrožavale nemačke položaje u Srbiji.

Za izvršenje tog zadatka, u Jugoslaviji su, radi jačanja već postojećih trupa pod komandom hitlerovskog generala Rendulića, prebačene još tri divizije³².

Ove operacije, sa naizmeničnim žestokim uzastopnim napadnim i odbrambenim borbama, trajale su od jeseni 1943. do februara 1944. godine. Po jačini snaga, po veličini teritorije koja je bila obuhvaćena borbenim dejstvima, po žestini sukoba i obostranim gubicima, ove operacije spadaju među krupnija neprijateljska dejstva za vreme oslobođilačkog rata³³.

Ipak, nemački okupatori nisu postigli postavljeni cilj: jedinice Narodnooslobodilačke vojske bile su dovoljno snažne i borbeno sposobne da u toku višemesečnih borbi, u veoma teškim uslovima, sačuvaju ljudstvo i povrate privremeno izgubljene teritorije i da već u proleće preuzmu operativno-taktičku inicijativu u svoje ruke skoro na svim sektorima borbenih dejstava.

Nemačka Vrhovna komanda shvatila je da će, usled približavanja istočnog fronta granicama Nemačke i usled operacija saveznika u Italiji, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije odigrati veliku ulogu u predstojećim događajima.

Pošto nije raspolagala snagama za obimnija napadna dejstva u Jugoslaviji, ona je odlučila da vazdušnim desantom uništi rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, sa Josipom Brozom Titom na čelu, odnosno Vrhovni štab, Nacionalni komitet i Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, koji su se u to vreme nalazili u Drvaru. U tom cilju ona je tajno pripremala specijalne jedinice.

Nemački okupatori su 25. maja 1944. izvršili vazdušni desant na Drvar. Istovremeno su njihove mehanizovane

³² Iz Italije 371. pešadijska, iz Grčke 1. brdska i iz Austrije 392. divizija.

³³ Za ove operacije — ne računajući kvislinške jedinice — bilo je angažovano 13 nemačkih i jedna bugarska divizija i nekoliko samostalnih brigada.

jedinice pokušavale da prodru u grad iz nekoliko pravaca. Energičnim dejstvima slušalaca Oficirske škole, građana i omladine Drvara, kao i pristiglih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, nemački padobrancii bili su brzo neutralisani i uništeni. Vrhovni komandant Tito i drugi članovi Vrhovnog štaba pod borbom su se prebacili iz Drvara u Kupres. Na taj način završio se bez rezultata i taj poslednji pokušaj nemačke Vrhovne komande da narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji nanese odlučujući udar.

Još pre desanta na Drvar bilo je planirano da deo Vrhovnog štaba, Predsedništvo Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Nacionalni komitet pređu na ostrvo Vis.³⁴ Zato su se noću 3/4. juna vrhovni komandant Josip Broz Tito i članovi Nacionalnog komiteta i Vrhovnog štaba prebacili, sovjetskim avionom (pilot A. S. Sornikov), u Bari, a odatle, britanskim brodovima, na ostrvo Vis, koji je postao sedište Centralnog komiteta, Vrhovnog štaba i Nacionalnog komiteta.

Posle zimskih operacija veliki deo teritorije Jugoslavije bio je u rukama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Veoma značajni uspesi postignuti su u istočnim rejonima Jugoslavije: u Srbiji i Vojvodini.

Bile su spojene teritorije južne Srbije i istočne Makedonije.

U prvoj polovini 1944. godine u južnoj Srbiji je obrazovano pet novih divizija NOVJ i dve bugarske partizanske brigade. U avgustu je u Makedoniji formirana 1. makedonska divizija NOVJ.

Snage Narodnooslobodilačke vojske, u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini uspešno su dejstvovale u pravcu Srbije i jadranske obale, a u Bosni — ka dolinama reka Neretve, Bosne, Save i Une i ka Dalmaciji.

Naglo su porasli snaga i zamah narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj severno od Save. Naročito su veliki zna-

³⁴ Vis je bio značajna vojno-pomorska baza i centar vojnih pomorskih snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije ugrožavala je nemačke položaje na jadranskoj obali. Sa ovog ostrva uspostavljena je neposredna veza sa saveznicima u Italiji.

čaj imala uspešna dejstva 6. i 10. korpusa Narodnooslobodilačke vojske na železničkoj magistrali Beograd — Zagreb i u rejonima severno od Save. Po komunikacijama u Sloveniji 7. i 9. korpus Narodnooslobodilačke vojske razvili su dejstva i napadali neprijateljska uporišta. U toku borbi protiv hitlerovaca uspostavljeno je tesno sadejstvo italijanskih i slovenačkih partizana. U Furlaniji i Beneškoj Sloveniji oni su često izvodili zajednička dejstva.

U prvoj polovini 1944. godine postignuti su novi uspesi kako u izgradnji tako i u delovanju narodne vlasti. Nacionalni komitet je preduzeo niz mera za obnovu nacionalne privrede zemlje, za organizaciju prosvete, organa vlasti itd. Nacionalna antifašistička veća su na svojim zasjedanjima prihvatila odluke Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i odlučila da se pretvore u vrhovne zakonodavne i izvršne organe narodne vlasti. Izvršni odbori nacionalnih antifašističkih veća dobili su karakter privremenih vlada. Narodnooslobodilački odbori obrazovani su u celoj zemlji.

Pitanje međunarodnog priznanja nove Jugoslavije postalo je sve aktuelnije što se rat više bližio kraju. Da bi se u složenim međunarodnim odnosima izborio za priznanje, Nacionalni komitet, rukovodeći se odlukama Drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, odlučio je da povede razgovore sa rekonstruisanom izbegličkom vladom dr Šubašića.

Pregovori između maršala Tita i Šubašića obavljani su na Visu juna 1944. godine. Postignut je sporazum prema čijim je odredbama trebalo da jugoslovenska vlada u Londonu bude sastavljena od ljudi koji se nisu kompromitovali u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, a njena glavna dužnost bi bila organizovanje pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci izvana i staranje o ishrani stanovništva. Šubašićeva vlada se obavezala, što je kasnije i učinila, da izda deklaraciju u kojoj će dati priznanje Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije pod komandom maršala Tita, osuditi sve

Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito vrsi smotru 1. dalmatinske udarne brigade na visu 12. septembra 1944.



saradnike okupatora i pozvati ceo narod da se ujedini oko svoje oslobodilačke vojske.

Odredbe sporazuma predstavljale su krupnu političku pobedu narodnooslobodilačkog pokreta. Rekonstruisana vlada u inostranstvu je priznala osnovne tekovine koje su jugoslovenski narodi izvojevali u dotadanjoj borbi; ona se obavezala da isključivo radi na organizovanju pomoći narodu i njegovoj oslobodilačkoj vojsci; javno se odrekla Draže Mihailovića i njegovih četnika koje je pune tri godine pomagala. Viškim sporazumom, koji je naišao na opšte odobravanje saveznika, praktično je rešen međunarodni položaj Jugoslavije.

U pogledu međunarodnog priznanja Jugoslavije veoma su značajni bili razgovori maršala Tita sa predsednikom britanske vlade Vinstonom Čerčilom u Napulju avgusta 1944. Tom prilikom je postignut načelan sporazum o sadejstvu između Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i savezničkih snaga; u vezi s tim, učinjen je sa savezničkim komandantima dogovor o snabdevanju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i zbrinjavanju njenih ranjenika, o formiranju vazduhoplovnih jedinica, o predaji ratnih brodova bivše jugoslovenske ratne mornarice Narodnooslobodilačkoj vojsci i o drugim vojnim pitanjima.

Oslobodilačka borba naroda protiv nemačkih fašističkih okupatora razvijala se, na razne načine i sa različitom snagom, i u drugim porobljenim zemljama Evrope. Narodi tih zemalja nisu se hteli pomiriti sa svojim ropskim položajem i dizali su se u borbu protiv fašističke tiranije. Hitlerovci su hteli ognjem i mačem da uguše njihovu volju za borbom, računajući da će masovnim vešanjem i paljenjem sela i gradova zaplašiti narodne mase i baciti ih na kolena. Bezgranični teror i nasilje izazvali su još veću mržnju stanovništva protiv okupatora i pojačali njegovu borbu protiv stranih zavojevača.

Komunističke i radničke partije u najvećem broju zemalja bile su organizatori i duhovne vođe oslobodilačke borbe naroda. Da bi pojačale borbu protiv fašizma, one su, savlađujući otpor reakcionarnih snaga, nastojale da obra-

zuju jedinstven narodni front, koji bi objedinjavao sve patriotske snage zemlje.

Za razvitak narodnooslobodilačkih pokreta veliko značenje je imala aktivna i dosledna borba Sovjetskog Saveza, partije velikog Lenjina i svih komunističkih i radničkih partija protiv fašizma i rata od trenutka dolaska Hitlera na vlast u Nemačkoj. Naročiti značaj imala je borba međunarodnog radničkog pokreta na izgradnji jedinstvenog radničkog i narodnog fronta. Ta ideja, zahvaljujući upornom delovanju komunista, zadobila je narodne mase i obezbedila stvaranje narodnih frontova u Jugoslaviji, Francuskoj, Bugarskoj, Čehoslovačkoj i Grčkoj, kao i u drugim evropskim zemljama koje su iskusile užas fašističkog ropstva.

Aktivna borba antifašističkih snaga, među kojima su komunističke i radničke partije bile u prvim redovima, izvršila je veliki uticaj na spoljnopolitički kurs i praktično delovanje buržoaskih država i na pregrupisavanje vojno-političkih snaga na međunarodnom planu.

Ta borba je odigrala značajnu ulogu u političkoj, idejnoj i moralnoj pripremi naroda za otpor i oružanu borbu protiv nemačkih fašističkih zavojevača i izvršila veliki uticaj na konačni ishod rata.

Borba patriotskih snaga mnogih okupiranih zemalja Evrope neprekidno je rasla i pretvarala se u značajnu silu za strane osvajače.

Ogroman značaj za stvaranje narodnooslobodilačkih pokreta u evropskim zemljama koje su se našle pod jarmom fašističke tiranije imale su herojska borba sovjetskog naroda i istorijska pobeda Crvene armije nad nemačkim fašističkim zavojevačima. U mnogim evropskim zemljama (Poljskoj, Čehoslovačkoj, Grčkoj, Francuskoj, Italiji, Belgiji i drugim) narodnooslobodilački pokret je dostigao najveći zamah u 1944. godini, kad je Crvena armija stvarno lomila kičmu hitlerovske ratne mašine, završavala oslobođenje sovjetske zemlje i prenosila borbena dejstva na teritoriju Zapadne Evrope.

Oružani otpor naroda Evrope kojim su rukovodili komunisti i druge progresivne snage bio je specifičan front borbe protiv nemačkih fašističkih osvajača.

Podižući narodne mase u borbu protiv fašizma, komunističke i radničke partije okupiranih evropskih zemalja ispunile su svoj patriotski i internacionalni zadatak. Narodnooslobodilačkim pokretom evropski narodi su veoma mnogo doprineli pobjedi nad hitlerovskom Nemačkom.

U leto 1944. godine Nemačka se našla u teškom položaju. Crvena armija je nezadrživo napredovala. Ona je razbila nemačku grupu armija »Centar«, prišla Visli i istočnim granicama Pruske. U jaško-kišinjevskoj operaciji ona je do nogu dotukla nemačku fašističku grupu armija »Južna Ukrajina« i tako stvorila uslove za napad na Nemačku s jugoistoka, u pravcu Budimpešte i Beča. Tada je Crvena armija bila u mogućnosti da pruži neposrednu pomoć narodima Balkanskog poluostrva i njihovoj borbi za oslobođenje. Anglo-američke trupe probile su nemačku odbranu u Italiji i 4. juna 1944. osvojile Rim. Dva dana kasnije bio je otvoren drugi front desantnom operacijom u Normandiji. Razvoj događaja na frontovima stvorio je uslove za stratejsko opkoljavanje Nemačke.

Sredinom 1944. godine Narodnooslobodilačka vojska je postigla nove značajne uspehe.

Crvena armija je u septembru 1944. izbila na granice Jugoslavije. Protiv fašističkih trupa u Jugoslaviji dejstvovala je tada snažna oslobodilačka armija naroda Jugoslavije koja je u svom sastavu imala 50 divizija (oko 400000 boraca), vojska koja je, uz podršku celog naroda, izrasla u toku oslobodilačkog rata. Crvena armija je doživela susret koji je bio jedinstven u celom njenom oslobodilačkom pohodu. Može se reći da je nju srela vojska koja je u srcu okupirane Evrope dala značajan doprinos uništenju fašističkih snaga. To je bio susret dveju bratskih armija koje su se, bez obzira što su ih razdvajale hiljade kilometara, više od tri godine borile protiv zajedničkog neprijatelja i težile istom cilju — uništenju fašizma.

Jugoslovenski narodi su s velikim oduševljenjem dočekali Crvenu armiju. Zajedničkim borbenim dejstvima sovjetskih i jugoslovenskih boraca u beogradskoj operaciji napisana je slavna stranica borbenog saveza bratskih naroda Sovjetskog Saveza i Jugoslavije koji je stvaran još 1941. godine.

II

VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA NA BALKANU KRAJEM SEPTEMBRA 1944. GODINE

U septembru 1944. godine vojno-politička situacija na balkanskom pravcu razvijala se u korist Sovjetskog Saveza i jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta.

U proleće te godine sovjetske jedinice su odnele novu veliku pobjedu nad nemačko-fašističkim zavojevačima na jugu: oslobodile Ukrajinu na zapadnoj obali Dnjepra i ušle u severnu Rumuniju.

Rumunija i Bugarska, kao i druge zemlje Balkanskog poluostrva, u planovima hitlerovaca zauzimale su posebno mesto. Iz ovih zemalja hitlerovci su se snabdevali naftom, boksitom, gvozdenom i obojenom rudom i drugim stratejskim sirovinama. Samo za četiri godine, od jeseni 1940. do 22. avgusta 1944, hitlerovska Nemačka je izvezla iz Rumunije 13 miliona tona naftinih derivata, milion i po tona žita, stotine hiljada grla stoke.

Oružane snage Rumunije i Bugarske iskorišćene su u interesu fašističke Nemačke. Jedinice kraljevske Rumunije učestvovala su u ratu protiv SSSR-a, a jedinice carske Bugarske imale su okupatorsku ulogu u Jugoslaviji i Grčkoj.

Balkanske zemlje kao štit su zaklanjale vojnoindustrijsku bazu Nemačke koja se nalazila na južnom delu nemačke teritorije, u Austriji i u Čehoslovačkoj. Realna mogućnost prodiranja Crvene armije u dubinu Balkanskog

poluostrva pojačavala je uznemirenost hitlerovske klike zbog bezbednosti svojih mnogobrojnih vojnih fabrika. Zato su nemačko-fašistička komanda i reakcionarne vlade Rumunije i Bugarske preduzimale odlučne mere da ne dozvole sovjetskim jedinicama da izbiju na Balkan. Hitlerovska Nemačka je težila da po svaku cenu uguši antifašistički pokret koji je jačao na Balkanu. U isto vreme narodne mase, pod rukovodstvom Komunističkih partija, sve šire su razvijale borbu protiv fašističkog režima i osvajačkog rata.

U vezi sa prenošenjem ratnih dejstava na teritoriju Rumunije, vlada Sovjetskog Saveza je još 2. aprila 1944. objavila sledeće: »Sovjetska vlada obaveštava da su jedinice Crvene armije, u nastupanju, goneći nemačku vojsku i rumunsku vojsku koja je s njom u savezu, prešle na nekoliko mesta reku Prut i stupile na rumunsku teritoriju. Vrhovni komandant Crvene armije izdao je naređenje sovjetskim jedinicama da gone neprijatelja do konačnog njegovog uništenja i kapitulacije. Istovremeno je sovjetska vlada izjavila da njoj nije cilj da prisvoji neki deo rumunske teritorije ili da menja postojeće društveno uređenje Rumunije, i da je ulazak sovjetskih jedinica na teritoriju Rumunije uslovljen isključivo ratnim potrebama i neprijateljskim otporom koji se nastavlja«.¹

Ova izjava je imala ogroman uticaj na jačanje antiratnih i antifašističkih raspoloženja rumunskog naroda i vojske i bila je novi podsticaj za jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji.

Komunistička partija Rumunije odlučno je istupila protiv fašizma i antisovjetskog rata; stvoren na njenu inicijativu, jedinstveni radnički front je bio osnova za dalju konsolidaciju svih patriotskih snaga u borbi protiv fašizma i rata.

U junu 1944, pod pritiskom širokih narodnih masa, bio je stvoren nacionalnodemokratski blok od četiri partije: komunističke, socijaldemokratske, narodno-caraniističke i narodno-liberalne.

¹ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941—1945, tom 4, Voenizdat, 1963, str. 255.

Osnovu za zajedničke akcije ove četiri partije činili su: zahtevi za brzo zaključivanje primirja, izlazak iz rata na strani Nemačke i prelazak na stranu antifašističke koalicije, isterivanje okupatora, uspostavljanje nacionalne nezavisnosti i suvereniteta, likvidacija diktature Antoneskua i zamenjivanje ove diktature demokratskim uređenjem.²

Zahvaljujući aktivnom delovanju Komunističke partije u zemlji se u leto 1944. počela širiti partizanska borba, organizovani su borbeni patriotski odredi i vršene su pripreme ovih odreda za oružani ustanak. Samo u Bukureštu, od juna do avgusta, njihov broj je porastao na oko 50.³ Odredi su vršili smeke diverzije u pozadini nemačko-fašističke vojske.

U avgustu 1944. jedinice 2. i 3. ukrajinskog fronta, u sadejstvu sa Crnomorskom flotom, uništile su u rejonu Jaš — Kišinjev veliku strategijsku grupaciju nemačko-fašističkih snaga, grupu armija »Južna Ukrajina«, sastava: 8. i 6. nemačka, 4. i 3. rumunska armija, koje su brojale 47 divizija (od njih 24 nemačke i 23 rumunske), 7618 topova, 404 tenka, 810 aviona.⁴

Pod uticajem sjajnih pobeda Crvene armije, demokratske snage Rumunije, pod rukovodstvom Komunističke partije, podigle su 23. avgusta oružani ustanak i zbacile fašistički režim Antoneskua. Tako je počela narodno-demokratska revolucija, i zahvaljujući njoj u zemlji je uvedeno narodno-demokratsko uređenje. Sledećeg dana Rumunija je izašla iz rata na strani fašističke Nemačke.

Narodni komesarijat spoljnih poslova SSSR-a ponovo je 25. avgusta 1944. potvrdio izjavu sovjetske vlade datu u aprilu iste godine i istakao da je »pomoć rumunske vojske jedinicama Crvene armije u likvidaciji nemačkih snaga jedini način da se uskoro prekinu borbe na teritoriji

² Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941—1945, tom 4, str. 257.

³ Isto.

* Isto, str. 259.

Rumunije i da Rumunija zaključi primirje sa savezničkom koalicijom».⁵

Rumunska armija je 25. avgusta počela borbu protiv nemačko-fašističkih jedinica.

Jedinice 2. ukrajinskog fronta su 31. avgusta ušle u Bukurešt, prestonicu Rumunije. Stanovnici grada radosno su dočekivali sovjetske borbe — oslobodioce, zasipali ih cvećem, nagrađivali razdraganim pljeskanjem.

Nastavljajući nastupanje, jedinice 2. ukrajinskog fronta su se kretale preko teritorije Rumunije u pravcu Turn-Severina, prema jugoslovenskoj granici, i u Transilvaniju, prema mađarskoj granici.

Jedinice 3. ukrajinskog fronta približavale su se rumunsko-bugarskoj granici. Goneći neprijateljske jedinice koje su se povlačile, one su u rejonu grada Keleraša (na obali Dunava) zarobile oko šest hiljada nemačko-fašističkih vojnika i oficira, od kojih je većina bila iz Bugarske prebačena na teritoriju Rumunije radi zauzimanja Bukurešta. Sledećih dana jedinice su oslobodile Dobrudžu. Stanovnici su sa ogromnom radošću dočekivali sovjetske vojnike.

Trećeg septembra 1944. jedinice 3. ukrajinskog fronta su izbile na rumunsko-bugarsku granicu.

Treba istaći da je još u proleće 1944. u carskoj Bugarskoj vladala atmosfera političke nestabilnosti. Izbijanje Crvene armije na Dnjestar i u severnu Rumuniju izazvalo je u vodećim krugovima u Bugarskoj razdor i zbrku.

Onaj deo bugarske buržoazije koji je sa fašističkom Nemačkom bio ekonomski i politički usko povezan — bio je i dalje za savez sa njom. Drugi deo je mislio da spase sebe i fašistički režim u Bugarskoj okupacijom zemlje od strane anglo-američkih jedinica.

I baš zbog ovoga, bez obzira na diplomatske odnose između Bugarske i SSSR-a, profašistička vlada je pružala utočište hitlerovskim vojnicima i oficirima koji su bežali sa Krima i iz Ukrajine. Štaviše, nemačko-fašistička komanda je široko iskorišćavala bugarska transportna sred-

⁵ »Pravda«, 25. 8. 1944.

stva za evakuaciju svojih razbijenih trupa sa sovjetske teritorije, kao i bugarske luke i aerodrome za vođenje ratnih dejstava protiv SSSR-a.

U luci Varni u junu 1944. nalazilo se nekoliko hiljada nemačkih vojnika i oko 60 nemačkih ratnih brodova, među kojima podmornice i hidroavioni.

Vlada SSSR-a je bugarskoj vladi više puta upućivala odlučne proteste, zahtevajući od nje da odmah obustavi vojnu pomoć Nemačkoj. Međutim, bugarska vlada je i dalje vodila antinacionalnu, prohitlerovsku politiku.

Antinacionalna politika vodećih krugova i ekonomska situacija u zemlji, koja se u avgustu 1944. oštro pogoršala, izazvale su jaku ozlojeđenost narodnih masa. Hiljade radnika i seljaka stupale su u partizanske odrede. U leto 1944. u Bugarskoj je dejstvovalo 11 partizanskih brigada i 37 odreda, ukupno 18.300 ljudi.⁸

Za borbu protiv partizana angažovane su velike snage. Međutim, svi pokušaji profašističke vlade Bugarske da uguši partizanski pokret propali su. Bugarski narod, pod rukovodstvom Komunističke partije, nastavio je borbu protiv fašističkog režima u zemlji, za mir i prijateljstvo sa Sovjetskim Savezom.

Petog septembra sovjetska vlada je uputila carskoj bugarskoj vladi notu u kojoj je isticala da je sovjetska država više od tri godine trpela situaciju u kojoj je »Bugarska aktivno pomagala Nemačku u ratu protiv Sovjetskog Saveza. . . Zbog toga sovjetska vlada smatra da ne može i dalje održavati odnose sa Bugarskom, kida sve odnose sa Bugarskom i izjavljuje da se ne samo Bugarska nalazi u ratu sa SSSR-om, jer se ona u stvari i ranije nalazila u ratu sa SSSR-om, nego će i Sovjetski Savez odsada biti u ratu sa Bugarskom«.⁷

Posle objave rata Sovjetski Savez, želeći da omogući carskoj bugarskoj vladi da prekine odnose sa hitlerovskom klikom, nije odmah otpočeo vojna dejstva protiv Bugarske.

⁸ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941—1945, tom 4, str. 297.

⁷ »Izvestija« od 6. 9. 1944.

Kao što je poznato, bugarska vlada nije iskoristila pruženu joj mogućnost. Šestog septembra ona je dala dve protivurečne izjave. U prvoj je saopštila odluku da prekine veze sa fašističkom Nemačkom i da od Sovjetskog Saveza zatraži primirje, a u drugoj je sasvim prećutno zaobišla pitanje o kidanju veza sa fašističkom Nemačkom.

Prema tome, bugarska vlada je nameravala da i dalje podržava fašističku Nemačku, pružajući utočište hitlerovskim oružanim snagama na teritoriji Bugarske.

U ovakvoj unutrašnjoj političkoj situaciji, CK bugarske Komunističke partije, na vanrednom zasjedanju Politbiroa od 5. septembra, izradio je konačan plan ustanka. Sledećeg dana su CK bugarske Komunističke partije i Nacionalni komitet Otečestvenog fronta pozvali narod u borbu za svrgavanje profašističke vlade Muravieva i za obrazovanje vlade Otečestvenog fronta. Po celoj se zemlji raširio talas masovnih štrajkova i demonstracija, koji su se u mnogim gradovima završili oružanim sukobom s policijom.

Protiv nemačko-fašističkih trupa otpočeli su ofanzivu partizanski odredi i brigade Narodnooslobodilačke vojske, koji su zauzimali čitave oblasti i u njima uspostavljali vlast Otečestvenog fronta.

Ujutru 8. septembra jedinice 3. ukrajinskog fronta prešle su rumunsko-bugarsku granicu. Bugarska vojska nije im davala nikakav otpor, a narod Bugarske dočekao je svoje oslobodioce oduševljeno, sa cvećem i crvenim zastavama.⁸ Crvena armija je pružila pomoć bugarskom narodu da se oslobodi od hitlerovskog ropstva.

Devetog septembra je bugarski narod, pod rukovodstvom Komunističke partije, digao oružani ustanak protiv fašizma, zbacio fašistički režim u zemlji i obrazovao vladu Otečestvenog fronta, koja je objavila rat fašističkoj Nemačkoj.

Jedinice 3. ukrajinskog fronta širokim frontom su se probijale preko teritorije Bugarske, oslobađajući gradove i sela. Samo prilikom zauzimanja grada Razgrada zarobljene su četiri hiljade nemačko-fašističkih vojnika i ofi-

⁸ Arhiv MO SSSR, f. 243, op. 32283, d. 12, list 364.

eira. U sadejstvu sa Crnomorskom flotom, jedinice su oslobodile grad i veliku luku na Crnom moru — Burgas. Sada je čitavu obalu Crnog mora do turske granice kontrolisala Crnomorska flota.

Posle pobeđe septembarske revolucije u Bugarskoj, vlada Otečestvenog fronta je pristupila reorganizaciji stare armije u Narodnu armiju, u koju je stupilo više od 40.000 dobrovoljaca.⁹ Jezgro Narodne armije obrazovali su partizani. Znatno broj oficira bivše carske vojske prešao je na stranu vlade Otečestvenog fronta. Najreakcionarnije orijentisani oficiri zamenjeni su komandantima partizanskih odreda. Veliku ulogu u obezbeđivanju borbene gotovosti armije, njenog visokog moralnog duha, odigrali su pomoćnici starešina za politički rad. U sve jedinice, na molbu bugarske vlade Otečestvenog fronta, sovjetska komanda je uputila vojne savetnike koji su imali veliko borbeno iskustvo. Sve ove mere podigle su borbenu sposobnost bugarskih jedinica.

Poraz hitlerovskih trupa u Rumuniji i Bugarskoj stvorio je povoljne uslove za duboko obuhvatanje čitavog južnog krila nemačkog strategijskog fronta. Za sovjetske jedinice otvoreni su putevi u Mađarsku — na teritoriju poslednjeg nemačkog saveznika u Evropi, stvorene su mogućnosti za pružanje neposredne pomoći savezničkoj Jugoslaviji i Čehoslovačkoj. Stvoreni su povoljni uslovi za širenje borbe protiv hitlerovskih porobljivača u Albaniji i Grčkoj.

Na taj način, razbijanje jaško-kišinjevske neprijateljske grupacije dovelo je do korenite promene političke i strategijske situacije na Balkanu. To se ogledalo pre svega u tome što su narodi Rumunije i Bugarske, oslobođeni od nemačko-fašističkog jarma, mogli pod rukovodstvom komunističkih partija svojih zemalja da stupe na nov, demokratski put razvitka.

Trudbenici Rumunije i Bugarske duboko su zahvalni Sovjetskom Savezu i njegovim oružanim snagama koje su odigrale odlučujuću ulogu u njihovom oslobođenju od fašističkog ropstva.

⁹ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941—1945, tom 4, str. 308.

Vojno-politička situacija u Jugoslaviji sredinom 1944. godine veoma se povoljno razvijala u korist narodnooslobodilačkog pokreta. Odluke Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i postignute pobeđe imale su odlučujući uticaj na dalje jačanje nove Jugoslavije kako u vojnom tako i u političkom pogledu. Na međunarodnom planu Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije vodio je u to vreme odlučujuću bitku za afirmaciju tekovina revolucije i za priznanje nove Jugoslavije.

Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, koja je do tada bila oslobodila veliki deo zemlje, imala je sredinom 1944. godine 39 divizija (u sastavu 12 korpusa ili pod neposrednim rukovodstvom glavnih štabova NOVJ), znatan broj samostalnih brigada i partizanskih odreda i ratnu mornaricu. Celokupne oružane snage Jugoslavije brojale su oko 350.000 boraca.

Prema organizaciji jedinica i komandnih organa, prema načinu i formi borbenih dejstava kao i prema visokom ofanzivnom duhu, iskustvu i načinu rukovođenja Narodnooslobodilačka vojska je u to vreme predstavljala jaku vojnu organizaciju sa specifičnim odlikama armije koja se stvarala kroz specifičan oblik rata, na principima partizanske taktike i organizacije. Njene jedinice su imale lako naoružanje i bile vrlo pokretljive. U glavnom to su bile pešadijske (streljačke) jedinice sposobne za samostalna dejstva.

Njihovo naoružanje¹⁰ činilo je oružje oteto od neprijatelja ili dobijeno od zapadnih saveznika. U to vreme u jedinice NOVJ počelo je da dolazi oružje i borbena teh-

¹⁰ O naoružanju jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije može se suditi prema sledećim primerima: u leto 1944. g. 1. proleterska divizija imala je 3064 puške, 319 puškomitraljeza, 289 automata, 39 minobacača raznog kalibra, 8 protivtenkovskih pušaka, 2 protivtenkovska topa 47 mm, 2 brdska topa 75 mm; 6. proleterska divizija — 2596 pušaka, 224 puškomitraljeza i 34 mitraljeza, 112 automata, 40 minobacača, 4 protivtenkovske puške, 1 protivtenkovski top 47 mm, 2 brdska topa 75 mm; 4. korpus — 8208 pušaka, 477 automata, 456 puškomitraljeza i 146 mitraljeza, 73 minobacača, 10 protivtenkovskih pušaka, 15 protivtenkovskih topova, 12 protivavionskih mitraljeza, 6 poljskih oruđa i 8 haubica.

nika iz Sovjetskog Saveza. Korpusi su u to vreme bili najveće operativno-taktičke jedinice NOVJ. Pored borbenih jedinica, u sastavu korpusa bili su i teritorijalni organi (korpusne vojne oblasti, komande vojnih područja, komande mesta i dr.), koji su sprovodili mobilizaciju, rukovodili snabdevanjem operativnih jedinica, održavali red na oslobođenoj teritoriji itd.

Uspešan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u zapadnim delovima Jugoslavije i povoljna vojno-politička situacija na susednim ratištima doprineli su daljem razvoju antifašističke borbe u Srbiji, Vojvodini, na Kosmetu i u Makedoniji, što je omogućilo da se tamo formira više novih brigada i divizija. Vojničko i političko jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u ovim krajevima ozbiljno je ugrozilo interese okupatora, izazvalo zbrku i zbunjenost u redovima domaćih izdajnika.

Prodor Crvene armije preko Rumunije nagoveštavao je odlučnu bitku za jugoistočnu Evropu i za uspostavljanje jedinstvenog fronta saveznika na Balkanu, u kome bi Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije bila karika koja bi vezivala front anglo-američke vojske u Italiji sa sovjetskim frontom. U to vreme u Srbiji su postojala dosta jaka uporišta četnika oko kojih su se okupljali ostaci razbijene jugoslovenske buržoazije. Reakcionarni krugovi na Zapadu smatrali su četnike gospodarima Srbije i priželjkivali da pomoću njih povrate kralja i emigrantsku vladu u Jugoslaviju, zbog čega je, pored isterivanja okupatora, četnike trebalo što pre konačno uništiti.

Zahvaljujući geografskom položaju, Srbija je u vojničkom pogledu uvek predstavljala najvažniju oblast na Balkanu. Nemačko-fašistička komanda je za sve vreme trajanja drugog svetskog rata držala ovde znatne snage okupacione vojske. Posle prodora Crvene armije preko Rumunije i Bugarske i njenog izbijanja na Dunav, Srbija je za nemačku komandu postala još značajnija. Na njenim istočnim granicama hitlerovci su nameravali da obrazuju odbrambeni front protiv sovjetskih jedinica i da, pod njegovom zaštitom, preko Srbije izvuku svoje jedinice iz Grčke i Makedonije radi sjedinjenja sa glavnim snagama.

Bilo je jasno da će nemački okupatori pokušati da po svaku cenu zadrže Srbiju u svojim rukama.

S obzirom na sve to, u leto 1944. godine vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije usmerio je glavni pravac ofanzivnih dejstava u Srbiju. Namera mu je bila da s jakim snagama iz Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne prodre u Srbiju i, uz pomoć tamošnjih snaga, ovlada njome. S tom krupnom strategijskom zamisli u okviru Jugoslavije poklapao se i zadatak da se razbiju poslednja jača uporišta četnika i drugih kvislinga u Srbiji.

Srbija je i ranije imala istaknuto mesto u planovima Vrhovnog štaba. »Nas nikada, za čitavo vrijeme što smo bili van Srbije« — napisao je drug Tito — »nije napustila misao da moramo, čim za to budu stvoreni uslovi, doći natrag u Srbiju, koju smo smatrali vrlo važnim faktorom za svršetak oslobodilačke borbe. . . Srbija nam je bila važna iz više razloga. Prvi razlog je bio taj što je bilo mnogo kvislinga koji su zaveli strahovit teror protiv naroda. Drugo, mi smo smatrali da se borbom koju smo vodili vodi socijalna borba za novi društveni sistem protiv starog sistema, i da će nam, ako u Srbiji ostavimo ove reakcionarne elemente koji su ostali uz pomoć Nijemaca, biti vrlo teško, pošto mi u Srbiji gledamo jedan od najglavnijih faktora naše nacionalne zajednice, po njenom broju i inače. Mi smo nastojali da u Jugoslaviji Srbija ne bude Vandeja i da reakcionari ne prave od nje jedno žarište koje bi kasnije moglo dovesti do strahovitog građanskog rata. Zato smo mi uvijek i svakom prilikom, gdje je god to bilo moguće, vodili brigu o Srbiji.«¹¹

Vrhovni štab je još u jesen 1943. godine nameravao da u Srbiju uputi jake snage, ali razvoj događaja nije dozvolio da se ova namera ostvari: bilo je potrebno da se mnoge jedinice prethodno reorganizuju, popune i naoružaju kako treba, da se stvore polazne baze u Crnoj Gori, Sandžaku, istočnoj Bosni, da se tamo privuku jedinice i da se u pogodnom momentu preduzme prodor na istok.

¹¹ Tito: Sećanje na dane oslobodilačkog rata i revolucije. »Komunist«, 6. 4. 1961.

U vezi s tim, 6. decembra 1943. godine Vrhovni štab je dao direktivu 2. korpusu, u kojoj mu je ukazao na značaj Srbije i na nameru da tamo prodre jakim snagama, istakavši značaj operacijskog područja 2. korpusa (Crna Gora, Sandžak, Hercegovina) za ostvarenje te zamisli. Jedinice 2. korpusa dobile su zadatak da vrše dublje ispade u pravcu Morave, Ibra, Kosova i Metohije, uspostave vezu s tamošnjim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, prikupljaju podatke o neprijatelju i prate razvoj događaja u Srbiji, imajući u vidu da bi tamo trebalo upasti najkasnije kad bude uspostavljen drugi front u Evropi. Istovremeno dat je zadatak da se uspostavi veza sa albanskim partizanima u cilju zajedničkih dejstava. Osim ovoga, Stab korpusa je upoznat s tim da Vrhovni štab namerava da do proleća na njegov sektor prebaci znatne snage za vođenje operacije u pravcu Srbije.¹²

U toku proleća i leta¹³ Vrhovni štab je koncentrisao u istočnom delu Crne Gore Operativnu grupu divizija (2. proleterska, 5. i 17. divizija), pod komandom general-potpukovnika Peka Dapčevića, u Sandžaku — 1. proleterski korpus (1. i 6. proleterska divizija), na čelu s političkim komesarom pukovnikom Mijalkom Todorovićem, i u istočnoj Bosni — 12. korpus (16. i 36. divizija), pod komandom general-majora Danila Lekića i političkog komesara pukovnika Stefana Mitrovića. Planom se predviđalo da Operativna grupa divizija prodre na teritoriju Toplice i da pojača tamošnju grupaciju pod komandom Glavnog štaba Srbije, a 1. proleterski i 12. korpus da se probiju

¹² Arhiv VII JNA, k. 7A, reg. br. 48—1.

¹³ U martu 1944. g., sa područja jugoistočne Bosne i iz Sandžaka, Vrhovni štab je uputio 2. proletersku i 5. diviziju u Toplicu i Jablanicu, koje su u to vreme bile najjača žarišta narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, kako bi zajedno s tamošnjim jedinicama stvorile oslonac za prodor jačih snaga u Srbiju. Međutim, hitlerovska komanda je odlučno intervenisala angažujući jake nemačke, bugarske, četničke i nedićevske jedinice s ciljem da ne dozvole prodor pomenutih divizija preko Ibra u južnu Srbiju. Posle dvomesečnih neprekidnih borbi protiv nadmoćnijih neprijateljskih snaga na teritoriji zapadne Srbije, trpeći oskudicu u municiji i namirnicama, obe su se divizije, po naređenju Vrhovnog štaba, u drugoj polovini maja povukle u Sandžak.

u zapadnu Srbiju i da zatim preduzmu zajedničku ofanzivu radi oslobođenja Srbije i Beograda.

Nemačka fašistička komanda je pokušala da spreči ostvarenje plana Vrhovnog štaba — proboj u Srbiju. Početkom jula oni su preduzeli ofanzivu na teritoriji Toplice i Jablanice protiv 21. 22. 24. i 25. divizije Narodnooslobodilačke vojske, a u rejonu Sokobanje protiv 23. divizije, s namerom da ih razbiju i što dalje odbace iz doline reke Južne Morave.¹⁴ Žestoke borbe trajale su sve do početka avgusta, kada je, prodorom Operativne grupe divizija preko reke Ibra, pažnja neprijatelja skrenuta prema Kopaoniku. Mada su bile iscrpljene borbama, jedinice u Toplici i Jablanici prešle su u protivnapad i povratile teritoriju izgubljenu u toku prethodnih borbi.

Sredinom jula, dok su još vođene borbe u južnoj Srbiji, nemačke okupatorske snage su preduzele ofanzivu protiv jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u istočnom delu Bosne i u istočnom delu Crne Gore, koje su se pripremale za prodor u Srbiju. Ofanziva u istočnom delu Bosne protiv 3. i 12. korpusa počela je 17. jula.¹⁵ Obe strane su imale znatne gubitke, a korpusi NOVJ su bili prinuđeni da se privremeno povuku iz doline reke Drine na zapad, prema planinama Zvijezdi, Konjuhu i Javoru. Izgubivši na taj način povoljnu operacijsku osnovicu za prodor u Srbiju, 12. korpus i 6. proleterska divizija, koja je ovamo prebačena iz zapadnog dela Bosne i privremeno stavljena pod komandu ovog korpusa, krenuli su iz rejona planina Konjuha i Zvijezde prema jugoistoku, s namerom da se prebace preko Drine između Foče i Goražda i da se probiju u Srbiju. Posle žestokih borbi, naročito na komunikacijama Han-Pijesak — Sokolac — Sarajevo, Goražde — Prača — Sarajevo i Foča — Kalinovik,

¹⁴ U jugoslovenskoj vojnoj istoriografiji ta operacija je poznata pod nazivom topličko-jablanička operacija. Nemci su je otpočeli pod nazivom »Trumpf«, a završili pod šifrom »Halali«. U njoj su angažovali delove 22. 27. i 29. bugarske divizije, jake snage četnika i ljotičevaca, Srpski dobrovoljački korpus i delove policijskih pukova.

¹⁵ U ofanzivi su učestvovali: 7. SS divizija (bez 14. puka) i 13. SS divizija, dve ustaško-domobranske brigade i dva četnička korpusa.

ove jedinice su bile prinuđene, pošto su nemačke okupatorske snage posele Drinu, da se probiju na jug. Sredinom avgusta one su izbile na Pivsku planinu, ali ni tamo nisu mogle predahnuti, pošto su bile zahvaćene ofanzivom koju su u to vreme otpočele nemačke okupatorske snage protiv jedinica 2. korpusa NOVJ. Zbog toga je prodor 12. korpusa i 6. proleterske divizije u Srbiju bio privremeno odložen.

U toku tih borbi, kao i kasnije, 12. korpus i 6. proleterska divizija izdržali su ogromne napore. Neprekidni marševi i borbe, kao i nedostatak municije i namirnica, uticali su na to da se njihov sastav znatno smanji. »Već drugi dan borci ne jedu ništa. Neprekidne borbe i gladovanje doveli su nas u težak položaj«¹⁶ — javljao je 14. avgusta radiogramom komandant 12. korpusa vrhovnom komandantu. Sledećeg dana on je ponovo izvestio: »Tri dana borci ništa nisu jeli. Danas smo počeli klati konje, drugog izlaza nema«.¹⁷

I pored teškoća, borci i starešine uporno su izvršavali postavljeni zadatak. Značajnu pomoć jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije pružali su tih dana anglo-američki i sovjetski avijatičari koji su ih snabdevali iz baza u Italiji i evakuisali ranjenike.¹⁸

Sredinom jula nemačke okupatorske snage su u istočnom delu Crne Gore i u Sandžaku otpočele napade na jedinice 2. korpusa i Operativne grupe divizija.¹⁹ U žestokim borbama, koje su trajale do početka avgusta, jedinice Narodnooslobodilačke vojske, vešto manevrišući, nanele su neprijatelju velike gubitke i razbile 21. SS diviziju. Međutim, zbog ovih borbi, prodor Operativne grupe divizija u Srbiju odložen je za nekoliko dana.

¹⁶ Arhiv VII JNA, k. 589, reg. br. 8—24/10.

¹⁷ Isto, k. 589, reg. br. 8—25/10.

¹⁸ Sa improvizovanog aerodroma kod sela Brezana (blizu Savnika), 22. avgusta, 36 transportnih savezničkih aviona, pod zaštitom 50 lovaca, u nekoliko letova evakuisali su u bazu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i u savezničke bolnice u Italiji 1059 ranjenika iz 2. i 12. korpusa i 6. proleterske divizije.

¹⁹ U toj operaciji, pod nazivom »Draufgenger«, angažovani su 21. SS divizija »Skenderbeg«, 14. puk 7. SS divizije, jedinice 181. divizije, borbena grupa »Krempler«, delovi bugarske 24. divizije i 4. četnički jurišni korpus.

Krenuvši 28. jula iz rejonu Berana (sada Ivangrad) u pravcu Srbije, Operativna grupa divizija je početkom avgusta forsirala reku Ibar i izbila na planinu Kopaonik, gde je razbila jake četničke snage i otvorila put za prodor u Toplicu. Nastavljajući nastupanje, ona je 8. avgusta zauzela Brus, a posle dva dana i Aleksandrovac i povezala se sa divizijama koje su pod komandom Glavnog štaba Srbije dejstvovale u Toplici. Na taj način, Operativna grupa divizija uspešno je izvršila dobijeni zadatak. U rejonu Kopaonika, Toplice, Župe i Jastrepca ona je ostala do početka septembra vodeći uspešne borbe protiv nemačkih, bugarskih i kvislinških snaga. U to vreme 2. proleterska divizija je bila stavljena pod komandu Glavnog štaba Srbije, a u sastav Operativne grupe divizija ušla je 21. divizija.

Narod Toplice i okolnih oblasti dočekaao je Operativnu grupu divizija s puno pažnje i ljubavi. Uprkos surovom okupatorovom teroru, narod ovog ustaničkog kraja i do tada se uporno borio i slao svoju decu u partizanske odrede i druge jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pa je i sada popunio proređene jedinice Operativne grupe divizija, uveren da se samo borbom može doći do slobode.

Mnoga sela ovog kraja bila su potpuno uništena. Pored drugih masovnih zločina fašističkih okupatora, poznat je onaj u selu Garu gde je streljano ili odvedeno u Nemačku preko 1.500 ljudi, mahom žena i dece, i spaljeno 160 kuća.

Posle izbijanja Operativne grupe divizija na Kopaonik, nemački fašisti su, očekujući prodor novih jugoslovenskih jedinica u taj rejon, preduzeli 12. avgusta ofanzivu²⁰ protiv jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Sandžaku i severoistočnom delu Crne Gore, s ciljem da im spreče prodor u Srbiju. U tim borbama, koje su trajale do početka septembra, učestvovala su 1. proleterska, 3. i 37. divizija, a nešto kasnije i 12. korpus i 6. proleterska

²⁰ U toj operaciji, nazvanoj »Ribecal«, učestvovali su: nemačka 1. brdska divizija, 7. SS divizija, nekoliko pukovskih grupa (iz 181. nemačke, 24. bugarske divizije i iz drugih), 2. puk divizije »Brandenburg«, kao i četnici.

divizija. Žestoke borbe vođene su u dolini reka Lima i Tare, na Kamenj gori, Sinjajevini, Durmitoru i Pivskoj planini. Da bi zadržao inicijativu u svojim rukama i preneo težište borbenih dejstava u Srbiju, Vrhovni štab je naredio 1. proleterskom i 12. korpusu da se ne upuštaju u teške i dugotrajne borbe, već da čuvaju snage za prodor u Srbiju. Koristeći međuprostore u neprijateljskom borbenom poretku, 1. proleterski korpus je pod borbom počeo da se probija na severoistok, u pravcu Srbije, dok je 12. korpus krenuo sa Pivske planine na jugozapad, u Hercegovinu, da bi obilaznim manevrom preko jugoistočnog dela Bosne ponovo izbio na Drinu i prebacio se u Srbiju.

Posle borbi na Kamenj gori i kod Pljevalja, 1. proleterska divizija se noću 20/21. avgusta, pod zaštitom jedinica 37. divizije, prebacila preko reke Lima južno od Priboja, rasterala četnike i zauzela Priboj. U daljem prodoru ona je razbila četnike na Zlatiboru i zauzela Čajetinu.

U borbama na Zlatiboru 23. avgusta 1944, s pištoljem u ruci progoneći razbijene četničke jedinice, smrtno ranjen u grudi, pao je narodni heroj Krsto Bajić, politički komesar 3. krajiške brigade. »To svetlucanje suza kraj plamenova sveca i luča« — zapisao je komesarov ratni drug — »prvo grumenje zemlje u prohladnoj noći, pretvorili su šumu u najtužniji prizor. Pogreb je trajao nešto duže, jer su se borci sporo razilazili. Teško su se rastajali od svog mrtvog komesara. . . mada je trebalo požuriti za jedinicama, koje su nastupale prema Užicu. . .«

Nastavljajući napredovanje, 1. proleterska divizija potisnula je delove bugarske okupacione 24. divizije sa "Zlatibora, zauzela Palisat i otvorila sebi put u zapadnu Srbiju. Posle oslobođenja Zlatibora, divizija je dobila zadatak da, manevrujući u tom rejonu, sačeka 6. proletersku diviziju, koja je, posle forsiranja reka Tare i Lima, početkom septembra, također izbila na Zlatibor. Tako je 1. proleterski korpus čvrsto stao na tlo Srbije.

»U Srbiji smo! Vraćaju se u svoju Srbiju i oni koji su se pre gotovo tri godine, onih tmurnih decembarskih dana 1941, umorni, tužni, izranjavani, povlačili baš ovuda ka Sandžaku« — zabeležio je jedan borac 1. proleterske

brigade. — »Vraćaju se u koloni Kragujevačkog bataljona i preživeli borci iz tog grada — mučenika. Tu su komandant Keša, njegov zamenik Milović, politički komesar Ševo,, zatim Andra, mali Milinko, Šop, Vlada i još neki drugi. . - Ide, vraća se u Srbiju kolona Kragujevačkog bataljona., a u njoj je najmanje Kragujevčana. Tek poneki koji koraa na čelu ili začelju bataljona i čete kao komandir ili politički komesar. A upražnjena mesta između njih zauzeli smo mi, njihovi drugovi iz Bosne, Dalmacije, Crne Gore. . .« — zabeležio je jedan borac Kragujevačkog bataljona.

U isto vreme je i 12. korpus, probijajući se iz Hercegovine u Srbiju, posle dvanaestodnevnog napornog marša, izbio na reku Drinu severno od Višegrada. Pošto je odbio napad jedinica 7. SS divizije, ustaša i četnika, on se noću 5/6. septembra prebacio preko Drine i izbio na planinu Taru, gde se povezao s delovima 1. proleterske divizije. Prethodnog dana vrhovni komandant je naredio 11. diviziji da iz istočnog dela Bosne pređe u Srbiju, u oblast planine Cera, i da uđe u sastav 12. korpusa.

Na taj način, početkom septembra u Srbiju se probilo* sedam divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.. Ostvaren je prvi deo plana Vrhovnog štaba o prenošenju težišta borbenih dejstava u Srbiju. Ove jedinice mogle su sada brzo da izbiju u Šumadiju i da, zajedno s pet divizija koje su bile pod komandom Glavnog štaba Srbije, potpuno ostvare plan Vrhovnog štaba za oslobođenje cele Srbije.

Mogućnost brzog prodora Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije kroz Srbiju u rejon Beograda stvarala je opasnost za grupu armija »E« u Grčkoj da bude odsečena, a zatim i uništena. Da bi obrazovao front odbrane protiv južnog krila Crvene armije, vrhovni komandant nemačkih okupatorskih snaga za Jugoistok otpočeo je krajem avgusta da dovlači pojedine jedinice iz Grčke i južnog dela Jugoslavije u Banat i istočni deo Srbije, i to: 4. SS policijsku oklopnu diviziju iz severne Grčke u Banat, 1. brdsku diviziju iz Sandžaka i Crne Gore prema Nišu, 7. SS diviziju »Princ Eugen« iz rejona Višegrada takođe ka Nišu, 92. motorizovanu brigadu i 1. puk

divizije »Brandenburg« iz Dalmacije prema Vršcu i Beloj Crkvi, 11. poljsku vazduhoplovnu diviziju iz Atike ka Beogradu. Nešto kasnije (17. septembra) usledilo je naređenje za prebacivanje i 117. lovačke divizije iz Atike u rejon istočno od Beograda.²¹

U to vreme na Balkanu su se nalazile sledeće nemačke okupatorske snage: grupa armija »F« pod komandom general-feldmaršala fon Vajksa, koji je istovremeno bio i vrhovni komandant nemačkih okupatorskih snaga za Jugoistok. Njemu je bila potčinjena 2. tenkovska armija, raspoređena u Hrvatskoj, Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Albaniji, grupa armija »E«, koja je dejstvovala u Grčkoj (sa ostrvima),²² i jedinice koje su bile u Srbiji pod komandom vojnog komandanta za Srbiju. Osim kopnenih snaga, u Grčkoj su se nalazile i znatne nemačke pomorske i vazduhoplovne snage.

Komandant hitlerovskih snaga u Srbiji general Felber dobio je zadatak da organizuje odbranu na liniji: selo Klisura (kod Vlasine, na jugoslovensko-bugarskoj granici) — Bela Palanka — Kladovo. Istovremeno se 22. pešadijska divizija hitno prebacivala vazdušnim putem sa Krita u Solun radi angažovanja u Makedoniji i organizovanja fronta odbrane na donjem toku reke Strume. Za rukovođenje borbama u Makedoniji, komandant grupe armija »E« odredio je generala Šoerlena, stavivši pod njegovu komandu 11. poljsku vazduhoplovnu diviziju, koja se, po ranijem naređenju, kretala prema Beogradu.

²¹ Jedanaesta poljska vazduhoplovna divizija nije nikad stigla u rejon Beograda, jer je posle kapitulacije carske Bugarske bila angažovana u Makedoniji. A 117. lovačka divizija došla je u istočnu Srbiju nekompletna.

- Grupi armija »E«, pod komandom general-pukovnika Lera, bili su potčinjeni: 68. armijski korpus u Atini (11. poljska vazduhoplovna divizija u Atini, 41. tvrđavska i 117. lovačka divizija na Peloponezu), 22. brdski armijski korpus u Janjini (104. lovačka divizija u zapadnoj Grčkoj, 964, 966. i 1017. tvrđavska brigada na Jonskim ostrvima), 91. armijski korpus u Solunu (4. SS policijska oklopna divizija i 963. tvrđavska brigada u severnoj Grčkoj), Komandant Krita (22. pešadijska i 133. tvrđavska divizija na Kritu) i Komandant južne Egeje (jurišna divizija »Rodod« i 967. tvrđavska brigada na Rodosu i okolnim ostrvima). Sve ove jedinice brojale su oko 350.000 ljudi.

Jedinice 11. i 22. divizije obrazovale su odbrambeni front na liniji Orfano — donji tok Strume — Novo Selo — Berovo — Carevo Selo — prostor između Krive Palanke i Stracina — Bujanovac,²³ i time obezbedile komunikacije koje vode iz Grčke preko Makedonije na sever. Istovremeno, vrhovni komandant za Jugoistok potčinio je grupi armija »E« 21. armijski korpus,²⁴ koji se nalazio u Albaniji i Crnoj Gori. Pokušaj 11. poljske vazduhoplovne divizije da udarom od Kumanova na sever odbaci jedinice 13. korpusa NOVJ i da ovlada komunikacijama u dolini reke Južne Morave bio je bezuspešan. Tako su komunikacije u dolini reke Ibra ostale jedina veza između nemačkih snaga u Grčkoj i Makedoniji i snaga u Srbiji.

Radi pojačanja jedinica u rejonu Beograda, krajem septembra hitlerovci su prebacili iz Grčke 18. SS policijski puk, a početkom oktobra — jedan puk divizije »Rodoss«. Pored toga, vrhovni komandant za Jugoistok početkom oktobra je naredio da se u rejon Beograda hitno uputi pet pukovskih grupa: tri iz grupe armija »E« (iz 297, 104. i 181. divizije) i dve iz 2. tenkovske armije (iz 264. i 118. divizije).²⁵

Nepovoljan razvoj događaja na Balkanu za fašističku Nemačku prinudio je Hitlera da 3. oktobra izda naređenje da se prekine prebacivanje jedinica sa ostrva Jegejskog mora, da se evakuišu jedinice iz Grčke, južne Makedonije i južne Albanije i da se organizuje odbrana na »plavoj liniji«: Skadar — Skoplje — selo Klisura, gde treba uspostaviti tesnu vezu sa odbranom armijske grupe »Srbija«.

Međutim, pošto su uspešna dejstva Crvene armije na Balkanu i jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Srbiji osujetila te Hitlerove planove, on je bio pri-

²³ Arhiv VII JNA, k. 70, reg. br. 1/1: saslušanje general-pukovnika Lera.

²⁴ U 21. armijski korpus ulazile su: 181. i 297. pešadijska divizija i 21. brdska SS divizija »Skenderbeg«.

²⁵ Zbog brzog prodora jedinica Crvene armije i jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u dolinu reke Velike Morave i prema Beogradu, te grupe, izuzev 750. puka 118. lovačke divizije, nisu uspele da se probiju do određenog mesta.

nuđen da izda naređenje za povlačenje glavnih snaga grupe armija »E« prema Beogradu, a 21. armijskog korpusa pravcem Skadar — Podgorica (sada Titograd) — Nikšić — Mostar.

Krajem septembra u sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bilo je 14 korpusa (50 divizija), veliki broj brigada i partizanskih odreda i Korpus narodne odbrane, koji je sačinjavala jedna divizija i nekoliko brigada i bataljona.²⁶

Pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba bile su sledeće jedinice: 1. proleterski korpus (1, 5, 6, 17. i 21. divizija) i 12. korpus (11, 16. i 36. divizija), koji su se nalazili u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, 2. korpus (3, 29. i 37. divizija i Primorska operativna grupa), u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, 3. korpus (27, 28. i 38. divizija), u istočnoj Bosni i 5. korpus (4, 10, 39. i 53. divizija), u zapadnoj i srednjoj Bosni.

Pod komandom Glavnog štaba Srbije bili su: 13. korpus (22, 24, 46. i 47. divizija), koji je bio dislociran u južnoj Srbiji, 14. korpus (23, 25. i 45. divizija), u istočnoj Srbiji, 2. proleterska divizija, južno od Kruševca, i Operativni štab za Kosovo i Metohiju, sa grupom brigada i odreda u toj oblasti i u južnoj Srbiji.

Pod komandom Glavnog štaba Makedonije bile su 41, 42, 48. i 49. divizija, u zapadnoj, i 50. divizija, u istočnoj Makedoniji.

Pod komandom Glavnog štaba Hrvatske bili su: 6. korpus (12. i 40. divizija), u Slavoniji, 10. korpus (32. i 33. divizija), u Hrvatskom zagorju, 4. korpus (7, 8. i 34. divizija i Unska operativna grupa), na Kordunu, u Baniji i delimično u Slavoniji, 11. korpus (13, 35. i 43. divizija), u Lici, Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju i u Istri, 8. korpus (9, 19, 20. i 26. divizija), u Dalmaciji i delimično u zapadnoj Bosni.

²⁶ Korpus narodne odbrane (KNOJ) formiran je, odlukom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, 15. 8. 1944, za održavanje reda u pozadini NOVJ i na oslobođenoj teritoriji.

Pod komandom Glavnog štaba Slovenije bili su: 7. korpus (5. i 18. divizija), južno od Ljubljane, 9. korpus (30. i 31. divizija), u zapadnom delu Slovenije i u Slovenačkom primorju, 4. operativna zona (14. divizija i partizanski odredi), u severoistočnom delu Slovenije.

Pod komandom Glavnog štaba Vojvodine bile su brigade i partizanski odredi u Banatu, Bačkoj, Sremu i Baranji.

Pod komandom Štaba Ratne mornarice NOVJ bile su jedinice ratne mornarice na Jadranskom moru.

Ukupna jačina Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iznosila je tada oko 400.000 boraca.

Na teritoriji Jugoslavije neprijateljske jedinice su se u to vreme nalazile u sledećem rasporedu:

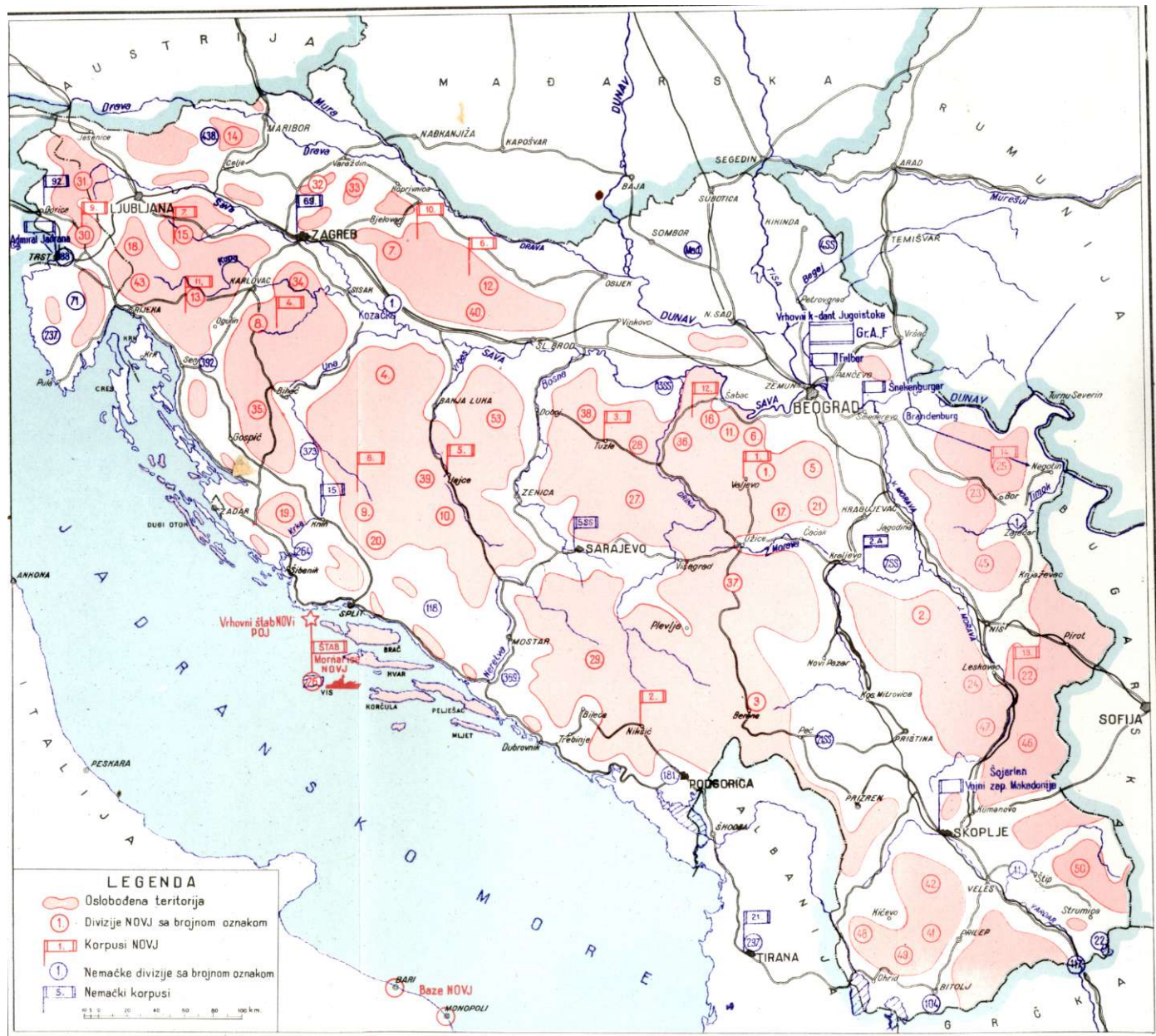
— na istočnoj jugoslovenskoj granici, prema jedinicama Crvene armije i nove Bugarske armije: 4. SS policijska oklopna divizija u Banatu, delovi divizije »Brandenburg« kod Vršca i Negotina, 1. brdska divizija u rejonu Zaječar, Bela Palanka, Niš, 7. SS divizija »Princ Eugen« u rejonu Čačak, Kragujevac, Kruševac i na maršu prema Nišu, 11. poljska vazduhoplovna divizija u rejonu Carevo Selo, Kriva Palanka, Kumanovo, Štip, delovi 22. pešadijske divizije u rejonu Strumice i u pokretu od Soluna;

— u pokretu iz Grčke: 117. lovačka divizija (njeni prednji delovi nalazili su se kod Đevdelije) i 104. lovačka divizija sa prednjim delovima kod Bitolja;

21. brdski armijski korpus: 181. pešadijska divizija u rejonu Podgorica (Titograd), Boka Kotorska, Bar (deo snaga u Skadru), 21. SS brdska divizija »Skenderbeg« na Kosovu i Metohiji, 297. pešadijska divizija u Strugi i Debru (glavne snage u Albaniji);

— 5. SS brdski armijski korpus: 369. legionarska divizija u rejonu Trebinje, Dubrovnik, ušće reke Neretve, Mostar, Nevesinje, 118. lovačka divizija na jadranskoj obali između reka Neretve i Cetine, 13. SS divizija u rejonu Bijeljina, Brčko;

oslobodena TeriTORioA u ougoslaviioi i GRUPisAr-oe snaga novo i okupatora pred krao
SePTSMsRA 1944. GODINO-



— 15. brdski armijski korpus: 264. pešadijska divizija u Zadru, Šibeniku, Splitu i Drnišu, 373. legionarska divizija u rejonu Knin, Gračac, Donji Lapac, Bihać, 392. legionarska divizija u rejonu Gospić, Otočac, Senj, Ogulin;

— 69. specijalni armijski korpus: 1. kozačka konjička divizija, duž železničke pruge Zagreb — Slavonski Brod;

— 97. armijski korpus: jedinice 188. rezervne divizije u rejonu Postojna, Sežana (glavne snage u Trstu), 71. i 237. pešadijska divizija u Istri;

— jedinice 18. korpusne oblasti: 438. divizija u rejonu Kranj, Celje, Dravograd (ostale jedinice u Austriji);

— ratna mornarica na Jadranskom moru.

Prema tome u Jugoslaviji se krajem septembra 1944. godine nalazilo 14 kompletnih i 8 nepotpunih nemačkih divizija. Osim toga, hitlerovci su raspolagali velikim brojem različitih bataljona i pukova. Ukupan broj nemačkih snaga iznosio je 270.000 ljudi. Pored toga, u Bačkoj, Baranji i Međumurju nalazili su se delovi pet mađarskih divizija i druge manje jedinice ukupne jačine oko 30.000 vojnika. Tako je u Jugoslaviji bilo ukupno oko 300.000 okupatorskih vojnika.

Pored okupatorskih, u Jugoslaviji su se nalazile i kvislinške vojne formacije: vojne snage tzv. Nezavisne Države Hrvatske: 37 ustaško-domobranskih brigada i niz manjih jedinica u Hrvatskoj, Sremu, Bosni i Hercegovini — svega oko 150.000; četnici u Srbiji, Crnoj Gori i u nekim krajevima Bosne i Hercegovine i Hrvatske gde su živeli Srbi — svega oko 60.000; Nedićeva Srpska državna straža u Srbiji — svega oko 17.000; ruski belogardejski korpus u Srbiji — svega oko 6.000; balisti u Makedoniji, na Kosovu i Metohiji — svega oko 15.000; domobranstvo u Sloveniji — svega oko 14.000; muslimanska milicija u Bosni i Hercegovini — svega oko 4.000. Kvislinške snage su brojale ukupno 270.000 ljudi.

Tako je ukupan broj svih neprijateljskih jedinica iznosio oko 570.000.

Kao što se vidi, okupatori su, zajedno sa kvislinzima, još uvek imali brojnu nadmoćnost u vojnim snagama.



Međutim, zbog raspadanja i kolebanja u jedinicama domaćih izdajnika, kao i zbog velikog priliva novih boraca u jedinice NOVJ, odnos snaga brzo se menjao u korist ovih drugih.

Ocenivši političku i strategijsku situaciju koja je nastala u septembru 1944. godine na Balkanu, sovjetska vlada i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije došli su do zaključka da su neophodna i celishodna zajednička dejstva jedinica Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije s ciljem da se što pre oslobode još neoslobođeni istočni krajevi zemlje i glavni grad Beograd.

Sovjetske oružane snage i Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, imajući bogato borbeno iskustvo, bili su u stanju da časno ispune svoje zadatke u beogradskoj operaciji.

III

PRIPREMA OPERACIJE

Vojno-politička situacija nastala probojem Crvene armije u Rumuniju i Bugarsku i jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Srbiju neodložno je zahtevala da se usaglasе dejstva dveju savezničkih armija.

Septembra 1944. godine sa ostrva Visa, u Jadranskom moru, poletео je avion s petokrakom zvezdom u kome se nalazio maršal Josip Broz Tito. Vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije leteo je u glavni grad Sovjetskog Saveza, iskrenog prijatelja i vernog saveznika u antifašističkoj borbi.

Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije poverio je svome predsedniku da se sa sovjetskom vladom dogovori o stupanju sovjetskih trupa na teritoriju istočne Srbije i o njihovim zajedničkim dejstvima s Narodnooslobodilačkom vojskom u pogledu oslobođenja toga dela države i glavnog grada Beograda.

U toku razgovora u Moskvi je bio postignut sporazum na osnovu koga Crvena armija prenosi vojna dejstva na teritoriju Jugoslavije, a bila su i usaglašena pitanja dejstva sovjetskih i jugoslovenskih jedinica. Pri tom je sa sovjetske strane podvučeno da će sovjetske trupe posle izvršenja svojih borbenih zadataka biti odmah povučene iz Jugoslavije, da će u rejonima u kojima se privremeno nalaze jedinice Crvene armije sve funkcije građanske ad-

ministracije ostati u rukama organa Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.¹

Za vreme boravka maršala Tita u Moskvi, Državni komitet odbrane SSSR-a doneo je odluku da narodu Jugoslavije preda vazduhoplovnu grupu,² a takođe naoružanje i opremu za dvanaestak pešadijskih i dve vazduhoplovne divizije,³ i da u jedinice NOVJ, u svojstvu instruktora, uputi grupu sovjetskih oficira.

Sovjetsko-jugoslovenski sporazum, sklopljen u septembru 1944. godine, imao je veliki značaj za međunarodnu afirmaciju nove Jugoslavije. Objavivši službeno o potpisivanju toga sporazuma, sovjetska vlada samim tim je još jedanput podvukla da ona smatra Nacionalni komitet oslobođenja jedinom zakonitom vladom Jugoslavije i da je spremna da mu ukaže potpunu političku podršku i svaku vojnu ili ekonomsku pomoć.

Donoseći odluku o prenošenju borbenih dejstava na teritoriju Jugoslavije, sovjetska Vrhovna komanda je uzimala u obzir važan politički i strategijski značaj Srbije i Beograda.

Srbija zauzima istočni deo Jugoslavije i graniči se s Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom i Albanijom. Preko njene teritorije prelaze važni železnički putevi koji povezuju centralnu Evropu ne samo s južnim rejonima Balkanskog poluostrva već i sa državama Male Azije i Bliskog istoka. Ovde protiče takođe i Dunav — velika vodena magistrala koja povezuje gotovo sve evropske države. Dolinom reke Velike Morave pruža se gusta mreža železničkih pruga i puteva koji se razilaze u istočnom, južnom i zapadnom pravcu.

Važan strategijski značaj imao je grad Beograd, politički, kulturni i ekonomski centar Srbije i Jugoslavije.

¹ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. 2, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1958, str. 297—298.

² Deseta gardijska jurišna i 236. lovačka vazduhoplovna divizija i 9. rejon vazduhoplovne baze, pod opštom komandom general-majora avijacije A. N. Vitruka.

³ Pored toga, već posle oslobođenja Beograda, sovjetska vlada dodelila je jugoslovenskom narodu 3,300.000 pudi žita i brašna, i

Od davnina je taj grad zauzimao vidno mesto u istoriji. Za Beograd su se borili Kelti, Rimljani, Goti, Huni, Sarmati, Avari, Sloveni, Mađari, Bugari, Turci, Nemci. Grad je više puta bio potpuno razrušen i opustošen požarima. Na njegovim ulicama eksplodirala su prva topovska zrna u prvom svetskom ratu. On je prvi bombardovan iz vazduha pri napadu fašističke Nemačke na Jugoslaviju 1941. godine.

Nemačko-fašistička vojska je za vreme okupacije pretvorila Beograd u bastion svoje odbrane na Balkanu. Grad je bio veliki čvor železničkih pruga, puteva i vazduhoplovnih linija i važno pristanište na Dunavu i Savi.

Za sovjetske trupe, koje su u prethodnim bitkama razbile južno krilo nemačko-fašističkog fronta, prvostepeni je zadatak bio da brzo razviju široka ofanzivna dejstva na prostoru od Karpata do Dunava radi ukazivanja neposredne vojne pomoći bratskim čehoslovačkim i jugoslovenskim narodima, zatim da izbace iz rata Mađarsku, poslednju evropsku saveznicu Nemačke.

Hitlerovsko komandovanje u stvorenim uslovima moglo je pokušati da uspostavi južno krilo nemačko-fašističkog fronta i da zadrži nadiranje sovjetskih trupa u dubinu Mađarske uz pomoć mađarske vojske⁴ i združenih jedinica nemačkih grupa armija »E« i »F« koje su dejstvovalе u Albaniji, Grčkoj i Jugoslaviji.

Na taj način, sprečiti povlačenje jedinica grupe armija »E« iz južnih oblasti Balkanskog poluostrva u Mađarsku predstavljalo je za 3. ukrajinski front najvažniji strategijski zadatak, čijim se izvršenjem moglo znatno uticati na razvoj ofanzive Crvene armije na budimpeštanskom i bečkom pravcu. Ostvariti ovo bilo je moguće samo ako se preseku glavne komunikacije neprijatelja u Srbiji i oslobodi Beograd, veliki čvor tih komunikacija.

Pored toga, izbijanje trupa 3. ukrajinskog fronta kroz Moravsku dolinu u Podunavlje omogućavalo im je da izvrše potpuno strategijsko grupisanje i strategijski razvoj

⁴ Krajem septembra 1944. godine protiv sovjetskih trupa dejstvovalе su 22 mađarske divizije i 5 brigada.

radi preduzimanja daljih ofanzivnih dejstava u južnim rejonima Mađarske i Austrije.

Borba za Srbiju i Beograd bila je veoma značajna i za svu narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji. Njihovim oslobođenjem Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije dobijala je, pored ostalog, čvrstu i stabilnu pozadinu neophodnu radi daljeg uspešnog vođenja rata i konačnog oslobođenja cele zemlje. Pri tom bi jugoslovenske snage došle u mogućnost da i iz sovjetskih baza za snabdevanje neposredno dobiju pomoć u borbenoj tehnici, naoružanju, municiji, odeći i drugim vrstama vojne opreme radi preoružanja jednog dela jedinica.

Kad je Crvena armija izbila na jugoslovensku granicu, hitlerovsko komandovanje je shvatilo da sovjetske oružane snage dobijaju mogućnost da izvrše udar na beogradskom pravcu i da zajedno s Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije odseku grupaciju trupa neprijatelja na jugu Balkana od ostalih snaga i da je unište. Stoga je nemačko-fašistička vojska dobila naređenje da uporno brani Srbiju i Beograd kao važna strategijska područja od čijeg je držanja umnogome zavisila sudbina ne samo balkanske grupacije hitlerovaca nego i celog južnog krila fašističkog fronta.

Cilj beogradske operacije bio je u tome da se zajedničkim naporima sovjetskih i jugoslovenskih jedinica na beogradskom pravcu i jugoslovenskih i bugarskih snaga na niskom i skopskom pravcu razbiju snage nemačke armijske grupe »Srbija« i oslobode okupirani rejon Srbije i Beograd; da se izbiје na komunikacije grupe armija »E« i spreči povlačenje njenih jedinica s juga Balkanskog poluostrva; da se obrazuje jedinstven front sovjetskih i jugoslovenskih snaga i stvore još povoljniji uslovi za dalje borbe Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije radi potpunog oslobođenja države, a da trupe 3. ukrajinskog fronta dejstvujе na budimpeštanskom pravcu.

Radi ostvarenja ovih zadataka predviđalo se da se protiv neprijatelja izvrši kombinovani udar: snagama Crvene armije (3. ukrajinski front i bugarske trupe koje su mu operativno bile potčinjene, a takođe deo snaga

2. ukrajinskog fronta) sa istoka; snagama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (1. armijska grupa, zatim 13. 14. 15. 16. korpus) sa zapada, juga i istoka.

Savladavši otpor jedinica armijske grupe »Srbija« na jugoslovensko-bugarskoj granici, u zapadnoj Srbiji i centralnom delu Šumadije, sovjetske i jugoslovenske trupe trebalo je da razviju nastupanje u dva pravca: prema Beogradu, da bi se razbile osnovne snage armijske grupe »Srbija« i oslobodio glavni grad Jugoslavije, i prema reci Zapadnoj Moravi, da bi se s juga obezbedila borbena dejstva na beogradskom pravcu i parirali mogući udari neprijatelja koji se povlačio s juga Balkanskog poluostrva. Pored toga, izbijanje sovjetskih i jugoslovenskih jedinica u dolinu reke Velike Morave, a takođe nastupanje jugoslovenskih i bugarskih jedinica na niškom i skopskom pravcu omogućavali su da se preseku glavne železničke komunikacije i putevi od Skoplja ka Beogradu kojima su se jedinice grupe armija »E« morale povlačiti iz Grčke i Makedonije.

Važan politički i strategijski značaj Srbije i Beograda, kako za sovjetske i jugoslovenske tako i za nemačko-fašističke trupe, predodredio je krajnje žestok karakter borbenih dejstava u toku beogradske operacije.

1. PRIPREMA SOVJETSKIH TRUPA

Sredinom septembra 1944. godine sovjetskom komandovanju bilo je poznato da je neprijatelj počeo da s juga Balkanskog poluostrva povlači jedinice grupe armija »E«. Putevima Srbije u pravcu Beograda izdužili su se železnički vozovi i auto-kolone sa trupama i borbenom tehnikom. Bilo je potrebno preduzeti hitne mere da bi se — do početka borbenih dejstava sovjetskih trupa u Srbiji — dezorganizovalo to povlačenje i naneli neprijatelju što veći gubici. Pored toga, javila se realna opasnost da neprijatelj izvrši protivudare u pravcu Sofije da bi sa istoka obezbedio komunikacije Atina — Solun, Niš — Beograd i dolina Ibra — Beograd. . . . !

U tim uslovima Vrhovna komanda je odlučila: da sovjetska avijacija izvrši udare na neprijatelja koji se povlači; da na bugarsko-jugoslovensku granicu isturi jedinice novoorganizovane bugarske armije Otečestvenog fronta i da pod njihovom zaštitom brzo pregrupiše glavne snage 3. ukrajinskog fronta radi izvođenja daljih borbenih dejstava na teritoriji Jugoslavije. Težeći da glavni grad Bugarske i bliže prilaze k njemu obezbedi od mogućih neprijateljskih udara, Komanda 3. ukrajinskog fronta je od 13. do 18. septembra prebacila u rejon Sofije tri streljačke divizije 34. streljačkog korpusa i 5. samostalnu gardijsku motorizovanu streljačku brigadu, koje su obrazovale Sofijsku operativnu grupu.⁵ Tamo je već 14. septembra stigla Operativna grupa 17. vazduhoplovne armije, a posle nje su se na aerodrome u rejonu Sofije, Plovdiva i Loma iprebazirali jurišna i lovačka vazduhoplovna divizija i dva bombarderska puka.

Sedamnaesta vazduhoplovna armija, kojom je komandovao general-pukovnik avijacije V. A. Sudec, dobila je borbeni zadatak da izvede samostalnu vazduhoplovnu operaciju radi »dezorganizovanja saobraćaja na železničkim prugama i automobilskih prevoza na nizu odseka, sprečavanja železničkog saobraćaja od Soluna ka Beogradu, uništavanja trupa i tehnike neprijatelja na putevima koji vode iz Grčke i južne Jugoslavije na sever i severozapad«.⁶

Izviđanjem iz vazduha je utvrđeno da se neprijateljska vojska povlači iz Grčke železničkom prugom Veles — Skoplje — Mitrovica — Kraljevo, i da saobraća prugom Leskovac — Niš — Stalać. Kao neprekidna bujica kretali su se na sever vojni ešeloni hitlerovaca, dobro zaštićeni vatrom protivavionske artiljerije. Suvozemnim putevima, koje su štitili tenkovi i jurišna oruđa, kretale su se automobilske kolone sa trupama, municijom i borbenom tehnikom, težeći da što brže napuste ugrožene rejone.

Sovjetski piloti morali su tih dana da dejstvuju u teškim uslovima. Planinsko-šumsko zemljište i rđavi me-

⁵ Arhiv MO SSSR, f. 243, op. 20371, d. 61, list 46 i 49.

⁶ Isto, list 102.

teorološki uslovi ograničavali su manevar, otežavali orijentaciju i gotovo u potpunosti isključivali letenje u velikim grupama.

Heroj Sovjetskog Saveza general-major avijacije B. A. Smirnov, koji je u to vreme komandovao 288. lovačkom vazduhoplovnom divizijom, seća se: »Po lepom vremenu piloti su se upućivali ciljevima »visoko«, tj. leteći iznad vrhova planina. Međutim, u većini slučajeva vreme ih je prinudavalo da lete ka frontu kroz klisure. Takve marš-rute piloti su nazivali »vazduhoplovnim kanalima«. Postrojivši se u rep avionu-vodi, leteći jedan za drugim, lovci su u nizu leteli sredinom tesnaca. Naročito je teško bilo menjati pravac leta na krivinama klisure. Tu je sve zavisilo od vođe, čiji su manevar tačno 'ponavljali ostali avioni. Greškom vođe pri zaokretu, pratioci su mogli da se razbiju o stenoviti zid«.

No veliko iskustvo, visoko letačko majstorstvo, bezgranična ljubav prema otadžbini i žarka želja da se pruži pomoć jugoslovenskom narodu u njegovoj borbi pomogli su sovjetskim letačima da savladaju sve teškoće i da, bez obzira na ogromno naprezanje duhovnih i fizičkih snaga, časno ispune borbeni zadatak.

Sovjetski jurišni avioni, lovci i bombarderi bukvalno su »visili« nad putevima kojima se povlačio neprijatelj. Bombarderskim udarima i mitraljesko-topovskom vatrom oni su uništavali železničke ešelone i auto-kolone hitlerovaca u mestima prikupljanja i na kretanju, bombardovali prikupljanje vagona na velikim železničkim stanicama u Solunu, Skopliu, Nišu, Kraljevu i tukli neprijateljske aerodrome koji su se nalazili u tim rejonima, rušili železničke mostove i tunele.

Avijacija 17. vazduhoplovne armije od 13. do 30. septembra 1944. izvršila je 1.437 avio-poletanja. Za to vreme ona je oštetila i uništila 24 lokomotive, 291 vagon, 11 aviona, 121 automobil, bacila u vazduh dva skladišta s municijom i pogonskim materijalom, razrušila železničke mostove na prilazima stanicama Niš, Kačanik i Vratarnica, zatim tunel., koji se nalazio, jugoistočno od Skoplja, 5 va-

zduhoplovnih hangara, izazvala 37 jačih eksplozija i 107 požara.⁷

Uspešnim dejstvima sovjetske avijacije saobraćaj na glavnim železničkim i putnim magistralama u Srbiji i Makedoniji bio je u pomenutom periodu znatno paralizovan. Hitlerovci su bili prinuđeni da prekrcajavu osnovne terete na automobile i kolski transport i da za njih traže obilazne puteve.

U isto vreme jedinice na levom krilu 2. ukrajinskog fronta otpočele su borbe u rejonima Star. Oršava, Turn-Severin, na tromedi rumunsko-bugarsko-jugoslovenske granice, vezujući za sebe znatne snage neprijatelja. Stvorena je povoljna situacija za nastupanje na beogradskom pravcu.

Trupe 3. ukrajinskog fronta, kojima je predstojalo da izvrše to nastupanje, nalazile su se u tome trenutku u rejonima Ruse, Šumen, Burgas, na 400—600 km od bugarsko-jugoslovenske granice. Da bi se obezbedio njihov marš i razvoj bilo je neophodno potrebno da se ta granica zaštiti od mogućih neprijateljskih udara. Vrhovno komandovanje je odlučilo da se u tom cilju iskoriste trupe Narodne armije Bugarske, koje su, na molbu vlade Otečestvenog fronta, stupile u operativnu potčinjenost 3. ukrajinskog fronta.⁸

Po uputstvu sovjetskog komandovanja, bugarska vojska je od 17. do 28. septembra izvršila pregrupaciju, zauzela odsek granice od Pirota do Strumice dužine 280 km i, predviđajući ofanzivna dejstva na levom boku sovjetskih trupa, obrazovala nekoliko udarnih grupacija.

U pravcu Sofija — Niš grupisala se 2. bugarska armija, sastava: 4, 6, 9, 12. pešadijska, 2. konjička, 1. ustanička divizija, oklopna brigada i 4. granična brigada. Glavne snage ove armije nalazile su se u rejonima Caribroda i Pirota u gotovosti za nastupanje na niškom pravcu. Na granici, na pravcu Sofija — Skoplje, rasporedila se 1. armija i 2. pešadijska divizija 1. bugarske armije, a južno od nje 5. pešadijska divizija i Makedonska bri-

⁷ Arhiv MO SSSR, f. 243, op. 2900, d. 1122, list 234.

⁸ Direktiva Vrhovne komande br. 220214 od 13. 9. 1944,

gada 4. bugarske armije. Na krajnjem jugozapadu, u rejonu Strumice, dejstvovala je 2. konjička brigada. Na severnoj granici patrolirale su jedinice Vidinskog odreda bugarske vojske: pešadijski puk 6. pešadijske divizije, artiljerijska baterija i dve čete protivtenkovskih pušaka.

Na taj način, 28. septembra duž bugarsko-jugoslovenske granice, na sektoru od Pirota do Strumice, bilo je grupisano 13 bugarskih divizija i brigada, od kojih je 8 sastavljalo udarnu grupaciju radi dejstva na niskom pravcu.⁹

Neposredna priprema beogradske operacije u jedinicama 3. ukrajinskog fronta počela je 20. septembra 1944, posle prijema direktive Vrhovne komande.¹⁰ Frontu se predlagalo da najkasnije 30. septembra izvede 57. armiju na bugarsko-jugoslovensku granicu i da bude u spremnosti za dejstva u zapadnom pravcu. Trebalo je da se 4. gardijski mehanizovani korpus do 24. septembra grupiše u rejonu Jambola.

Za izvođenje operacije Vrhovna komanda je dodelila znatne snage i sredstva. Od 3. ukrajinskog fronta privučena je 57. armija (75. 68. i 64. streljački korpus),¹¹ 4. gardijski mehanizovani korpus, 236. streljačka divizija, potčinjena Frontu, 5. samostalna gardijska motorizovana streljačka brigada, 1. gardijski utvrđeni rejon,* 17. vazduhoplovna armija; od Crnomorske flote — Dunavska ratna flotila.¹² Navedene trupe raspolagale su sa 2.200 topova i minobacača, 149 reaktivnih oruđa, 358 tenkova i samohodnih artiljerijskih oruđa, 1.292 aviona i oko 80 ratnih brodova.

Aktivno sadejstvo trupama 3. ukrajinskog fronta pružale su jedinice 10. gardijskog streljačkog korpusa 46.

⁹ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941—1945, tom 4, str. 422.

¹⁰ Direktiva Vrhovne komande br. 220222 od 20. 9. 1944.

¹¹ Sedamdeset peti streljački korpus je ušao u sastav 57. armije 29. 9. 1944 (direktiva VK br. 220227 od 28. 9. 1944, Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10381, d. 16, list 117).

¹² Dunavska ratna flotila se od 30. 8. 1944. nalazila u operativnoj potčinjenosti 3. ukrajinskom frontu (direktiva Vrhovne komande br. 220200 od 29. 8. 1944).

* Jedinica koja je ranije branila utvrđeni rejon pa je radi očuvanja tradicije zadržala stari naziv.

armije 2. ukrajinskog fronta, koje su nastupale duž leve obale Dunava, zatim deo avijacije 5. vazduhoplovne armije toga fronta, a takođe 13. divizija i brigada 1, 2. i 4. bugarske armije.

Ograničeni rok za pregrupaciju glavnih snaga na udaljenje do 600 km prinudavao je komandovanje i Štab fronta da ubrzaju izradu planskih dokumenata za predstojeći marš i izdavanje borbenih naređenja trupama. Pored toga, perspektiva izvođenja napadne operacije na malo poznatom, planinsko-šumsk'om zemljištu, a uz to još iz pokreta, bez blagovremenih priprema, zahtevala je da se maksimalno iskoristi vreme predviđeno za prebacivanje trupa preko teritorije Bugarske, radi njihovih borbenih dejstava i političke i materijalno-tehničke pripreme.

Od komandi i štabova svih stepena, partijsko-političkog aparata i organa pozadine zahtevali su se znatni naponi, kao i ogromno naprezanje fizičkih i moralnih snaga vojnika, da bi se blagovremeno izašlo na određenu liniju i u toku forsiranoga marša jedinice pripremile za borbeni dejstva na planinskom zemljištu i popunile ljudstvom, naoružanjem i borbenom tehnikom i da bi se razvio visoki ofanzivni duh kod ljudstva.

U duhu direktive Štaba 3. ukrajinskog fronta,¹³ komandant 57. armije general-potpukovnik N. A. Gagen je 21. septembra 1944. izdao naređenje po kome su jedinice te armije bile dužne da se u periodu od 21. do 30. septembra predislociraju u rejone Loma, Metkoveca, Stubela, Vratca.¹⁴

Dana 22. septembra 1944. snage 3. ukrajinskog fronta namenjene za izvođenje beogradske operacije počele su da se kreću ka bugarsko-jugoslovenskoj granici. Dužinom, železničkim prugama i putevima prebacivale su se pešadijske jedinice, teški tenkovi, artiljerija velikog kalibra i po-

*Štab 3. ukrajinskog fronta (siev-
u desno: general-major V.
M. Lajok, maršal SSSR-a F.
I. Tolbuhin, general-potpukov-
nik P. S. Zeltov, general-pu-
kovnik S. S. Birjuzov)*

¹³ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10381, d. 16, list 45.

¹⁴ Isto, f. 243, op. 2900, d. 490, list 48.





Sovjetski oficir među stanovnicima oslobođenog jugoslavenskog sela

Grupa oslobođenih zatvorenika iz koncentracionog logora u rejonu Bora



zadinske jedinice i ustanove; neposredno ka granici prebazirale su se vazduhoplovne jedinice. Plovidba Dunavom bila je otežana zbog magnetskih mina koje je u njega bacila anglo-američka avijacija.

Pripremajući trupe za predstojeće borbe na teritoriji Jugoslavije, sovjetsko komandovanje je uložilo ogromne napore da bi jedinice popunilo ljudstvom, borbenom tehnikom, naoružanjem i drugom vojnom opremom koja je bila potrebna za uspešno izvođenje napadnih dejstava.

U vezi s tim, Vojni savet 3. ukrajinskog fronta je 17. septembra doneo odluku: da do početka operacije brojno stanje pešadijskih divizija 57. armije bude do 7.500 ljudi, radi čega je u sastav ove armije dodeljeno 23.400 ljudi popune.¹⁵

Radi naoružavanja novoprispele popune i radi kompletiranja združenih jedinica 3. ukrajinskom frontu krajem septembra i početkom oktobra bilo je upućeno: 193 artiljerijska oruđa, 600 minobacača, 50 protivavionskih mitraljeza, 800 protivtenkovskih pušaka, 250 teških i 1.000 lakih mitraljeza, 10.000 pušaka i 10.000 automata.¹⁶ Front je dobio 1.403 automobila,¹⁷ 546 tenkova i samohodnih oruđa,¹⁸ 280 motocikla sa prikolicom, 20 protivavionskih mitraljeza M. 17.¹⁹ Vojska je popunjavana municijom, pogonskim materijalom, hranom i furažom.

Do početka operacije Front je raspolagao dovoljnom količinom materijalnih sredstava: od 3 do 5,5 borbenih kompleta municije, 6 punjenja pogonskog materijala, 15 dnevnih obroka hrane i furaži.²⁰

U jesen 1943. godine, na molbu veće grupe jugoslovenskih vojnika i oficira, nasilno mobilisanih u fašističku vojsku iz koje su prešli na stranu Crvene armije ili pali u ropstvo, u Sovjetskom Savezu je bila formirana 1. samostalna jugoslovenska pešadijska brigada. Početkom

¹⁵ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10381, d. 15, list 164.

¹⁶ Arhiv MO SSSR, op. 12074, d. 633, list 7.

¹⁷ Arhiv MO SSSR, op. 42640, d. 19, list 198.

¹⁸ Arhiv MO SSSR, f. 38, op. 80033, d. 6, list 75.

¹⁹ Arhiv MO SSSR, f. 38, op. 30401, d. 19, list 201, 299.

²⁰ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10381, d. 16, list 61.

oktobra 1944. godine ta brigada, potpuno naoružana i opremljena, došla je u zemlju i bila uključena u sastav 23. divizije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, koja je bila predviđena za oslobodenje Beograda.²¹

Državni komitet odbrane SSSR-a doneo je 7. septembra 1944. odluku o obuci u Sovjetskom Savezu 500 tenkista od ljudstva NOVJ. Tenkovska brigada sastava 895 ljudi i 65 tenkova T-34 bila je konačno formirana u SSSR-u 8. marta 1945.²²

U skladu sa dogovorom u Moskvi Sovjetski Savez je oktobra 1944. počeo isporučivati ratnu tehniku i oružje za naoružanje dvanaest divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Bilo je isporučeno: 96.515 pušaka, 20.528 pištolja, 68.423 laka i teška mitraljeza, 3.797 protivtenkovskih pušaka, 51? protivavionskih mitraljeza tipa DŠK, 3.364 minobacača raznog kalibra, 170 protivavionskih i 895 poljskih artiljerijskih oruđa raznih kalibara, 491 avion, 65 tenkova, 1.329 radio-stanica, 7 evakuacijskih i 4 hirurške bolnice i drugi materijal.²³ Najveći deo ovog oružja i opreme NOVJ je primila posle beogradske operacije.

U periodu izvođenja marša u pravcu bugarsko-jugoslovenske granice velika pažnja je obraćena i na partijsko-politički rad sa ljudstvom.

Politički organi su se brinuli o raspodeli partijsko-komsomolskih snaga, o njihovoj prisutnosti u svim jedinicama, [naročito u onima kojima je predstojalo da nastupaju u prvom ešelonu, o formiranju čvrstih partijskih i komsomolskih organizacija. Veliki rad su obavili partijsko-politički organi da bi se svaki vojnik upoznao sa situacijom i borbenim zadatkom i da bi mu se razjasnile osobenosti borbenih dejstava na planinsko-šumskom zemljištu i pri napadu na velike gradove.

Članovi Vojnog saveta 3. ukrajinskog fronta general-pukovnik A. S. Zeltov i general-major V. M. Lajok,

²¹ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10381, d. 29, list 158, 253.

²² Arhiv MO SSSR, f. 56, op. 12214, d. 164, list 22, 24.

²³ Sovjetske oružane snage u borbi za oslobodenje naroda Jugoslavije. M., Voenizdat, 1960, str. 51—52.

načelnik Političke uprave general-major I. S. Anošin, član Vojnog saveta 57. armije general-major L. P. Bočarov i politički radnici sproveli su u vojsci veliki rad na vaspitanju vojnika u dubokom poštovanju jugoslovenskog naroda. Oni su pozvali borce i oficire da pruže podršku i (pomoć vojnicima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u svemu što bi doprinosilo borbi protiv opšteg neprijatelja.

U jedinicama su držana predavanja, čitani izveštaji, držani govori o narodnooslobodilačkoj borbi jugoslovenskog naroda, o hrabrosti i heroizmu jugoslovenskih boraca koji su pod rukovodstvom svoje komunističke partije stupili u borbu na život i smrt sa neprijateljem.

U jedinicama se široko popularisao Ukaz Vrhovnog sovjeta SSSR od 5. septembra 1944. godine po kome je vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije maršal Josip Broz Tito »za istaknute uspehe u rukovođenju vojskom i izvođenju borbenih dejstava protiv opšteg neprijatelja Sovjetskog Saveza i Jugoslavije — hitlerovske Nemačke« odlikovan ordenom Suvorova I stepena. Za vešto rukovođenje borbenim dejstvima jedinica i pri tom ispoljenu ličnu hrabrost i junaštvo, 46 generala i oficira Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bilo je odlikovano višim vojnim ordenima Sovjetskog Saveza. Među njima se nalaze i proslavljeni vojni rukovodioci Ivan Gošnjak, Koča Popović, Peko Dapčević i drugi.²⁴

Ovaj ukaz je predstavljao sjajan izraz priznanja Komunističke partije Sovjetskog Saveza i svih sovjetskih naroda važnosti doprinosa jugoslovenskog naroda zajedničkoj borbi protiv fašizma.

U predviđanju žestokih borbi s jakim i lukavim neprijateljem na teškom planinskom i išumskom zemljištu bilo je potrebno uliti trupama visok napadni duh. Veliki značaj u tome dobijala je obuka novodošavše popune u pogledu mržnje prema hitlerovskim osvajačima. Starešine i politički radnici govorili su borcima o zverskoj su-

²⁴ Spoljna politika Sovjetskog Saveza u periodu otadžbinskog rata, tom II, M., 1946, str. 179—181.

štini fašizma, o zverstvima koja su fašistički razboj-
nici i mračnjaci izvršili u privremeno okupiranim zem-
ljama, o masovnim streljanjima i mučenjima vojnika,
staraca, žena i dece.

Žestoku mržnju prema neprijatelju izazvao je kod bo-
raca 3. ukrajinskog fronta izveštaj o zločinima hitlerovaca
u odnosu na sovjetske zarobljenike. U borbama zapadno
od grada Turn-Severina, 27. septembra 1944, hitlerovci su
zarobili manju grupu sovjetskih boraca iz 75. streljačkog
korpusa. Uskoro su naše jedinice munjevitim udarom iz-
bacile neprijatelja iz sela M. Kamenice (rejon brzopala-
nački, srez krajinski). U jednoj jami borci su otkrili tri
leša sovjetskih oficira koje su fašistički zločinci zverski
mučili.

Predstavnici sovjetskih trupa i mesnog stanovništva
sastavili su izveštaj u kome se posebno kaže:

»Utvrđeno je da su Nemci zarobili na bojištu ranjene
oficire majora Kalašnikova Ivana Ivanoviča i poručnike
Šatalina Alekseja Andrejeviča i Narenjana Vagaršaka Hoz-
rokoviča. Hitlerovci su ih dugo ismejavali i zverski mučili.
Otkriveno je da na telu majora Kalašnikova postoje tra-
govi zverskih mučenja: svi prsti ruku probijeni su bajone-
tom, na grudima je bilo šest teških rana prouzrokovanih
usijanim kleštima, na vratu tragovi konopca koji su prime-
njivali pri mučenju, levi obraz je bio isečen, levo uho odre-
zano, nos isečen i desno oko rasečeno, na glavi tri rane
od zrna i jedna u desnoj butini.

Telo poručnika Šatalina imalo je šest rana od zrna u
oblasti nogu, stomaka i grudi, desno oko izvađeno, rase-
čene usne.

Telo poručnika Narenjana imalo je tragove teških
udara (modrice na grudima i leđima) i tri rane od zrna, od
kojih je jedna bila u oblasti raskavice nosa«. ²⁵

Takođe su fašistička čudovišta nečovečno postupala
s jugoslovenskim borcima i mesnim stanovništvom. U dru-
goj polovini 1943. godine oni su samo u selu Rgotini ubili
70 stanovnika u koje su sumnjali da su simpatizeri narod-

²⁵ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10389, d. 13, list 101.

nooslobodilačkog pokreta, potpuno uništili porodicu partizana Žike Jeftića koja je imala 6 članova, spalili 20 seoskih domaćinstava. Zbog simpatije prema partizanima okupatori su oterali u koncentracione logore 63 starca, od kojih je 7 bilo uskoro streljano.

Masovna ubistva, mučenja, pljačke, nasilja koje su primenjivale hitlerovske glavoseče u cilju istrebljenja Slovena i uspostavljanja »novog poretka« u okupiranim državama prešli su po svojoj okrutnosti čak i užase srednjovekovne inkvizicije.

Kada su u armijskim novinama »Zvezda Sovjeta« objavljeni dokumenti o zverstvima hitlerovaca, u svim jedinicama su održani kratki mitinzi na kojima su se borci zaklinjali da će uništiti neprijatelja i da će sa čašću proneti svoje borbene zastave po zemlji jugoslovenskog naroda. Prilikom ogromnog moralno-političkog oduševljenja ljudstva izazvanog vešću o predstojećem prelasku bugarsko-jugoslovenske granice i susretu s prijateljskim jugoslovenskim narodom, mnogi borci i oficiri stupili su u redove Komunističke partije. Samo u septembru u jedinicama 57. armije bilo je primljeno za članove 445 ljudi i 625 kandidata za SKP(b).²⁶ Mladi borci su stupali u Kom-somol. Primajući članske knjižice oni su se zaklinjali da će biti verni zaštitnici svoje velike socijalističke otadžbine, da će časno i ponosito nositi počasno zvanje lenjinovca.

Visoka disciplina i snažno političko-moralno stanje boraca i starešina, njihova ogromna želja da uskoro pruže pomoć bratskom jugoslovenskom narodu, doprineli su da se pregrupacija trupa 3. ukrajinskog fronta ka bugarskoj i jugoslovenskoj granici izvrši veoma organizovano i uspešno.

Dok su jedinice bile na maršu, bavile se borbenom pripremom, popunjavale ljudstvom, borbenom tehnikom, naoružanjem, u štabovima je bio napregnuti rad na planiranju predstojeće operacije. Stab 3. ukrajinskog fronta u kratkom je roku izradio jasan, brižljivo prostudirani svoj plan operacije, blagovremeno postavio jedinicama konkretne borbene zadatke, organizovao sadejstvo kako između

²⁶ Arhiv MO SSSR, f. 243, op. 2914, d. 73, list 141.

trupa unutar Fronta, tako i s jedinicama na levom krilu 2. ukrajinskog fronta i s bugarskom vojskom.

Međutim, pri tome je trebalo savladati znatne teškoće. Česta promena situacije u zoni borbenih dejstava jedinica na levom krilu 2. ukrajinskog fronta prisiljavala je Vrhovnu komandu da 3. ukrajinskom frontu izdaje detaljnije i dopunske direktive, koje su prinudavale Stab fronta da unosi izmene u dokumente planiranja, da izdaje jedinicama znatan broj posebnih borbenih naređenja.

Kao što je već gore pomenuto, komandant 3. ukrajinskog fronta je 20. septembra 1944. dobio direktivu Vrhovne komande na osnovu koje je trebalo najkasnije 30. septembra da izvede 57. armiju, sa svim snagama ojačanja, na liniju Brusarci — Metkovec — Vratca — Mizdra. Pri tom se predviđalo da će desni dunavski bok udarne grupe 3. ukrajinskog fronta obezbediti levokrilne jedinice 2. ukrajinskog fronta.

U tom cilju je komandantu 2. ukrajinskog fronta maršalu Sovjetskog Saveza R. J. Malinovskom bilo izdato naređenje »očistiti od neprijatelja izbočinu reke Dunava jugozapadno od Turn-Severina i izbiti na liniju D. Milanovac — Klokočevac — Stubik — Negotin — Radujevac, posle čega se čvrsto utvrditi na navedenoj liniji«.²⁷

Jedinice 75. streljačkog korpusa 2. ukrajinskog fronta su 22. septembra forsirale Dunav na odseku Oršava — Turn-Severin i prešle u nastupanje u velikoj izbočini reke, da bi od neprijatelja očistile desnu obalu. Krajem 24. septembra one su izbile na liniju Oršava — Slatina.

Od samog početka borba je primila žestok karakter. Neprijatelj, osećajući da mu se ugrožava komunikacija Vidin — Negotin — Donji Milanovac, prebacio je u veliku izbočinu Dunava krupne snage u cilju razbijanja 75. streljačkog korpusa i likvidacije mostobrana koji je on zauzeo. Jedinice 1. brdske divizije i dva puka belogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa su 25. septembra preduzeli protivnapad, potisnuli sovjetske trupe i u rejonu južno od Slatine izbili na Dunav. Na mostobranu se stvorila napregnuta situacija.

²⁷ Direktiva Vrhovne komande br. 204997 od 23. 9. 1944.

U vezi sa usporavanjem borbenih dejstava 75. streljačkog korpusa i sa neodređenošću situacije u velikoj izbočini Dunava, Vrhovna komanda je odlučila da liniju polaska glavnih snaga 57. armije pomeri nešto severozapadnije, zbog čega je naredila da se 68. streljački korpus uvede u rejon Negotin, Bregovo, Vidin (isključno), a 64. streljački korpus na liniju Brusarci — Metkovec — Vratca — Mizdra.²⁸ Uspostavljanje taktičkog sadejstva 68. i 75. streljačkog korpusa trebalo je da znatno poboljša operativni položaj udarne grupacije 3. ukrajinskog fronta.

Preciziranje zadataka trupa od strane Vrhovne komande prinudilo je Komandu fronta da izvrši izmene u ranije donetoj odluci. Šezdeset osmi streljački korpus iskrcao se u pristaništu Vidin, a ne u Lomu, kako je bilo ranije planirano. Korpus je dobio zadatak da odmah izbije u rejon Bregovo, Bela Rada, Vidin i da, grupišući glavne snage na svom levom krilu, uputi prednje odrede na liniju Negotin — Kosovo — Vojnica. Korpus je imao da uspostavi vezu sa 75. streljačkim korpusom, da izvidi neprijateljsku grupaciju na frontu i marš-rute u zapadnom pravcu, imajući u vidu da će se glavni udar izvršiti pravcem Salaš — Rgotina.²⁹ Zadaci ostalih jedinica nisu se menjali.

Jedinice 68. streljačkog korpusa, koje su se iskrcale u pristaništu Vidin, brzo su krenule u određene im rejone grupisanja. Istovremeno je avijacija 17. vazduhoplovne armije izvršila masovne udare na neprijatelja u velikoj izbočini Dunava i nanela mu osetne gubitke. Međutim, nadmoćnije snage hitlerovaca, u žestokim borbama od 26. do 27. septembra, uspele su da zauzmu Slatinu i da odseku 299. streljačku diviziju, koja je izbila na liniju Urovice — M. Kamenica.

Događaji su se razvijali tako da je sovjetska komanda, ne čekajući potpuno grupisanje jedinica 57. armije, bila prinuđena da ih uvodi u borbu po delovima.

Komandant 3. ukrajinskog fronta je 27. septembra primio direktivu u kojoj je, pored ostalog, stajalo: »Neprijatelj . . . preduzeo napad protiv jedinica 75. streljačkog

²⁸ Direktiva Vrhovne komande br. 205024 od 25. 9. 1944.

²⁹ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 18136, d. 4, list 79, 80—83

korpusa 2. ukrajinskog fronta, koji dejstvuje u izbočini Dunava jugozapadno od Turn-Severina, i, potisnuvši de-love 74. i 299. streljačke divizije, zauzeo Štubik i Jabukovac.

Molimo što brže uputiti jednu streljačku diviziju 68. streljačkog korpusa u rejon Negotina i udarom iz tog re-jona u pravcu Stubika, zajedno s jedinicama 75. streljač-kog korpusa, likvidirati neprijatelja koji se tamo pro-bio».³⁰

Dan kasnije, predavši 75. streljački korpus u sastav 57. armije, Vrhovna komanda je naredila 3. ukrajinskom frontu da »snagama 75. i 68. streljačkog korpusa uništi neprijatelja koji napada severno od Stubika i da sigurno ovlada linijom Donji Milanovac — Klokočevac — Salaš — Tabakovac, i dalje duž reke Timoka do Zaječara».³¹ De-snokrilne jedinice 64. streljačkog korpusa trebalo je do-vesti na liniju Belogradčik — Ferdinand.

Krajem septembra komandovanje i Stab 3. ukrajin-skog fronta razradili su konačni svoj plan beogradske ope-racije.

Udar na grupaciju Fronta, sastava: 57. armija, 4. gar-dijski mehanizovani korpus, 5. samostalna gardijska mo-torizovana streljačka brigada i 236. streljačka divizija, pot-činjena Frontu, dobila je zadatak da probije graničnu od-branu neprijatelja u zoni od Dunava do Knjaževca a potom da usmeri glavne snage pravcem Zaječar — Zagu-bica — Palanka — Beograd. Zajedničkim dejstvom ove grupacije i snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (1. armijske grupe i 14. korpusa) trebalo je preseći želez-ničke pruge i puteve koji s juga vode ka Beogradu, oslo-boditi glavni grad Jugo-slavije, razbiti glavne sna-ge neprijateljske beograd-ske grupacije i na kraju operacije izbiti na liniju Dunav — Obrenovac — Kragujevac — Čičevac — Knjaževac.

Rukovodioci 57. armije: gene-ral armije N. A. Gagen, član Vojnog saveta general L. P. Bočarov i načelnik štaba ge-neral P. M. Verhalovič, među izviđačima — nosiocima orde-na »Slava«

³⁰ Direktiva Vrhovne komande br. 205073, od 27. 9. 1944.

³¹ Direktiva Vrhovne komande br. 220227 od 28. 9. 1944.





U vezi s tim što se duž bugarsko-jugoslovenske granice pruža teško prohodni zapadni Balkan, Komanda fronta je odlučila da planinu obiđe sa severa na odseku zapadno od linije Vidin — Kula i da ovde grupiše glavne snage. Planine istočne Srbije trebalo je savladati u uslovima taktičke podvojenosti korpusa, čak i divizija, što je bilo prozrokovano nedostatkom puteva i njihovom malom propusnom moći. Posle izbijanja streljačkih jedinica u dolinu reke Velike Morave, u bitku bi se uvele pokretne jedinice Fronta.

Pomoćni udar na niškom pravcu izvodila je 2. bugarska armija, koja je, nastupanjem iz rejonu Pirota ka Nišu i Leskovcu, trebalo da sadejstvuje sa 13. korpusom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i da obezbedi borbena dejstva 57. armije i 14. korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije s juga. Levo od 13. korpusa Narodnooslobodilačke vojske i 2. bugarske armije, u Makedoniji dejstvovali su 15. 16. i Bregalničko-strumički korpus Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i 1. i 4. bugarska armija. Bobena dejstva 57. armije sa severa je obezbeđivao 10. gardijski streljački korpus 46. armije 2. ukrajinskog fronta, koji je dobio zadatak da udarom preko Vršca izbije u rejon Pančeva, prema Beogradu.

Sedamnaesta vazduhoplovna armija,³² čije su jedinice krajem septembra 1944. godine bazirale uglavnom na aerodromima u rejonu Vidina, Loma i Sofije, dobila je zadatak da produži dejstva radi dezorganizacije železničkog i automobilskeg prevoženja neprijatelja, da uništava njegovu živu silu i borbenu tehniku na bojištu, na maršu i u rejonima prikupljanja, kao i avione na aerodromima u Zemunu, Novom Sadu i Borovu, da osvoji prevlast u vazduhu

Sovjetski vojnik među jugoslovenskim i bugarskim
slavenskom decom jedinica.

³² U sastav 17. vazduhoplovne armije ulazili su: 136, 306, 189. jurišna, 295, 288, 194. lovačka, 244, 262. bombarderska vazduhoplovna divizija i dva izviđačka vazduhoplovna puka. Armiji je bila operativno potčinjena vazduhoplovna grupa generala Vitruka: 10. gardijska jurišna i 236. lovačka vazduhoplovna divizija.

Radi sigurnog obezbeđenja borbenih dejstava jedinica kopnenih snaga, organizacije tesnog sadejstva sa njima, preciznog i neprekidnog komandovanja avijacijom u toku borbe, 17. vazduhoplovna armija bila je podeljena na dve grupe: severnu i južnu. Severna grupa, koja je bazirala na aerodromu u rejonu Vidina, obezbeđivala je borbeni dejstva 57. armije i 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i u svome sastavu imala je tri jurišne, dve lovačke, jednu bombardersku vazduhoplovnu diviziju i specijalnu izviđačku vazduhoplovnu grupu. Južna grupa, koja je imala zadatak da podržava jugoslovenske i bugarske jedinice na niskom pravcu, bazirala je na aerodromu u rejonu Sofije i sastojala se iz jurišne i lovačke vazduhoplovne divizije.³³ U štabove i na komandna mesta 57. armije, 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i 2. bugarske armije bile su upućene operativne grupe 17. vazduhoplovne armije i vazduhoplovnih združenih jedinica.

Dunavska ratna flotila, kojom je komandovao kontraadmiral S. G. Gorškov, dobila je zadatak da u periodu pripreme operacije ostvari velika operativna prevoženja trupa i borbene tehnike, a da u toku operacije iskrcava taktičke desante i vatrom brodske artiljerije podržava borbeni dejstva jedinica kopnene vojske koje nastupaju duž Dunava.

Jedinice 3. ukrajinskog fronta su imale sledeći borbeni poredak. U prvom ešelonu je bila razvijena 57. armija sa sva tri streljačka korpusa u liniji. Pokretnu grupu Fronta obrazovao je 4. gardijski mehanizovani korpus. U rezervi Fronta se nalazila streljačka divizija i lovačka protivtenkovska artiljerijska brigada. Pored toga, komandant fronta je u toku operacije pridao 57. armiji deo snaga iz Sofijske operativne grupe.

Dubina operacije za sovjetske snage planirala se na 250—300 kilometara. Da bi se neprijatelj dezorijentisao u pogledu pravca glavnog udara, prikovale njegove snage na krilima, sprečio manevar snagama i sredstvima kako duž fronta tako i u dubini, plan operacije je razmatrao

³³ Arhiv MO SSSR, f. 370, op. 6518, d. 248, list 16—17.

razne rokove početka nastupanja. Trebalo je da najpre levokrilne jedinice 2. ukrajinskog fronta i jugoslovenske i bugarske jedinice pređu u nastupanje na niskom provcu, a zatim, posle potpunoga grupisanja i razvoja, glavne snage 3. ukrajinskog fronta na beogradskom pravcu.³⁴ Međutim, kako ćemo dalje videti, situacija koja se brzo menjala zahtevala je da se unose korekcije u te planove.

Beogradska operacija izvodila se u dve etape.

U prvoj etapi (od 28. septembra do 10. oktobra), od sovjetskih jedinica, osnovnu je ulogu imala 57. armija, čija su dejstva bila od odlučnog značaja za razvoj ofanzive celog Fronta. Armija je morala da probije neprijateljski odbrambeni položaj na granici, da u sadejstvu s jedinicama 14. korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije savlada otpor hitlerovaca u još neoslobođenim rejonima istočne Srbije, da ovlada delovima puteva na prevojima, da izbije u dolinu reke Velike Morave, iz pokreta forsira reku i na njenoj zapadnoj obali zauzme mostobran i obezbedi uvođenje u bitku pokretnih jedinica Fronta.

Radi izvršenja ovih zadataka, komandant armije je odlučio da prvo ovlada važnim čvorovima puteva (Negotin, Rgotina, Zaječar) koji izvode na pravac glavnog udara Fronta, da uspostavi taktičko sadejstvo sa 75. streljačkim korpusom i da pouzdano obezbedi svoj desni bok i preduzme nastupanje u zapadnom pravcu.

Sedamdeset peti streljački korpus (74, 233, 299. streljačka divizija), pod komandom general-majora A. Z. Akimenka, dobivši kao ojačanje četiri artiljerijska i jedan samohodni artiljerijski puk i bataljon pionira, imao je zadatak da preduzme nastupanje pravcem Stubik — Klokočevac — Rudna Glava — Požarevac.

Šezdeset osmi streljački korpus (93, 113, 223. streljačka divizija), pod komandom general-majora N. N. Skodunoviča, ojačan sa pet artiljerijskih pukova, sa dva divizionna topova artiljerijske brigade, samohodnim artiljerijskim pukom i sa dva inžinjerijska pionirska bata-

³⁴ Direktiva Vrhovne komande br. 220233 od 1. 10. 1944.

ljona, imao je da nastupa pravcem Rgotina — Slatina — Zagubica — Petrovac.

Šezdeset četvrti streljački korpus (19. 52. 73. gardijska streljačka divizija), pod komandom general-majora I. K. Kravcova, ojačan haubičkom artiljerijskom brigadom, divizionom topova artiljerijske brigade, sa pet artiljerijskih pukova, samohodnim artiljerijskim pukom, samostalnim jurišnim bataljonom i sa dva bataljona pionira, izvršava udar u pravcu Zaječar — Boljevac — Paraćin.³⁵

U drugoj etapi operacije (11—20. oktobra) trupama 3. ukrajinskog fronta predstojalo je da u sadejstvu sa 14. korpusom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije preseku osnovne komunikacije neprijatelja u dolini reke Velike Morave, da se sjedine s jedinicama 1. armijske grupe Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i da, razvijajući nastupanje na beogradskom pravcu, zajedno sa njima okruže i unište deo snaga grupe armija »F« i oslobode glavni grad Jugoslavije. Istovremeno je trebalo da sovjetske, jugoslovenske i bugarske jedinice, u tesnom sadejstvu, ovladaju velikim čvorovima komunikacija i jakim otpornim tačkama Nišom, Leskovcem, Vranjem, Skopljem, Velesom i da preseku glavnu komunikaciju Solun — Beograd, kojom je neprijateljska komanda povlačila svoje jedinice s juga Balkanskog poluostrva.

Glavnu ulogu u drugoj etapi operacije, od sovjetskih jedinica, imao je 4. gardijski mehanizovani korpus, ojačan frontovskim rezervama i delom snaga 57. armije. On je imao zadatak da, stupivši u bitku s linije reke Velike Morave, zajedno s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije preduzme nastupanje na beogradskom pravcu. Te jedinice NOVJ i Crvene armije imale su zadatak da oslobode Beograd. Znatan deo snaga 57. armije, zajedno s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, obezbeđivao je s jugoistoka i juga nastupanje na Beograd.

U Krajovi se 5. oktobra vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije maršal Josip Broz Tito susreo s načelnikom štaba 3. ukrajinskog fronta general-pukovnikom S. S. Birjuzovom. U razgovorima, koji su

³⁵ Arhiv MO SSSR, f. 413. op. 10372, d. 397, list 44.

protekli u duhu uzajamnog shvatanja i bratske saradnje, detaljno je razmotren i usaglašen plan beogradske operacije i utanačena su pitanja sadejstva u toku zajedničkih borbenih dejstava sovjetsko-jugoslovenskih jedinica na beogradskom pravcu.

Za vreme pregovora u Krajovi stigla je bugarska vladina delegacija. Kao što je poznato, pitanje učešća narodne bugarske armije u ratu protiv fašističke Nemačke rešeno je još sredinom septembra. U Krajovi je potpisan bugarsko-jugoslovenski sporazum o učešću novih bugarskih trupa u borbama protiv hitlerovaca na teritoriji Jugoslavije.³⁸ Taj sporazum je predstavljao ozbiljnu moralnu i političku podršku otečestvenofrontovskoj Bugarskoj i poslužio međunarodnoj afirmaciji nove Bugarske.

Bugarske jedinice su imale, po planu operacije, da nastupaju na tri pravca: Pirot — Niš, Custendil — Skoplje, Gornja Džumaja — Veles. U prvoj etapi operacije one su bile dužne da tesno sadejstvuju sovjetskim i jugoslovenskim jedinicama, razbiju prednje delove 7. brdske SS divizije »Princ Eugen« i 11. i 12. pešadijsku diviziju i izbiju na liniju Niš — Leskovac — Vranje — Kumanovo. U drugoj etapi operacije trebalo je da bugarske jedinice, izvršavajući glavni udar u pravcu Vranje — Priština — Peć, zajedno s jugoslovenskim trupama preseku komunikacije neprijatelja dolinom reke Ibra, razbiju njegove rezerve koje su u toku borbe mogle preći u taj rejon i izbiju na liniju Peć — Đakovica — Prizren.

Na taj način, u toku plodonosnih pregovora u Krajovi bio je postignut potpun dogovor o tesnom sadejstvu oružanih snaga Sovjetskog Saveza, Jugoslavije i otečestvenofrontovske Bugarske u borbi protiv opšteg neprijatelja, hitlerovske Nemačke, na teritoriji Jugoslavije.

Zemljište na kome će jedinice dejstvovati u toku beogradske operacije bilo je veoma različito. Gotovo duž cele bugarsko-jugoslovenske granice pružaju se planinski grebeni čija se visina kreće od 400 do 2000 metara. Prva linija koju bi jedinice 3. ukrajinskog fronta trebalo da zauzmu

se pregled narodnooslobodilačkog rata u Makedoniji 1941—1944. godine, Beograd, 1950, str. 142.

u pravcu doline reke Velike Morave bila je zapadni Balkan. Za kretanje trupa preko planina najpogodnije su bile Negotinska krajina i Timočka krajina, u kojima su gradovi Negotin, Zaječar i Knjaževac.

Zapadno od planine Balkana pružaju se teško prohodne planine istočne Srbije. One se sastoje iz mnogobrojnih grebena pokrivenih šumom. Grebeni su kratki, strmi, pružaju se u raznim pravcima. Znatno broj planinskih reka obrazuje uske klisure kojima prolaze putevi. Međutim, ti putevi su slabo izrađeni, obilovali su mnogobrojnim strmim nagibima, padovima i krivinama, i bili su uski. Sve je to, naročito u periodu jesenjih kiša, gotovo isključivalo kretanje u dva pravca, obilasku i mimoilaženja, što je znatno usporavalo tempo kretanja jedinica. Ovde se moglo nastupati samo putevima: Vidin — Negotin — Klokočevac — Majdanpek — Kučevo — Požarevac — Beograd, Zaječar — Zagubica — Petrovac — Velika Plana — Beograd, Vidin — Zaječar — Boljevac — Čuprija — Kragujevac, Belogradčik — Knjaževac — Aleksinac — Kruševac — Kraljevo. Najpogodnije su marš-rute bile druga i treća.

Tek pošto su savladale pojas planinsko-šumskog zemljišta i forsirale reku Veliku Moravu, čijom su dolinom prolazile osnovne komunikacije neprijatelja, trupe su izlazile na operativni prostor gde su pokretne jedinice dobijale slobodu manevra.

Na taj način, udarnoj grupi 3. ukrajinskog fronta i jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije predstojalo je da savladaju ne samo žestok otpor neprijatelja već i teško planinsko-šumsko zemljište koje je sticajem prilika postalo saveznik hitlerovaca.

Nemačko-fašističke trupe dobro su iskoristile za njih pogodno zemljište i na njemu organizovale jaku i duboko ešeloniranu odbranu. Njenu osnovu su predstavljale otporne tačke i čvorovi odbrane. Velika naseljena mesta kao što su Radujevac, Negotin, Rgotina, Zaječar, Knjaževac, Niš, Požarevac, Kragujevac, Kruševac, Kraljevo, koja se nalaze na železničkim prugama i putevima, neprijatelj je pretvorio u čvorove otpora i pripremio za kružnu odbranu.

Naročito jako hitlerovci su utvrdili odsek na tromeđi bugarsko-rumunsko-jugoslovenske granice, preko koga je

bilo moguće da se obiđe zapadni Balkan sa severozapada i na kome se nalazio najpogodniji prelaz preko planina istočne Srbije. Ovde su organizovani snažni čvorovi otpora koji su se sastojali iz jako utvrđenih otpornih tačaka u Prahovu, Radujevcu, Negotinu, Rgotini, Štubiku i oslanjali se na prirodne odbrambene linije: reke Dunav i Timok.

Na severoistočnim, istočnim i jugoistočnim padinama zapadnog Balkana i planina istočne Srbije, na putevima verovatnog kretanja naših trupa, bili su izgrađeni mnogobrojni vatreni položaji za mitraljeze, artiljeriju i minobacače. Uske planinske puteve i klisure neprijatelj je zaprečavao stenama; mostove i prelaze pripremio je za dizanje u vazduh. Na planinskim prelazima bili su izgrađeni laki i teški bunker i a u rasedlinama prikrivali su se snajperi i automatičari. Sve odbrambene objekte neprijatelj je štiti-
tio višespratnom, višepojasnom vatrom a prilaze ka njima minirao. Hitlerovci su široko primenjivali zaseke, mine nagaznog i poteznog dejstva, krstila, fuge i različita »iznenađenja«.

Na zapadnoj obali Velike Morave nemačko-fašističke trupe su organizovale odbrambeni međupoložaj, sa streljačkim gnezdim poljskog tipa. Međutim, taj položaj trupe nisu uspele da posednu. Samo na mestima prelaza preko reke bilo je nekoliko mitraljeskih lakih i teških bunkera sa posadama.

Armijska grupa »Srbija« dobila je zadatak da, sa osloncem na tu odbranu, zaštiti prilaze glavnim komunikacijama: Leskovac — Niš — Beograd i Skoplje — dolina Ibra — Kraljevo — Beograd i da, na taj način, obezbedi povlačenje trupa grupe armija »E« iz južnih oblasti Balkanskog poluostrva.³⁷

U momentu izbijanja 3. ukrajinskog fronta na jugoslovensku granicu, protiv sovjetskih, jugoslovenskih i bugarskih trupa, na prostoru od velike izbočine Dunava (kod Oršave) do bugarsko-grčke granice, dejstvovala su jedinice armijske grupe »Srbija« i deo snaga grupe armija »E«. Iz vazduha ih je podržavala operativna grupa nepri-

³⁷ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 219383, d. 15, list 11—12.

jateljskog vazduhoplovstva »Jugoistok«, u čijem se sastavu nalazilo oko 200 aviona.³⁸ Ostale snage grupe armija »F« i jugoslovenske kvislinške formacije bile su prikovane dejstvima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.³⁹

Neprijateljske jedinice su imale dovoljno borbenog iskustva, bile dobro popunjene i pripremljene za dejstvo u planinskim uslovima, kompletirane kadrovskim ljudstvom. Tako, 1. brdska streljačka divizija, do izbijanja na bugarsko-jugoslovensku granicu, borila se u planinama Kavkaza, Albanije i Crne Gore. Bataljon »Glazer« bio je sastavljen od hitlerovskih mornara koji su prešli na kopno posle potapanja njihovih brodova na Dunavu. Ceo oficirski i podoficirski sastav Ruskog zaštitnog korpusa, pod komandom generala Stajfa, sastojao se iz belogardejaca koji su jako mrzeli Sovjetski Savez.

Neprijatelj je obrazovao tri grupe kojima je zatvarao glavne pravce u istočnoj i južnoj Srbiji. Grupacija u rejonu Požarevca kontrolisala je izlaze iz rejona Vidina i Turn-Severina u pravcu Beograda, duž Dunava. Trupe koje su se oslanjale na planinski greben kod Zaječara, Negotina, Zagubice zatvarale su prilaze ka reci Velikoj Moravi. Grupacija u rejonu Niš — Leskovac imala je zadatak da obezbeđuje vezu sa hitlerovskim jedinicama koje su se povlačile iz Grčke.

Sovjetsko komandovanje, težeći da na pravcu glavnog udara postigne odlučnu nadmoćnost nad neprijateljem, rešilo je da smelo masira snage i sredstva. Udar na grupaciju 3. ukrajinskog fronta, ojačana sa dve artiljerijske divizije za proboj i 37 samostalnih artiljerijskih i minobacačkih pukova, podržana 17. vazduhoplovnom armijom i Dunavskom rečnom flotilom i u sadejstvu sa 14. korpusom NOVJ, imala je znatnu nadmoćnost nad neprijateljem na frontu kako u broju trupa tako i u količini i kvalitetu borbene tehnike i naoružanja. Sve je to umnogome predodredilo uspešno izvođenje beogradske operacije.

³⁸ Arhiv MO SSSR, f. 370, op. 6518, d. 248, list 6.

³⁹ »Nova i najnovija istorija«, izdanje AN SSSR, 1963, tom I, str. 5.

2. PRIPREMA JUGOSLOVENSKIH JEDINICA. PRODOR U ŠUMADIJU I U DOLINU KOLUBARE

U danima pripreme za odlučne borbe radi oslobođenja svoje zemlje Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije preduzeo je odlučne mere za dalje jačanje narodnooslobodilačkog pokreta na teritoriji Srbije. Kao što je poznato, tamo su bile upućene velike snage. Pored toga, 19. avgusta je Glavni štab Srbije dobio opštu direktivu Vrhovnog štaba u kojoj se ukazivalo da je u narednom periodu »osnovno razbiti okupatorsko-nedićevsko-četničku vlast organizovanu po srezovima, opštinama i selima«⁴⁰ i organizovati vojne jedinice i novu narodnu vlast tamo gde je nije bilo. U direktivi se podvlačio značaj jugoistočne i istočne Srbije, Šumadije, Kosova i Metohije za stvaranje uporišta narodnooslobodilačkog pokreta, a takođe i potreba da se s juga izbije na Dunav i Savu radi veze s Vojvodinom, Predviđalo se da se Srbija podeli na pet operativnih područja. Za dejstva na njima Vrhovni štab je odredio sledeće snage: na prvom području (istočna Srbija) 23. i 25. diviziju i partizanske odrede, s tim da se od tih divizija i odreda formira korpus; na drugom području (u Vlasini) 22. diviziju i partizanske odrede; na trećem području (između reke Ibra i Južne Morave) 2. proletersku i 24. diviziju, jednu novoformiranu diviziju i partizanske odrede, s tim da ove snage obrazuju jedan korpus; na četvrtom području (na Kosovu i Metohiji) bile su predviđene za dejstvo postojeće čete, bataljoni i brigade; na petom području (Sumadija i zapadna Srbija) trebalo je da dejstvuju snage koje će se tamo tek probiti i to: 12. korpus (16. i 36. divizija) iz istočne Bosne na Cer i Blizanske visove iznad Valjeva, 1. proleterski korpus (1. i 6. proleterska divizija) iz Sandžaka na sektor Suvobora, Operativna grupa divizija (2. proleterska, 5. i 17. divizija) iz rejona Kopaonika i Jastrepca na Suvobor i Rudnik. Do dolaska tih jedinica na peto operativno područje trebalo je tamo upućivati manje jedinice.

Izbijanje Crvene armije na Dunav i svrgavanje fašističkog režima u Rumuniji odlučno su uticali na dalji raz-

⁴⁰ Arhiv VII JNA, k. 172, reg. br. 4/1.

voj vojno-političkih događaja u Bugarskoj. Bugarska fašistička vlada je 29. avgusta izdala naređenje 1. okupacionom korpusu⁴¹ da se povuče iz Srbije. Međutim, 5. armiju⁴² je i dalje zadržala u Makedoniji, jer ju je smatrala sastavnim delom bugarske države.

Vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije naredio je u to vreme glavnim štabovima Srbije i Makedonije da oni zahtevaju od bugarskih jedinica: ili da se priključe jedinicama Jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske i zajedno s njima preduzmu borbu protiv nemačko-fašističkih trupa, ili da predaju oružje i povuku se iz Jugoslavije.⁴³

Pregovori sa štabovima nekih bugarskih jedinica, a takođe sa štabom 1. okupacionog korpusa, nisu dali nikakve rezultate. Tada je Glavni štab Srbije naredio da se razoružaju bugarske jedinice. Hitlerovci, plašeći se da će bugarske jedinice okrenuti oružje protiv njih, takođe su počeli da razoružavaju jedinice 1. okupacionog korpusa. Međutim, glavne snage toga korpusa uspele su da se povuku u Bugarsku, sačuvavši naoružanje.

Odstupanje okupacione 5. bugarske armije iz Makedonije počelo je posle uspostavljanja vlasti Otečestvenog fronta u Bugarskoj.

Krajem avgusta i početkom septembra 1944. godine Vrhovni štab je preduzeo dalje mere radi brzog oslobođenja Srbije. U to vreme jedinice Narodnooslobodilačke vojske koje su dejstvovalе u Srbiji nalazile su se u sledećem rasporedu: pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba Operativna grupa divizija (5. i 17. divizija), u Toplici i Župi, 1. proleterski korpus (1. i 6. proleterska divizija) na Zlatiboru i južno od Požege i 12. korpus (16. i

⁴¹ Voenno istoričeski sbornik, godina XVIII, knjiška 58, Voenno istoričeska komisija, Sofija, 1946, str. 5.

⁴² U sastav bugarskog 1. okupacionog korpusa ulazile su 6., 22., 24., 25. i 27. divizija; u sastav bugarske 5. armije — 14., 15., 17. i 29. divizija.

⁴³ Arhiv VII JNA, k. 234, reg. br. 10—2/1.

36. divizija) na planini Tari,⁴⁴ jedinice pod komandom Glavnog štaba Srbije (2. proleterska, 22, 23, 24. i 25. divizija) u južnoj Srbiji.

Krajem avgusta Vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije je stavio u zadatak Operativnoj grupi divizija, 1. proleterskom i 12. korpusu da što pre ovladaju gredom Rudnik — Suvobor — Sokolska planina — Cer, a potom nastave brzo nadiranje kroz zapadnu Srbiju i Sumadiju ka Beogradu. Vrhovni komandant je, nameravao da u prvo vreme izbiye bar sa tri divizije na sektor Rudnik, Suvobor, Povlen a zatim postepeno nadire ka istoku i zapadu, uvodeći u borbu nove snage koje će biti dovedene s juga. U duhu plana trebalo je da 6. proleterska i 37. divizija ostanu na sektoru višegradska pruga, Zlatibor, Dragačevo, kako bi obezbedile pozadinu jedinica koje budu nastupale na sever; da 1. proleterska, 5. i 17. divizija ovladaju gredom planina Rudnik, Suvobor, Sokolska planina; pošto se ovlada pomenutim planinama, trebalo je da se 21. divizija, po brigadama, probije u Sumadiju i na Kosmaj, a 12. korpus da izbiye na Blizanske visove i Cer, odakle će dejstvovati ka Savi i Kolubari.⁴⁵ Vrhovni komandant je naredio Glavnom štabu Srbije da preduzme hitne mere radi učvršćivanja vojne organizacije i komandovanja, kako bi, u duhu direktive od 19. avgusta, što pre ovladao još neoslobođenim oblastima.

Da bi sprečio dalje prodiranje Operativne grupe divizija, 1. proleterskog i 12. korpusa u zapadnu Srbiju i Sumadiju, vrhovni komandant nemačkih okupacionih trupa na Jugoistoku iskoristio je četnike i druge jedinice doma-

⁴⁴ Za vreme prodiranja u Srbiju, zbog neprekidnih borbi i ogromnih fizičkih naprezanja, znatno se smanjila brojna jačina jedinica pod komandom Vrhovnog štaba. Tako je posle dolaska u Srbiju 6. proleterska divizija imala oko 2.000 ljudi, a ceo 12. korpus oko 3.000 boraca. Brojno stanje jedinica koje su se nalazile pod komandom Glavnog štaba Srbije takođe je bilo malo: 21. divizija imala je u početku septembra 1.100, a 22. divizija oko 3.000 boraca. U septembru su divizije bile znatno popunjene novim borcima i u oktobru je 1. proleterska divizija imala već oko 8.000 ljudi a 25. divizija oko 30.000 boraca.

⁴⁵ Arhiv VII JNA, k. 28, reg. br. 1/1: direktiva vrhovnog komandanta od 28. 8. 1944. godine Operativnoj grupi divizija.

ćih izdajnika. Vrhovna četnička komanda objavila je 1. septembra opštu mobilizaciju i počela hitno da prebacuje 4. grupu jurišnih korpusa⁴⁶ iz rejonu Kruševca i Trstenika ka Čačku, kako bi sa njom i sa četničkim snagama iz zapadne Srbije napala 1. proleterski i 12. korpus i izbacila ih iz Srbije. U to vreme sve funkcije civilne uprave u Srbiji, koje je dotad imala kvislinška vlada Milana Nedića, prešle su u ruke nemačkih okupatora. Nakon toga, Nedićeva vlada je napustila Beograd i krenula u Austriju.

Početak septembra je 1. proleterski korpus otpočeo nastupanje sa Zlatibora na sever. Deo snaga 1. proleterske divizije, kojom su komandovali pukovnik Vasa Jovanović i politički komesar potpukovnik Vlado Šćekić, 1. septembra je razbio četnike i na juriš zauzeo Užičku Požegu. Da bi obezbedio pozadinu za vreme prodiranja ka Valjevu, Vrhovni štab je 5. septembra naredio 1. proleterskom korpusu, kojim je komandovao politički komesar pukovnik Mijalko Todorović, da zauzme grad Užice (sada Titovo Užice), a zatim što pre izbije u rejon Suvobora, orijentišući snage u pravcu Valjeva i Lajkovca. Istovremeno je Operativna grupa divizija dobila zadatak da odmah krene u određenom pravcu, kako bi se njena dejstva uskladila sa dejstvima 1. proleterskog korpusa.

Međutim, 5. septembra je počeo napad četničke 4. grupe jurišnih korpusa, zbog čega se odustalo od napada na Užice. Četnici su nastupali iz rejonu Čačka desnom i levom obalom Zapadne Morave ka Užičkoj Požegi. Namera je njihova bila »tući komuniste u oblasti Požege i Užica, a potom prikupiti snage radi daljeg uništenja crvenih na prostoru Srbije«.⁴⁷ Četnici su bili svesni da se radi o odluču-

⁴⁶ četnička 4. grupa jurišnih korpusa predstavljala je u to vreme najjaču grupaciju Draže Mihailovića; bila je formirana u junu 1944. godine od četničkih korpusa raspoređenih u zapadnoj Srbiji i Sumadiji, iz kojih su uzete najbolje brigade i bataljoni. U njen sastav su ulazila četiri korpusa ukupne jačine oko 8.000 četnika. Četnički korpusi bili su različitog sastava i njihova jačina se kretala od 200 do 2.000 ljudi.

⁴⁷ Arhiv VII JNA, SV-11306: direktiva br. 6 od 4. 9. 1944. Štaba 4. grupe jurišnih korpusa.

jućoj bici za Srbiju i da će od ishoda ove bitke zavisiti njihova sudbina. Pošto su postigli iznenađenje, oni su 6. septembra zauzeli Požegu i potisnuli delove 1. proleterskog korpusa južno i zapadno od Užica. No tri dana kasnije, pošto je pregrupisao snage, 1. proleterski korpus je na Jelovoj gori (severozapadno od Užica) toj grupaciji četnika zadao takav udarac da se od njega nikada više nije oporavila.

Posle razbijanja četnika unekoliko je izmenjen prvobitni plan. Na prostoru Užice — Višegrad — Zlatibor ostala je samo 37. divizija. Gonjenje četnika u pravcu Maljen — Suvobor — Ravna gora, gde se nalazila četnička vrhovna komanda, stavljeno je u zadatak 1. proleterskoj diviziji, a gonjenje u pravcu planine Bukovi — zapadne padine Maljena — Valjevo bio je zadatak 6. proleterske divizije, pod komandom komandanta pukovnika Đoke Jovančića i političkog komesara potpukovnika Dragoslava Mutapovića. Nastupajući navedenim pravcima, obe divizije su razbile četnike i odbacile ih preko reke Kolubare. Dok je bežala sa Ravne gore pod udarcima 1. proleterske divizije, četnička vrhovna komanda je 11. septembra, južno od Mionice, bila napadnuta od delova 6. proleterske divizije. Draža Mihailović je uspeo da se prebaci preko Kolubare i da nađe zaštitu kod hitlerovaca, ali je čitava arhiva četničke vrhovne komande bila zaplenjena.

Ubrzo je 1. proleterski korpus izbio u dolinu Kolubare. Tu se u prvom svetskom ratu odigrala poznata kolubarska bitka (»srpska Marna«), u kojoj je srpska vojska odnela značajnu pobedu nad austro-ugarskom vojskom. A 1941. godine tu je bilo borbeno područje Sumadijskog i Posavskog partizanskog odreda, posebno Kolubarskog bataljona, čiji je komandir narodni heroj Stevan Filipović, pred vešanje u Valjevu 22. maja 1942, svojim besmrtnim podvigom simbolisao hrabrost i samopožrtvovanje boraca Narodnooslobodilačke vojske. Pre smrti, smeli komandir, gordo podignute glave i pesnica klicao je Komunističkoj partiji i oružanoj borbi jugoslovenskih naroda i pozivao ih da tuku hitlerovske osvajače do potpune pobede nad niima.

Nastavljajući ofanzivu, 1. proleTERSki korpus je noću 14/15. septembra napao na Valjevo, najveći grad u zapadnoj Srbiji. Sa severa su napadali delovi 1. proleTERSke divizije a s juga delovi 6. proleTERSke divizije. Grad su branili 5. nemački policijski puk, 4. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnički Valjevski korpus. Već prvoga dana trupe domaćih izdajnika bile su razbijene. Jedino su delovi policijskog puka pružali žestok otpor iz utvrđene kasarne. Neprijatelj je izbegao potpuno uništenje samo zahvaljujući tome što je nemački 1. puk divizije »Brandenburg« uspeo da se probije iz Lajkovca i Uba u grad. I pored pojačanja, neprijatelj je, pretrpevši osetne gubitke, bio prinuđen da se 18. septembra izvuče iz grada, dolinom Kolubare, ka Ubu. Njega su stalno gonili delovi 1. i 6. proleTERSke divizije. Sredinom oktobra Vrhovni štab je sa otoka Visa prešao u oslobođeno Valjevo.

U borbama za Valjevo učestvovao je i narodni heroj Bogdan Bolta, vodnik u bataljonu »Marko Orešković«, jedan od najhrabrijih partizanskih bombaša i puškomitraljezaca, koji je zarobio desetine italijanskih i nemačkih okupatorskih vojnika, ustaša i četnika, zaplenio više mitraljeza i uništio dva tenka. Naročito se istakao u borbama protiv nemačkih padobranaca prilikom njihovog desanta na Vrhovni štab u Drvaru. Bogdan Bolta je izvršio mnogo podviga, učestvovao je u četrdesetodnevnom herojskom maršu 6. divizije iz zapadne Bosne u Srbiju. U borbama za grad Valjevo Bolta je poslednji put jurišao i bio smrtno ranjen. Izdahnuo je na tlu Srbije prešavši do nje stotine kilometara u teškim borbama.

Istoga dana, posle oslobođenja Valjeva, delovi 1. proleTERSke divizije oslobodili su gradove Lazarevac i Lajkovac i sva okolna sela. Bez obzira na to što u tom kraju jedno vreme nije bilo partizanskih odreda, u selima su stalno delovali narodnooslobodilački odbori, čiju vlast je narod priznavao kao jedinu zakonitu vlast. O tome dobro svedoče tri spomen-ploče u selu Trbušnici, nedaleko od Lazarevca, gde su u avgustu 1943. godine domaći izdajnici

otkrili i streljali članove narodnooslobodilačkog odbora toga sela. Narod je izabrao svoj drugi odbor, ali je i njegove članove stigla ista sudbina. U odgovoru na ta zverstva, narod je i po treći put obrazovao odbor narodne vlasti.

Pod komandom potpukovnika Žarka Vidovića i političkog komesara potpukovnika Mila Jovičevića, 37. divizija, sa osloncem na Zlatibor, napadala je neprijateljske snage u dolini reke Lima i u zahvatu komunikacije Višegrad — Užice. Delovi ove divizije 6. septembra su oslobodili Novu Varoš i kod Mokre Gore i Kremana naneli znatne gubitke nemačkoj 7. SS diviziji koja je bila u pokretu od Višegrada ka Užicu. Divizija je krajem meseca oslobodila Prijepolje i Priboj. Svojim dejstvima ona je vezivala krupne snage neprijatelja i time uspešno sadejstvovala sa 1. proleterskim korpusom za vreme njegovog prodora ka reci Kolubari.

Dvanaesti korpus, pod komandom general-majora Danila Lekića i političkog komesara pukovnika Stevana Mitrovića, nastupajući sa severoistočnih padina planine Tare, energičnim napadom je razbio četnike na Povlenu i Medvedniku i ovladao ovim planinama. Da bi obezbedio 1. proleterski korpus od Loznice i Krupnja prilikom njegovog napada na Valjevo, Stab 12. korpusa je uputio 16. diviziju, pod komandom majora Marka Perićina i političkog komesara potpukovnika Paška Romca, sa planine Medvednika na komunikaciju Valjevo — Loznica, a 36. diviziju, pod komandom majora Radosava Jovića i političkog komesara potpukovnika Ljuba Momčilovića, ka Peckoj, u nameri da tamo potuče četnike i zatvori pravce koji vode od Krupnja. Korpus je na taj način, sa osloncem na Povlen i Medvednik, privukao na sebe jače snage četnika i onemogućio ih da intervenišu ka Valjevu.

Iz istočne Bosne je 16. septembra prešla u Srbiju 11. divizija, pod komandom pukovnika Miloša Siljegovića i političkog komesara Blaža Đuričića. Ona je odmah razbila jedan bataljon Srpske državne straže i zauzela varošice Krupanj i Mali Zvornik.

Na taj način, 12. korpus je izbio u predeo gde je 7. jula 1941. godine, u selu Beloj Crkvi, kod Krupnja, pukla prva ustanička puška u Jugoslaviji, stvorivši ujedno povoljne uslove za prodor prema Ceru i Mačvi.

Pokret Operativne grupe divizija, pod komandom general-potpukovnika Peka Dapčevića, iz rejonu Župe i planine Zeljina ka Suvoboru i Rudniku počeo je 6. septembra. Krećući se obilaznim pravcem, preko Užičke Požege, Operativna grupa je u toku dve noći, 6/7. i 7/8. septembra, pregazila reku Ibar u rejonu Ušća i izbila na Čemernu planinu. U toku daljeg nastupanja ka dolini Zapadne Morave ona je razbila slabije delove četnika i oslobodila više naseljenih mesta (Ivanjicu, Guču, Arilje i dr.). U toku noći 13/14. septembra 21. divizija, pod komandom pukovnika Miloja Milojevića i političkog komesara Mladena Marina, napala je Užičku Požegu, a 5. divizija, pod komandom pukovnika Milutina Morače i političkog komesara potpukovnika Ilije Materića, napala je Užice, dok je 17. divizija, pod komandom pukovnika Gligorija Mandića i političkog komesara potpukovnika Branka Petričevića, imala zauzeti Ovčarsko-kablarsku klisuru i obezbediti se od Čačka. Međutim, napad nije dao očekivane rezultate, jer su baš tada iz Višegrada u Užice i Požegu stigli delovi 7. SS divizije koja se prebacivala ka Nišu.

Da ne bi gubila vreme, Operativna grupa je preduzela nastupanje na Rudnik. Razbivši četnike i delove Srpske državne straže, 17. divizija je 17. septembra oslobodila Gornji Milanovac, a 21. divizija ovladala grebenom planine Rudnika. Na levom krilu, 5. divizija je 20. septembra oslobodila Arandelovac.

Na taj način, Operativna grupa divizija prodrla je u srce Sumadije i stvorila sebi sigurnu bazu za dejstvo ka komunikaciji Kraljevo — Kragujevac — Topola Beograd i ka dolini Velike Morave ili na sever ka Beogradu.

*Komandant 1. armijske grupe
general-potpukovnik Peko Dap-
čević i politički komesar pu-
kovnik Mijalko Todorović Plavi*





3. BORBENA DEJSTVA JEDINICA GLAVNOG ŠTABA SRBIJE

Kada su Operativna grupa divizija i 1. proleterski i 12. korpus krenuli u ofanzivu, Glavni štab Srbije, na čijem su se čelu nalazili general-potpukovnik Koča Popović i politički komesar Milosav Milosavljević, do maksimuma je aktivirao potčinjene jedinice. Od 28. avgusta do 1. septembra one su oslobodile Kuršumliju, Blace, Svrljig i nekoliko drugih naseljenih mesta, nanevši neprijatelju velike gubitke. Značajni su uspesi postignuti i u rušenju železničkih pruga, što je ometalo neprijateljski saobraćaj. Železničke pruge Niš — Skoplje — Kraljevo — Raška — Priština, Niš — Prokuplje — Kuršumlja, Stalac — Kruševac — Kraljevo i Niš — Svrljig — Knjaževac bile su porušene na mnogim mestima, uništeno je oko 150 vagona, razrušeno desetina mostova i nekoliko tunela.⁴⁸

Glavni štab Srbije, izvršavajući direktivu Vrhovnog štaba od 19. avgusta, preduzeo je i mere za učvršćenje komandovanja i obrazovaitja novih jedinica. Trećeg septembra je formirana 45. divizija, a tri dana kasnije formirani su 13. i 14. korpus Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.⁴⁹ Pored toga, pod neposrednom komandom Glavnog štaba Srbije zadržana je 2. proleterska divizija.

Trinaesti korpus, pod komandom pukovnika Ljube Vučkovića i političkog komesara pukovnika Vase Smajevića, dobio je zadatak da, u južnoj Srbiji, uništi četničko-nedićevske snage, poruši komunikacije, oslobodi sela i gradove, mobiliše ljudstvo u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije i formira nove jedinice (jednu diviziju odmah), organizuje korpusnu vojnu oblast, politički deluje u na-

*Borci NOVJ upadaju u zgradu
u Ulici kralja Aleksandra (sa-
da Bulevar revolucije) br.
167-a*

rodu, održava vezu s jedinicama bugarske Narodne armije i s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Make-

⁴⁸ Arhiv VII JNA, k. 181, reg. br. 47,5: izveštaj Glavnog štaba Srbije od 1. 10. 1944. Vrhovnom štabu NOV i POJ.

⁴⁹ U sastav 13. korpusa ušle su 22. i 24. divizija a u sastav 14. korpusa — 23. 25. i 45. divizija.

doniji, na Kosovu, u Metohiji i u Crnoj Gori.⁵⁰ Skoro iste zadatke dobio je i 14. korpus, koji je, pod komandom potpukovnika Radivoja Jovanovića i političkog komesara pukovnika Raje Nedeljkovića, dejstvovao u istočnoj Srbiji. Trebalo je da ovaj korpus izbiје na Dunav i uhvati vezu s jedinicama Crvene armije.

Šestog septembra jedinice Crvene armije su izbile na jugoslovensko-rumunsku granicu na Dunavu kod Turn-Severina. U vezi s tim Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije izdao je saopštenje u kome je, pored ostalog, rekao: »... Nastupio je radosni dan koji je cela zemlja očekivala tri i po godine — Crvena armija je izbila na granicu Jugoslavije«.

Istočna Srbija je postala neobično važno operacijsko područje. Odbranom toga područja nemačke okupatorske jedinice su sa istoka zatvarale prilaze u dolinu reke Velike Morave i ka Beogradu, Kraljevu i Nišu, važnim komunikacijskim čvorovima. U to vreme u istočnoj Srbiji su se nalazile neznatne neprijateljske snage: u Boru jedan puk belogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa, jedan puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa i dva bataljona Nemaca; u Đerdapu borbene grupe »Re« i »Železna vrata«; u Donjem Milanovcu dva bataljona; u Požarevcu jedan bataljon; u Kostolcu jedan rudarski bataljon; i na celoj toj teritoriji Knjaževački, Timočki, Homoljski i Mlavski četnički korpus. Sve ove snage obrazovale su borbenu grupu »Fišer«. Radi ojačanja te grupe, nemački komandant Jugoistoka uputio je u istočnu Srbiju 2. puk divizije »Brandenburg« iz Šumadije i 1. brdsku diviziju iz Crne Gore. Te jedinice su dobile zadatak da na liniji Vlasotince — Bela Palanka — reka Timok — reka Dunav organizuju odbranu protiv jedinica Crvene armije, da one-moguće dejstva jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u istočnoj Srbiji i da obezbede eksploataciju rudnika bakra u Boru.

Posle oslobođenja Svrlijiga, Knjaževca, Boljevca i Zaječara, Stab 14. korpusa je 8. septembra preduzeo nastupanje ka Dunavu, i to: 23. divizija, pod komandom potpu-

⁵⁰ Arhiv VII JNA, k. 1078, reg. br. 43/1: naređenje Štaba 13. korpusa NOVJ od 7. 9. 1944. Štabu 24. divizije.

kovnika Miladina Ivanovića i političkog komesara potpukovnika Voje Popovića, nastupala je od Zaječara ka Negotinu i Prahovu, a 25. divizija, pod komandom majora Uroša Kukolja i političkog komesara potpukovnika Radoša Jovanovića, od Boljevca ka Donjem Milanovcu dok je 45. divizija, kojom je komandovao potpukovnik Rade Zorić i politički komesar Sava Radojičić, raspoređena u rejonu Boljevca, Sokobanje i Knjaževca, gde se popunjavala ljudstvom i obezbeđivala borbena dejstva 23. i 25. divizije sa pravca Aleksinca i Niša. Nastupajući na sever, jedinice 14. korpusa razbile su tri četnička korpusa. Dva naestog septembra 23. divizija je ušla u Negotin, a 25. divizija izbila na Dunav kod Donjeg Milanovca, ali ovaj grad nije uspela da zauzme.

Istovremeno, dok su jedinice 14. korpusa Narodnooslobodilačke vojske nastupale ka Dunavu, iz Niša se ka Zaječaru, Negotinu i Dunavu kretala i nemačka 1. brdska divizija. Odbacivši delove 45. i 23. divizije, ona je 9. septembra zauzela Knjaževac i Zaječar, zatim Negotin, a 13. septembra, posle žestokih borbi s jedinicama 23. divizije, izbila na Dunav. Hitlerovci su uspeli da obrazuju front odbrane na liniji Vlasotince — Bela Palanka — Zaječar — Negotin.

Izbijanjem delova 14. korpusa Narodnooslobodilačke vojske na Dunav stvorene su mogućnosti da se uspostavi neposredna veza s jedinicama Crvene armije koje su se nalazile na levoj obali te reke. Predstavnik Glavnog štaba Srbije pukovnik Ljubodrag Đurić, koji se nalazio sa 23. divizijom, dobio je zadatak da se sa predstavnicima Crvene armije sporazume o usklađivanju borbenih dejstava i, u prvom redu, o dobijanju oružja, u kome se, usled masovnog priliva novih boraca, oskudevalo. Noću 12/13. septembra grupa boraca NOVJ sa predstavnikom Glavnog štaba Srbije prebacila se preko Dunava kod Radujevca i u salu Gruji stupila u vezu sa sovjetskim jedinicama.

U zoru borci NOVJ su se s nekoliko crvenoarmejaca vratili u Radujevac, a Ljubodrag Đurić je ostao u Rumuniji da uspostavi vezu s višim štabovima Crvene armije. Uveče su delovi nemačke 1. brdske divizije prodrli od Negotina u Radujevac i odsekli bataljon koji je bio u pratnji

Ljubodraga Đurića. Bataljon je bio prinuđen da se u toku noći prebaci preko Dunava u Rumuniju, gde je bio srdačno dočekan od sovjetskih boraca i starešina i gde je ostao do kraja septembra.

Posle izbijanja 25. divizije na Dunav kod Donjeg Milanovca, Štab 14. korpusa je na levu obalu uputio patrole u cilju uspostavljanja veze sa delovima Crvene armije. Trinaestog septembra ova patrola se vratila iz Rumunije sa grupom crvenoarmejaca. Štab 14. korpusa je bratski primio sovjetske vojnike, a zatim je svoga predstavnika uputio na levu obalu Dunava.

Vest o uspostavljanju neposredne veze sa Crvenom armijom brzo se raširila po svim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. To je bio veliki trenutak. Ono što je donedavno bilo san i nada svih jugoslovenskih boraca sada se ostvarilo.

Posle prodora nemačke 1. brdske divizije u dolinu reke Timoka, Štab 14. korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, očekujući nastupanje Crvene armije iz Rumunije i Bugarske, rasporedio je svoje divizije na vododelnici između reka Timoka i Velike Morave radi vršenja udara po komunikacijama u pozadini nemačkog fronta obrazovanog na reci Timoku. Iako nisu mogle sprečiti prodor nemačke 1. brdske divizije u dolinu Timoka, jedinice 14. korpusa postigle su znatne uspehe. One su razbile četničke snage u istočnoj Srbiji, formirale pet partizanskih odreda i u svim oslobođenim mestima obrazovale organe narodne vlasti, a dejstvom na komunikacijama znatno otežale manevar i snabdevanje neprijateljskih jedinica koje su se nalazile u dolini Timoka.

Odmah posle formiranja, 13. korpus Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije preduzeo je napade na svom operacijskom području, gde se u to vreme nalazilo nekoliko hiljada nemačkih vojnika, 3. i 5. puk belogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa, delovi Srpske državne straže, četničke i balističke snage. Pred početak napada, 24. divizija 13. korpusa, pod komandom majora Mila Čalovića i političkog komesara potpukovnika Srboljuba Josifovića, nalazila su se kod Leskovca, a 22. divizija, pod komandom potpukovnika Ratka Sofijanića i političkog komesara pot-

pukovnika Dragoslava Đorđevića, bila je raspoređena na desnoj obali Južne Morave, kod Vlasotinca i Surdulice. Na operacijskom području ovoga korpusa dejstvovalo je i osamnaest partizanskih odreda.

Posle odlaska bugarskog 1. okupacionog korpusa, jedinice 13. korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije brzo su zauzele Surdulicu, Vladičin Han, Vranje, Bujanovac, Babušnicu, Caribrod (sada Dimitrovgrad), Bosiljgrad i razbile četnički Čegarski korpus. Do polovine septembra 13. korpus je znatno proširio slobodnu teritoriju. Neprijatelj je na njegovom operacijskom području još držao samo gradove Niš, Leskovac, Vlasotince i rudnik kod sela Mačkatice. Železnička pruga i put u dolini reke Južne Morave potpuno su izbačeni iz upotrebe, zbog čega su nemačke okupatorske snage prisiljene da saobraćaj sa Grčkom i Makedonijom obavljaju samo dolinom Ibra. Četničke snage bile su gotovo razbijene, a balisti su pretrpeli znatne gubitke, naročito u rejonu Bujanovca. Postignuti uspesi omogućili su obrazovanje organa narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji i popunu jedinica. Priliv novih boraca bio je toliko veliki da je, pored više odreda, 20. septembra formirana i 46. divizija, pod komandom Tomice Popovića i političkog komesara Milije Stanišića.

Neposredno potčinjena Glavnom štabu Srbije bila je 2. proleterska divizija, pod komandom potpukovnika Sredoja Uroševića i političkog komesara potpukovnika Milinka Đurovića. Sa područja Toplice ona se 9. septembra prebacila u rejon Kruševca, gde je, oslanjajući se na severne padine planine Velikog Jastrepca, rušila komunikaciju Kraljevo — Kruševac — Stalać — Niš i vodila uspešne borbe protiv nemačkih okupatorskih snaga, četnika i Srpske državne straže.

Jedinice pod komandom Glavnog štaba Srbije postigle su značajne uspehe u istočnoj i južnoj Srbiji. One su oslobodile veću teritoriju, uspostavile neposrednu vezu sa Crvenom armijom na Dunavu, nanele velike gubitke četnicima i drugim kvislinzima i onesposobile saobraćaj na komunikacijama u dolini reke Južne Morave od Kumanova do Leskovca. Na oslobođenim područjima bila je organizovana narodna vlast. U redove Narodnooslobodilačke voj-

ske Jugoslavije stupio je veliki broj novih boraca, što je omogućilo da se formira nekoliko partizanskih odreda i brigada i dve divizije.

Prodor Operativne grupe divizija u Sumadiju, izbijanje 1. proletarskog i 12. korpusa na Kolubaru i Jadar i 14. korpusa na Dunav i zatvaranje doline reke Južne Morave od strane 13. korpusa označili su uspešan završetak prve etape borbi za Srbiju. Pomenute snage bile su time postavljene na položaje s kojih su mogle ubrzo krenuti u borbu za potpuno oslobođenje još okupiranog dela Srbije i Beograda. Iako nisu još bili potpuno uništeni, četnici su nizom teških poraza bili dovedeni u veoma kritičnu situaciju. Svi njihovi planovi, a ujedno i planovi najreakcionarnijih krugova na zapadu bili su srušeni.

Bez obzira na neprekidne borbe i marševe, u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije intenzivno se izvodila politička i opštekulturna obuka boraca. Organizacije Komunističke partije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije održale su više sastanaka na kojima je podvučen značaj Srbije i predstojećeg oslobođenja Beograda, a naročito značaj zajedničkih borbenih dejstava s jedinicama Crvene armije. Politički komesari, na političkim časovima, govorili su borcima o narodnooslobodilačkoj borbi, o izdajničkoj ulozi četnika i drugih neprijatelja jugoslovenskog naroda, o međunarodnoj situaciji itd.,⁵¹ u listovima pojedinih jedinica štampani su članci u

⁵¹ Sta je sve bilo sadržaj vaspitnog rada u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije pred beogradsku operaciju vidi se iz sačuvanih dokumenata iz toga perioda. Tako se u izveštaju Štaba 9. srpske brigade *od 24. 9. 1944. kaže:

»Uvek kada pojedini bataljoni ili čete nemaju pokret, održavaju se politički časovi.

1. Čitani su članci iz »Nove Jugoslavije«. Skoro u svim četama je čitan članak »Sovjetski čovjek i naša borba« a ostali članci čitani su različito u raznim četama.

2. Održani su časovi u svim četama na kojima su objašnjene odluke AVNOJ-a i diskutovalo se po njima.

3. S obzirom na nove drugove moralo se održati više časova o partizanskoj disciplini, o ponašanju, o drugarstvu itd.

4. Sve vesti i »Ratne novosti« pročitane su četama i diskutovane. Diskutovalo se o sporazumu Subašić-Tito.

5. Držani su časovi o ulozi Komunističke partije u borbi protiv fašizma...« (Arhiv VII JNA, k. 1067, reg. br. 23/3).

kojima su borci i rukovodioci izražavali svoju radost povodom dolaska Crvene armije na istočne granice Jugoslavije, govorili o borbama u Srbiji i oslobodilačkim tradicijama srpskoga naroda. U oslobođenim gradovima i selima održan je veliki broj zborova i priredbi, što je, pored ostalog, doprinelo prilivu velikog broja novih boraca u jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, koje su bile određene da učestvuju u beogradskoj operaciji, Vrhovni komandant maršal Tito postavio je određene operativne zadatke.

U prvoj etapi beogradske operacije od jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije glavnu ulogu je imala 1. armijska grupa (1. proleterski i 12. korpus) koja je sa zapada i juga imala da podiđe Beogradu, zauzme više uporišta neprijatelja i izbije na liniju Topola — Mladenovac — Obrenovac a delom snaga na reku Veliku Moravu kod Velike Plane radi povezivanja s jedinicama Crvene armije i radi presecanja komunikacija koje s juga vode ka Beogradu.

Prvi proleterski korpus (1. i 6. proleterska, 5, 17. i 21. divizija) trebalo je da napadom od Valjeva zauzme Ub, Stepoevac, Kosmaj i Arandelovac, preseče komunikaciju Kragujevac — Mladenovac — Beograd i delom snaga izbije na reku Veliku Moravu a drugim delom se obezbedi od neprijatelja u Kragujevcu, Kraljevu i Čačku.

Dvanaesti korpus (11, 16, 36. i 28. divizija) imao je zadatak da zauzme Loznicu, Koviljaču i Mačvu, blokira 5a-bac, a zatim produži dejstvo desnom obalom Save ka Obrenovcu.

Četrnaesti korpus (23, 25. i 45. divizija) trebalo je da zajedno s jedinicama Crvene armije oslobodi još neoslobođeni deo istočne Srbije.

Trinaesti korpus (22, 24, 46. i 47. divizija) trebalo je da spreči prodor nemačkih snaga dolinom Južne Morave, od Skoplja ka Nišu, napada nemačke garnizone u dolini Južne Morave i delom snaga dejstvuje na niskom pravcu zajedno sa bugarskim jedinicama.

Druga proleterska divizija, kao samostalna borbena grupa, imala je, s osloncem na planinu Jastrebac, da dejstvuje u pravcu Kruševca i ometa saobraćaj neprijatelja u dolini Zapadne i Južne Morave.

Jedinice Glavnog štaba Makedonije (Bregalničko-strumički, 15. i 16. korpus) imale su zadatak da napadaju snage nemačke grupe armija »E« koje su se, preko Makedonije, izvlačile iz Grčke na sever, nanose im što veće gubitke i usporavaju izvlačenje a delom snaga, zajedno sa bugarskim jedinicama dejstvuju na skopskom i veleškom pravcu.

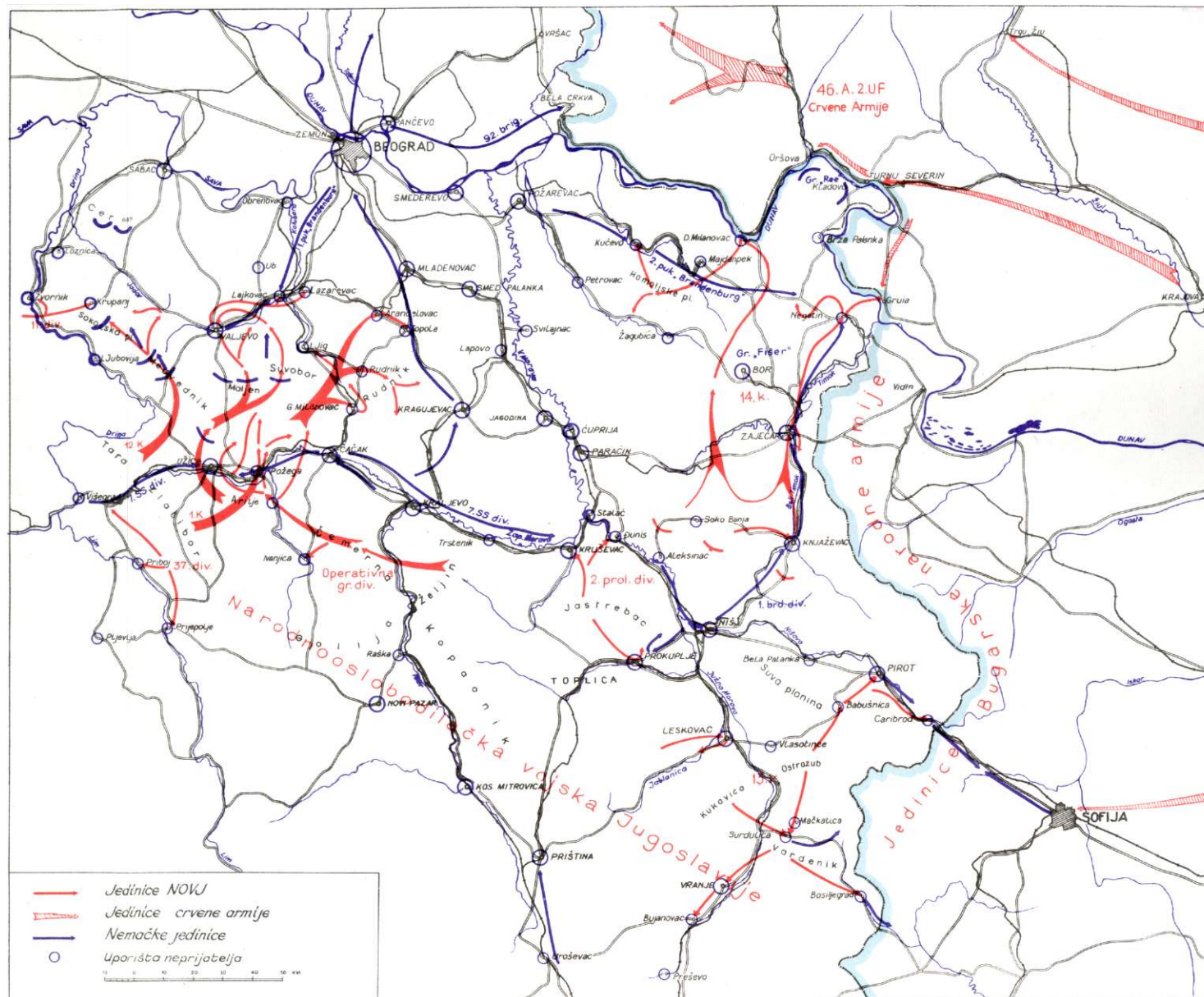
U drugoj etapi operacije 1. armijska grupa je, obezbeđujući se delom snaga prema Kragujevcu, Kraljevu i Čačku, imala zadatak da s linije Mladenovac, Obrenovac, pošto se prethodno spoji s jedinicama Crvene armije, nastupa ka Beogradu i zajedno s njima razbije delove nemačke grupe armija »F« i oslobodi glavni grad Jugoslavije. U istočnoj Srbiji 14. korpus je imao da posedne oslobođenu teritoriju i da delom snaga sadejstvuje s jedinicama Crvene armije u nastupanju ka Beogradu i Nišu a 13. korpus da oslobodi Leskovac i Vranje i zajedno s jedinicama bugarske i Crvene armije zauzme Niš, a potom usmeri dejstva na neprijatelja u dolinama Zapadne Morave i Ibra kuda su se nemačke okupatorske snage izvlačile na severozapad. Jedinice Glavnog štaba Makedonije imale su da dejstvuju kao i u prvoj etapi operacije.

Glavnu ulogu u drugoj etapi operacije imao je 1. proleterski korpus koji je trebalo da nastupa opštim pravcem Arandelovac — Beograd, slomi spoljnu odbranu neprijatelja i zajedno sa 4. gardijskim mehanizovanim korpusom Crvene armije i 12. korpusom NOVJ zauzme Beograd.

U zoni dejstva 1. armijske grupe NOVJ zemljište je manevarsko i omogućava upotrebu svih snaga, uključujući i tenkovske, ali je planinskim vencem Rudnik — Venčac — Kosmaj — Avala, koji čini vododelnicu između reka Velike Morave i Kolubare, podeljeno na dva izrazita operacijska pravca: kragujevački, koji s juga, preko Kragujevca i Mladenovca, vodi ka rejonu Beograda, i valjevski, koji s juga, preko Valjeva, izvodi takođe u rejon Beograda.

DeOSTVA OeDINICA NOVJ U SRBIOI

(Prva polovina septembra 1944.god.)



S obzirom na predstojeće nadiranje sovjetsko-jugoslovenskih snaga sa istoka ka dolini Velike Morave, u susret 1. armijskoj grupi NOVJ, njene jedinice su uporno nastojale da ovladaju lancem niskih planina Rudnik — Venčac — Kosmaj — Avala, kako bi bočnim napadima što više ugrozile neprijateljske snage duž čitavog kragujevačkog pravca i olakšale prodor sovjetskih i jugoslovenskih snaga sa istoka ka Velikoj Moravi, radi produženja zajedničkih operacija ka Beogradu.

Zapadno od navedenog planinskog lanca, zahvatajući na zapadu i široku dolinu Kolubare, ocrta se manje važan valjevski pravac, kojim su mogle da se upute pomoćne snage. Međutim, još pre početka zajedničkih operacija sa Crvenom armijom, snage 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa su bile izbile pred Ub, Obrenovac i Šabac, tako da Nemci nisu iskoristili velike mogućnosti koje su im, za intervenciju tenkovskih i motorizovanih snaga, pružale ravnice Mačve, Pocerine, Tamnave, Posavine i Kolubare.

Dok su se jedinice u istočnim delovima Jugoslavije pripremale da, zajedno sa sovjetskim trupama, oslobode još neoslobođene krajeve Srbije i Beograd, dotle su ostale snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije izvodile ofanzivna dejstva i postizale značajne pobede. Dejstvujući po jedinstvenom operativno-strategijskom planu i pod rukovodstvom Vrhovnog štaba, Narodnooslobodilačka vojska je do kraja septembra 1944. oslobodila veliki deo Jugoslavije.

Usled svestrane, iako kratkotrajne pripreme, sovjetske trupe 3. ukrajinskog fronta i jedinice Operativne grupe divizija, 1. proleterskog, 12, 13. i 14. korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bile su potpuno spremne za zajednička borbena dejstva na teritoriji Srbije.

Sovjetski i jugoslovenski borci goreli su jednom željom — da što brže razbiju neprijatelja i oslobode glavni grad nove Jugoslavije.

IV

RAZBIJANJE NEMACKO-FASISTICKIH JEDINICA U BEOGRADSKOJ OPERACIJI

I. BORBENA DEJSTVA JEDINICA NOVJ U SEVEROZAPADNOJ SRBIJI I SUMADIJI. NJHOVO IZBIJANJE NA PRILAZE BEOGRADU

Posle izbijanja Operativne grupe divizija, 1. proleterskog korpusa i 12. korpusa u Šumadiju i zapadnu Srbiju, na prostor južno i jugozapadno od Beograda koncentrisalo se osam divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Stvorena situacija i predstojeća ofanzivna dejstva su zahtevali ujedinjenje tih krupnih jedinica pod jedinstvenom komandom. U vezi s tim, vrhovni komandant NOVJ izdao je 15. septembra naređenje general-potpukovniku Peku Dapčeviću da što pre primi komandu nad pomenutom grupom.¹ Operativna grupa divizija bila je uključena u sastav 1. proleterskog korpusa, čijem je štabu bio potčinjen i 12. korpus. Na taj način, Štab 1. proleterskog korpusa je rukovodio jedinstvenom operativnom grupom, koja je kasnije nazvana 1. armijskom grupom NOVJ. Ove su snage bile spremne da oslobode preostale delove zapadne Srbije i Šumadije, da se upuste u odlučne borbe za presecanje glavne komunikacije Beograd — Kraljevo i da, posle spajanja s jedinicama Crvene armije, krenu u napad na Beograd.

¹ Arhiv VII JNA, k. 28, reg. br. 1/4—I: telegram vrhovnog komandanta Peku Dapčeviću.

Pre nego što su počela zajednička dejstva s jedinicama Crvene armije, jedinice Narodnooslobodilačke vojske koje su se nalazile u Srbiji bile su grupisane u tri odvojene grupe. Prva armijska grupa bila je koncentrisana u zapadnoj Srbiji i Sumadiji sa zadatkom da nastupa ka Beogradu; 14. korpus je dejstvovao u istočnj Srbiji, u pozadini neprijateljskih snaga koje su se nalazile u dolini Timoka, kao i na komunikacijama koje vode iz doline Timoka u dolinu Velike Morave; 13. korpus je operisao u južnoj Srbiji, na pravcu Niša i Leskovca, istovremeno obezbeđujući dolinu Južne Morave od pravca Skoplja. Posebne borbene grupe bile su: 2. proleterska divizija, u rejonu južno od Kruševca, orijentisana ka komunikaciji Kraljevo — Stalać — Niš, i 37. divizija 2. korpusa, na Zlatiboru, orijentisana za dejstva na komunikaciji Višegrad — Užice.

Prema ovim jedinicama stajala je armijska grupa »Srbija«, u čiji su sastav ušle sve okupatorske i kvislinške jedinice koje su se zatekle na teritoriji Srbije. Glavnina snaga bila je koncentrisana u istočnoj Srbiji i Banatu. Neprijateljsko komandovanje je nameravalo da sa ovim jedinicama spreči prodor sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju. Protiv 1. armijske grupe u zapadnoj Srbiji i Sumadiji dejstvovale su u početku samo policijske i kvislinške jedinice. Pored toga, neprijatelj je bio primoran da odvoji znatne snage za obezbeđenje svojih komunikacija u dolinama Zapadne, Južne, Velike Morave i Ibra, kao i radi obezbeđenja Beograda.

* *

*

Ofanziva jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije došla je u najnepovoljnijem trenutku za hitlerovce, u vreme kada su oni pokušavali svim silama da u istočnoj Srbiji i Banatu obrazuju front odbrane da bi sprečili prodor jedinica Crvene armije u pomenuta područja. Svojim borbenim dejstvima širom zemlje Narodnooslobodilačka vojska je sprečila hitlerovsko komandovanje da iz Hrvatske, Bosne, Hercegovine i Crne Gore prebaci svoje divizije na jugoslovensko-bugarsku i jugoslovensko-rumunsku granicu.

S obzirom na to da je pažnja nemačkih štabova sve više skretana sa zapadne na istočnu Srbiju, **Stab 1.** armijske grupe mogao je smelije da pristupi oslobodenju preostalih delova zapadne Srbije i presecanju komunikacije Beograd — Kragujevac, koja je imala izuzetno veliki značaj za protivnika.

Stab 1. armijske grupe je 21. septembra izdao zapovest kojom je svakoj jedinici odredio konkretne zadatke. Zadatak 12. korpusa je bio da u brzom naletu oslobodi Loznicu i Koviljaču, zauzme planinu Cer i izbije u Mačvu i Posavinu, a po mogućnosti da zauzme Sabac; 6-ta proleterska divizija trebalo je da se zadrži u rejonu Valjeva i, po potrebi, sadejstvuje sa 12. korpusom u nastupanju ka r. Savi; zadatak 1. proleterske divizije bio je da zatvara komunikacije koje dolinom reke Kolubare vode ka Valjevu i da prodiere prema naseljenim mestima Ubu i Obrenovcu; 5. i 21. divizija imale su da nastupaju iz rejona planina Bukulje, Venčaca i Rudnika u pravcu Kosmaja i gradova Mladenovca, Topole i Kragujevca u cilju dejstva na komunikacijama Beograd — Kragujevac i Kraljevo — Čačak; 17. divizija, koja je činila rezervu 1. armijske grupe, ostavljena je u rejonu Kosjerići — Pranjani, odakle je trebalo da napada komunikaciju Užice — Čačak, kojom su se kretale jedinice 7. SS divizije »Princ Eugen«, a takođe da vrši izviđanje prema Užicu i Bajinoj Bašti; 37. divizija, raspoređena u rejonu Kremna — Čajetina — Ivanjica, dobila je zadatak da vrši izviđanje u pravcu Požege i Užica i da sprečava aktiviranje četničkih grupa.

Na taj način, u zapovesti 1. armijske grupe bila je jasno izražena ideja o prodiranju ka Beogradu: najpre razbiti okupatorske i kvislinške jedinice u severozapadnoj Srbiji i Sumadiji, a potom, posle spajanja sa sovjetskim trupama, nastupati zajedno sa njima na Beograd.

Istovremeno sa izvođenjem ofanzivnih operacija nameravano je da se jedinice popune ljudstvom i izvrši organizacija narodne vlasti u oslobođenim gradovima i selima.

Pošto nije raspolagao dovoljnim snagama za ofanzivu protiv 1. i 12. korpusa, neprijatelj je nastojao da se održi na zauzetim položajima i da spreči izbijanje jedinica Narodno-

oslobodilačke vojske na glavnu komunikaciju Beograd — Kragujevac — Kraljevo. Za tu svrhu, komandant nemačkih snaga u Srbiji raspolagao je u prvi mah samo 5. SS policijskim motorizovanim pukom, nekolikim landesšicen-bataljonima, jednim pukom divizije »Brandenburgs, jednim tenkovskim bataljonom i jednim oklopnim vozom. Pored toga, on je raspolagao jedinicama Srpskog dobrovoljačkog korpusa, Srpske državne straže, Ruskog zaštitnog (belogardejskog) korpusa i četnicima. Neprijatelj se nadao da će ovim snagama održati situaciju u svojim rukama do dolaska jedinica iz grupe armija »E« i 2. oklopne armije. Međutim, pristizanje tih trupa bilo je sprečavano aktivnim dejstvima jedinica Narodnooslobodilačke vojske i sovjetskom i anglo-američkom avijacijom.

Četnička vrhovna komanda još uvek se nadala da će izbaciti jedinice 1. i 12. korpusa iz Srbije. U tom cilju nameravala je da iz doline reke Jadra izvrši napad na 12. korpus i odbaci ga sa Boranje, Jagodnje i Sokolske planine, a potom pređe u napad i na glavninu snaga 1. proleterskog korpusa i primora je na povlačenje iz doline Kolubare i iz rejon planina Medvednika, Poblana, Maljena i Suvobora. U napadu na 12. korpus, koji je predviđen za 24. septembar, trebalo je da učestvuje 4. grupa jurišnih korpusa i 3. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa sa divizionom artiljerije.

Prodor 12. korpusa NOVJ u dolinu Save

Štab 12. korpusa je još 19. septembra dobio naređenje od vrhovnog komandanta da pređe u napad sa zadatkom da oslobodi Ljuboviju, Loznicu i Lešnicu i uspostavi čvrstu vezu na Drini sa 3. korpusom, koji je dejstvovao u istočnoj Bosni, a potom proдре u Mačvu i Posavinu i preko Save stupi u dodir sa Glavnim štabom NOVJ za Vojvodinu i od njega primi oko 10.000 novih boraca. U pomenutom naređenju istovremeno je rečeno da će se uskoro iz Slavonije u istočnu Bosnu, u rejon Majevice i Semberije, prebaciti 28. divizija, spremna da u slučaju potrebe, pređe u Srbiju radi sadejstva sa 12. korpusom u dolini reke Save.

Zadaci koje je dobio 12. korpus bili su prilično obimni, jer je on morao da relativno slabim snagama (16. i 36. divizija imale su ukupno oko 3.000 boraca), koje su već nekoliko meseci neprestano vodile borbu i izvršile neprekidne marševe kroz istočnu Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Sandžak i zapadnu Srbiju, razbije brojno nadmoćnijeg neprijatelja (koji je doduše već bio demoralisan) i oslobodi prilično veliku teritoriju. Međutim, njegovo levo krilo moglo se, posle zauzimanja Loznice, osloniti na snage 3. korpusa, koje su se nalazile na levoj obali Drine, dok bi desno krilo štitila 6. divizija 1. proletarskog korpusa, koja se nalazila u rejonu Valjeva. Situacija je bila olakšana i činjenicom da je 11. divizija već bila forsirala Drinu i oslobodila Krupanj. Ljudstvo ove divizije bilo je jako iscrpljeno dugim marševima i borbama u istočnoj Bosni, a njene su jedinice ostale tako reći bez municije. Zbog toga je Štab korpusa doneo odluku da u napad krene samo sa 16. i 36. divizijom, a 11. diviziju zadrži u rezervi, radi odmora.

Posle prijema naredbe vrhovnog komandanta, Štab 12. korpusa je uputio 16. diviziju prema Krupnju, gde je imala da stupi u dodir sa 11. divizijom, a potom nastupa ka Gučevu i Loznici. Međutim, kratko vreme pre toga, četnici su u jednom protivnapadu izbacili delove 11. divizije iz Krupnja. Šesnaesta divizija je ubrzala svoje nastupanje i 20. septembra izbila u rejon Bele Crkve. Četnici su morali da napuste Krupanj i da se povuku na desnu obalu Jadrana. Mada je situacija nudila uslove da se Loznica zauzme iz pokreta, Štab 12. korpusa nije mogao odmah da u borbu na tom pravcu ubaci i 36. diviziju, jer se ona zadržala u rejonu Valjeva da bi od 1. proletarskog korpusa primila naoružanje, municiju i drugu opremu koja je doturana avionima iz baza u Italiji.

Tako je za dejstva ka Gučevu i Loznici Štab korpusa mogao da odvoji samo 16. diviziju. Ta je divizija 22. septembra, posle dvočasovne borbe sa četnicima, prodrla u rudnik Zajaču, a idućeg dana je ovladala Gučevom.

Dok je 16. divizija nastupala prema Loznici i Koviljači, gde su se nalazili delovi belogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Srpske državne straže, Štab 12. korpusa brzo je stavio u pokret 36. diviziju

s namerom da je ubaci u pozadinu neprijatelja, radi presecanja železničke pruge i puta koji vezuju Loznicu sa Šapcom. U isto vreme Štab 11. divizije dobio je naređenje da obezbedi borbena dejstva 16. i 36. divizije isturanjem delova prema planini Iverku.

Ocenivši da su neprijateljske jedinice ozbiljno rastrojene, Štab 12. korpusa je odlučio da što pre napadne Loznicu i Koviljaču. Štab 16. divizije dobio je naređenje da u toku noći 23/24. septembra zauzme Loznicu i izbije na Jadru, a delom snaga osvoji Koviljaču. Iste večeri su delovi te divizije prešli u napad i na juriš zauzeli Loznicu. Koviljača je bila zauzeta bez borbe, jer se neprijatelj povukao iz nje pre pada mraka. U isto je vreme 36. divizija, savladavši slab otpor neprijatelja, ušla u sela Kozjak i Šor, presekla železničku prugu i put Loznica — Lešnica, srušila železnički most na reci Jadru i postavila zasede u Lipnici. Neprijateljske snage koje su se, ispred 16. divizije, železničkom prugom povlačile iz Loznice u Lešnicu, upale su u zasedu 3. brigade i bile razbijene. Ipak su delovi koji su se povlačili drumom uspeali da se probiju kroz borbeni raspored 5. brigade i da odstupe u Lešnicu.

Zauzimanjem Gučeva i Loznice 12. korpus je znatno proširio mostobran na desnoj obali Drine i uspostavio neposrednu vezu sa 3. korpusom, čiji su se delovi nalazili u Zvorniku. Njegove divizije čvrsto su držale planinski masiv između Drine i Jadra i na taj način stvorile pogodan oslonac za dalje nastupanje ka dolini Save. Ispred njegovih jedinica dizale su se na desnoj obali Jadra planine Iverak, Cer i Vlašić, a iza njih, sve do Save, nije bilo pogodnih položaja na kojima bi neprijatelj mogao pružiti ozbiljan otpor. Zato je 12. korpus morao da brzim, energičnim napadom zauzme planine Iverak, Cer i Vlašić pre nego što se neprijatelj sredi i učvrsti na suprotnoj obali reke Jadra.

Pošto je izgubio Loznicu i Koviljaču, neprijatelj se povukao na desnu obalu Jadra u nameri da tu zaustavi napredovanje 12. korpusa. Ostaci potučenih četničkih jedinica zauzeli su položaje na južnim padinama pl. Iverka, dok su odsek od pl. Iverka do Drine, kuda je išla železnička pruga i put Loznica — Šabac, zatvorili puk belogardejskog

Ruskog zaštitnog korpusa i jedan bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa.

Usled velikih poraza, moral kod četnika je znatno opao. Bila su bezuspešna sva nastojanja štabova da spreče raspadanje jedinica i da na desnoj obali Jadrta organizuju snažnu odbranu, kojoj su kao oslonac imale da budu planine Iverak, Cer i Vlašić. U takvoj situaciji četnička vrhovna komanda nije više pomišljala na napad u pravcu Gučeva, Boranje i Sokolske planine.

Smatrajući da se na Iverku i Ceru nalaze jake četničke snage, Štab 12. korpusa je odlučio da tri divizije, posle brižljive pripreme, preduzmu napad radi izbijanja na Savu. Nastupanje je bilo predviđeno za 26. septembar. U težnji da zauzmu povoljnije polazne položaje, delovi 36. divizije su noću 24/25. septembra odbacili bataljon belogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa s leve obale Jadrta i kod Lešnice porušili most na putu. Istovremeno je 2. brigada 16. divizije potisnula četnički Majevički korpus² sa zapadnih padina Iverka. Povlačenje ovoga korpusa primoralo je i ostale četničke jedinice da se povuku sa svojih položaja na Iverku i odstupe na Cer. Dok se na Iverku vodila borba, dva bataljona belogardejaca i nedićevaca izvršila su protivnapad. U prvi mah oni su uspeli da se na pojedinim mestima prebace preko Jadrta i da prednje delove 36. divizije potisnu prema Loznici. Međutim, taj napad je bio lokalizovan. Neprijatelj je morao odustati od daljih pokušaja da nastupa duž železničke pruge i drumu, jer ti napadi nisu više imali nikakve svrhe posle odstupanja četnika sa Iverka.

Protivnapad na pravcu Lešnica — Loznica i posedanje položaja na Ceru govorili su o tome da je neprijatelj resio da po svaku cenu spreči izbijanje jedinica Narodnooslobodilačke vojske u dolinu reke Save. Da bi olakšao napredovanje 12. korpusa, Štab 1. armijske grupe je 26. septembra naredio 6. diviziji da idućeg dana izvrši brz pokret u pravcu Tekeriša i Rumske, da bi s boka i iz pozadine napala četničke snage na Ceru.

Izjutra 26. septembra, po lošem vremenu, 12. korpus je izvršio napad na Cer. Sve tri divizije su još u prvom na-

² Taj korpus je imao svega 700 vojnika.

letu probile neprijateljsku odbranu i do podne izbile na greben ove planine. Razbijene jurišne četničke brigade u neredu su odstupale prema Šapcu, tako da je Draža Mihailović, koji se nalazio u Štabu 4. grupe jurišnih korpusa, jedva uspeo da se preko Drine prebaci u istočnu Bosnu zajedno sa ostacima Majevičkog korpusa.

Ne zadržavajući se na Ceru, jedinice 12. korpusa izbile su u Pocerinu, gde su došle u dodir sa 6. divizijom, koja je štitila desno krilo korpusa i omogućila mu da bez zadržavanja produži brzo nastupanje ka Mačvi. Divizije ovoga korpusa zauzele su narednih dana neprijateljsko uporište na železničkoj stanici Dublje, razbile bataljon 3. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, zauzele Bogatić i izbile pred Šabac, koji je neprijatelj žurno utvrdio za odbranu. Do kraja meseca 16. divizija je oslobodila čitavu Mačvu a u Maloj Mitrovici porušila most na Savi; 11. divizija je oslobodila Pocerinu i izbila na Savu istočno od Šapca. Na taj način je grad Sabac — poslednji neprijateljski garnizon u severozapadnoj Srbiji — bio blokiran. U Šapcu je 24. septembra 1941. nemačka 342. divizija izgradila koncentracioni logor, u kome je samo za prvi mesec dana bilo ubijeno 5555 ljudi.

Oslobođenjem Pocerine i Mačve 12. korpus je uspešno izvršio poverene mu zadatke od strane Štaba 1. armijske grupe. Pred njim je sada stajao ne manje važan zadatak: da definitivno likvidira nedićevsko-četničku vlast i da u vojnom i političkom smislu učvrsti oslobođenu teritoriju.

Pošto su borbe za oslobođenje severozapadne Srbije bile okončane, Štab 12. korpusa je angažovao svoje jedinice da u oslobođenim mestima formiraju organe narodne vlasti i vrše mobilizaciju novih boraca, kako bi se brojno stanje divizija povećalo na 10.000 boraca. Korpus je naišao na punu podršku naroda tog ustaničkog kraja koji je u leto i jesen 1941. g. bio zahvaćen masovnim ustankom.

Do 6. oktobra 1944. skoro u svim naseljima bili su izabrani novi ili legalizovani već postojeći narodnooslobodilački odbori; u varošicama su obrazovane komande mesta. Bile su obrazovane komande jadranskog, bogatičkog, šabačkog i krupanjskog sreza. Veliki rad su izvršili među stanovništvom partijsko-politički organi. Ljudstvo iz Vojvodi-

ne, koje se prebacilo preko Save, kao i dobrovoljci iz Mačve i Pocerine popunili su jedinice, a formirana je i Mačvanska brigada, koja je ušla u sastav 11. divizije.

Priliv velikog broja novih boraca u znatnoj meri je otežao problem snabdevanja jedinica naoružanjem i municijom. Oružja nije bilo dovoljno uprkos znatne količine zaplenjene u poslednjim borbama i dopremljene avionima iz baza u Italiji. U cilju povećanja broja boračkog ljudstva, štabovi su oduzimali puške od mitraljezaca, poslužilaca minobacača, artiljeraca i vojnika iz pozadinskih jedinica i davali ih novim borcima. Borci sa ratnim iskustvom obučavali su novoprimitljene u rukovanju oružjem i u osnovnim borbenim radnjama. Organizacije KPJ i SKOJ-a starale su se o pravilnom i drugarskom prihvatu novih boraca.

Izbijanje jedinica 12. korpusa na Savu pogoršalo je i inače težak položaj nemačkih trupa u Srbiji. Za povlačenje grupe armija »E« iz Grčke bilo je neophodno nekoliko mesta prelaza na Savi. Kao najpovoljnija mesta prelaza Komanda Jugoistoka je smatrala Beograd, Šabac i Obrenovac. Zbog opasnosti da snage 2. ukrajinskog fronta preseku komunikacije koje iz Beograda, preko Banata, vode na sever, prelaz preko mosta u Šapcu dobio je još veći značaj. Hitlerovci su taj grad morali zadržati u svojim rukama i radi obezbeđenja južnog boka jedinica koje bi se preko Srema povlačile na zapad. Komanda Jugoistoka naročito je strahovala da će trupe 2. ukrajinskog fronta iz Banata forsirati Dunav i da će se delovi 12. korpusa NOVJ iz zapadne Srbije prebaciti preko Save i spojiti sa sovjetskim jedinicama u Sremu. Tada bi обруч okruženja oko Beograda bio potpuno zatvoren. Nastojeći da po svaku cenu zadrži Šabac i Obrenovac, neprijateljski štab je formirao borbenu grupu »Jungenfeld«³, koja je imala zadatak da uporno brani ta mesta.

³ U sastav borbene grupe »Jungenfeld« ušli su delovi 5. policijskog SS puka, jedan bataljon 1. puka divizije »Brandenburg«, delovi belogardejskog Ruskog zaštitnog i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, kao i delovi Srpske državne straže. Grupa je bila ojačana dvema četama 202. tenkovskog bataljona, dvama divizionima artiljerije i pontonirskim jedinicama.

Pošto je oslobodio prostranu teritoriju i grupisao svoje divizije kod Sapca, Stab 12. korpusa nije bio u mogućnosti da u svim oslobođenim mestima ostavi delove svojih snaga. Na prostoru između Drine i Jadra nije ostala nijedna jedinica NOVJ, ali su narodnooslobodilački odbori i vojno-pozadinske komande uspešno radili na održavanju reda i bezbednosti.

Stab 4. grupe četničkih jurišnih korpusa, čije su se jedinice, već prepolovljene posle poraza na Ceru, našle u gotovo bezizlaznom položaju, pritešnjene uza Savu u rejonu sela Debrca, Ušća i Banjana, odlučio je da 30. septembra izvrši proboj preko Vlačića i Medvednika. Četnici su nameravali da se probiju u planinsku oblast oko Valjeva i Užica, odakle će se, zajedno sa ostacima svojih jedinica razbijenih u drugim krajevima Srbije, probijati prema Crnogorskom primorju. Oni su čvrsto verovali da će se tamo u najskorije vreme iskrcati anglo-američke jedinice.⁴

I upravo dok su se četnici spremali da izvrše proboj, u rejon Koceljeva, Kaone i Vladimiraca stigla je 6. proleter-ska divizija sa zadatkom da zatvori komunikaciju Sabac — Valjevo i da u rejonu Debrca i Ušća izbije na Savu. Ta je okolnost naterala četnike da svoj napad odlože za sledeći dan.

Druga brigada 6. proleter-ske divizije krenula je 1. oktobra prema Debrcu da bi zauzela to mesto. Oko 10 časova, kada su se njeni prednji delovi već bili primakli selu Krniću (4 km ispred Debrca), četnici su prešli u napad. Došlo je do oštre susretne borbe. Četnici su u prvi mah uspeali da potisnu 4. bataljon 2. brigade iz Krnića, ali su ubrzo protivnapadom bili izbačeni iz sela. Brigada je odbila i nekoliko ponovljenih napada, prinudivši četnike da se u neredu

⁴ četnička vrhovna komanda je tih dana uporno pronosila vesti da sovjetske trupe iz Rumunije i Bugarske neće preći u Srbiju i da će se anglo-američke snage iskrcati na jadransku obalu. Ona je, zajedno sa tzv. Centralnim nacionalnim komitetom, objavila 29. septembra proglas u kome je rečeno da su se prethodnog dana kopnene, pomorske i vazduhoplovne snage saveznika iskrcale s mora i iz vazduha na širokom frontu u Albaniji i na dalmatinskim ostrvima, i da je dužnost četnika da »sačekaju i pozdrave saveznike«. (Arhiv VII JNA, VK-P-466, 932).

povuku prema Ušću. Nastavljajući nastupanje, 2. brigada je napala Debrč i prisilila nemačke snage, koje su na kamionima došle u pomoć četnicima, da odstupe u Šabac. Fašistima nisu pomogli ni tenkovi koji su pratili pešadiju.

Posle neuspešnih borbi kod Debrca, 4. grupa četničkih jurišnih korpusa je ustvari prestala da postoji. U njenom sastavu je ostalo samo oko 1.000 demoralisanih ljudi, nesposobnih da preduzmu bilo kakvo organizovano dejstvo. Idućega dana je štab ove grupe, koristeći se time što je 2. brigada vodila borbu protiv nemačkih jedinica koje su, uz podršku tenkova, nastojale da napadom iz Šapca i Obrenovca povrate Debrč i odbace je s komunikacije, bezuspešno pokušavao da se sa preostalim četnicima probije ka Medvedniku. Razbijene grupe četnika, osipajući se uz put, odstupile su prema Beogradu.

Dvanaesti korpus se sve do 8. oktobra zadržao u Mačvi i Pocerini. Njegove divizije su rušile puteve i odbijale ispade neprijatelja i s vremena na vreme vršile napade na neprijateljski garnizon u blokiranom Šapcu. Za napad na dobro utvrđeni grad⁵ moralo se imati teško naoružanje, te je Štab korpusa uporno tražio od Vrhovnog štaba da ubrza slanje obećanih artiljerijskih oruđa.

Blokada Šapca nije dala očekivane rezultate. Bilo je jasno da je komandant nemačkih snaga u Srbiji odlučio da Šabac drži po svaku cenu sve dok se sopstvene trupe iz Grčke, Makedonije i Srbije ne povuku preko Beograda u Srem.

Usled uspešnog prodiranja 3. ukrajinskog fronta prema Beogradu, bilo je nužno da se sve snage 1. armijske grupe NOVJ prikupe što je moguće bliže pomenutom gradu radi zajedničkih dejstava sa sovjetskim trupama. U takvoj situaciji vrhovni komandant NOVJ je naredio da 12. korpus obustavi blokadu Šapca i izvrši pokret ka Beogradu, a da se 28. divizija prebaci iz istočne Bosne u zapadnu Srbiju sa zadatkom da smeni divizije 12. korpusa i preuzme na sebe izvršenje njihovih zadataka.

⁵ U Šapcu su se branili ostaci 3. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa (1500 vojnika), bataljon belogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa (500 vojnika), oko 500 pripadnika Srpske državne straže i oko 200 nemačkih vojnika. Dva divizionarila artiljerije, 12 tenkova i oko 20 oklopnih automobila podržavali su dejstva ovih jedinica.

*Borbena dejstva 1. proleterskog korpusa u
Sumadiji i u dolini Kolubare*

U vreme kada je 12. korpus nastupao prema Šapcu, 1. proleterski korpus je bio prinuđen da se zadrži na dostignutoj liniji. Njegove 5, 17. i 21. divizija, koje su izbile u rejon Rudnika, Venčaca i Bukulje i zauzele Gornji Milanovac i Arandelovac, približile su se komunikaciji Beograd — Kragujevac i odmah napale kolone protivnika koje su se kretale tim putem, kao i posade određene za obezbeđenje te važne komunikacije. Ostale dve divizije ovog korpusa (1. i 6. proleterska) ostale su do kraja septembra u rejonu Valjeva, Lajkovca, Lazarevca i Ljiga, očekujući razvoj događaja u Mačvi i Sumadiji, jer je njihovo dalje nastupanje ka Beogradu zavisilo od uspeha borbenih dejstava na krilima 1. armijske grupe.

Težište dejstava 1. armijske grupe bilo je u Sumadiji. Ova središna oblast Srbije, kroz koju prolazi glavna komunikacija iz Beograda u doline reka Morave i Ibra, imala je veliki značaj za nemački front na Balkanu.

Tu komunikaciju su sve do sredine septembra obezbeđivale nemačke policijske jedinice i bataljoni za osiguranje, kojima su pomagale jedinice nedićevaca, ljotićevaca, četnika i belogardejaca. Prodor 5, 17. i 21. divizije NOVJ u Sumadiju ozbiljno je zabrinuo ne samo komandu nemačkih snaga u Srbiji nego i Komandu Jugoistoka. U trenutku kada su svi naponi neprijatelja bili usmereni na istočnu Srbiju u cilju pariranja udara jedinica 3. ukrajinskog fronta, komunikacija Beograd — Kragujevac bila je ozbiljno ugrožena. Tri divizije NOVJ, zauzimanjem Gornjeg Milanovca, Rudnika i Arandelovca, presekle su put Čačak — Topola. Dok je 17. divizija dejstvovala na sektoru Užice — Čačak sa zadatkom da zajedno sa 37. divizijom napada na kolone 7. SS divizije »Princ Eugen« koje su se kretale prema Kraljevu, a 21. divizija uspešno držala komunikaciju Čačak — Topola i, naslonom na Rudnik, dejstvovala u pravcu Kragujevca, 5. divizija je izbila čak na komunikaciju Mladenovac — Topola, po kojoj se obavljalo intenzivno kretanje nemačkih jedinica, i izvršila nekoliko uspešnih napada.

Dolazak značajnih snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Sumadiju, gde su već duže vremena, u teškim uslovima, dejstvovali Kosmajaska brigada i Kosmajski partizanski odred, još masovnije je pokrenuo u borbu stanovništvo ovog ustaničkog kraja. Iz šumadijskih sela i gradova, a posebno iz Beograda, neprekidni priliv dobrovoljaca popunjavao je divizije 1. proleterskog korpusa.

Komandant nemačkih snaga u Srbiji uvideo je da sa raspoloživim snagama neće uspeti da s komunikacije odbaci jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije koje su dejstvovala u rejonu Gornjeg Milanovca, Rudnika, Arandelovca i Topole, te je odlučio da na pomenuto područje prebaci nove snage. Divizije grupe armija »E« još su se nalazile u Grčkoj, dok je glavnina armijske grupe »Srbija« dejstvovala u istočnoj i južnoj Srbiji. Najbliže se nalazila 7. SS divizija »Princ Eugen«, koja se od Užica, preko Kraljeva, kretala prema Nišu da bi, zajedno sa 1. brdskom divizijom, zatvorila jugoslovensko-bugarsku granicu i sprečila prodor sovjetskih jedinica u Srbiju. Uzimajući u obzir novonastalu situaciju u istočnoj Srbiji, kao i potrebu da u svojim rukama zadrži komunikaciju Mladenovac — Kragujevac, komandant nemačkih snaga u Srbiji odlučio je da glavninu 7. SS divizije uputi prema Nišu, a jedan puk prema Gornjem Milanovcu i Arandelovcu, da bi jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije odbacio iz tih mesta i oslobodio ovu vrlo važnu komunikaciju.

Dvadesetog septembra je 14. puk 7. SS divizije bio poslat iz Čačka prema Gornjem Milanovcu, gde je 21. divizija NOVJ, razvučena na širokom frontu, zatvarala pravce od Čačka, Kragujevca i Topole. Nastupanju ovog puka sa dejstvovala su hitlerovske i četničke jedinice iz Knića. Posle žestokih borbi 21. divizija je morala da se iz Gornjeg Milanovca povuče zapadno od puta Gornji Milanovac — Topola, a neprijatelj je uskoro zauzeo varošicu Rudnik.

Štab 21. divizije nije očekivao da će se pojaviti sveže nemačke snage sa pravca Čačka. Pa ipak, brigade ove divizije su odmah, bez ikakve zabune, prešle u napad na neprijateljske kolone koje su se kretale putem, nanoseći im gubitke i sprečavajući njihova dejstva. Ali je 14. puk 7. SS

divizije i dalje uporno nastupao, ugrožavajući pozadinu 5. divizije NOVJ, koja je dejstvovala na pravcu Topole. Da bi zaustavio napredovanje hitlerovaca, Štab 5. divizije je prebacio svoje jedinice zapadno i južno od Arandelovca, na Bukulju i Venčac. I pored toga, nemački 14. puk je idućeg dana ovladao Venčacom i podišao Arandelovcu.

Izbijanje 14. puka 7. SS divizije u rejon Gornjeg Milanovca, Rudnika i Topole samo je za kratko vreme prekinulo aktivnost 5. divizije NOVJ na komunikaciji Mladenovac — Topola i primoralo je da vodi odbrambene borbe za Arandelovac i Bukulju. Neprijatelj je počeo da se užurbano učvršćuje na položajima duž komunikacije, rešivši da je po svaku cenu zadrži u svojim rukama, tim pre što su tada tom komunikacijom prevožene prema Beogradu jedinice 18. SS brdskog policijskog puka, koji je bio upućen iz Grčke u Banat da bi, zajedno sa 92. motorizovanom brigadom i dva bataljona 1. puka divizije »Brandenburg«, obrazovao odbrambeni front u rejonu Vršca.

Jedan bataljon 1. puka divizije »Brandenburg«, uz podršku tenkova, napao je 28. septembra Arandelovac, ali je bio odbijen. Tek posle dvodnevnihi teških borbi, ovaj je bataljon uspeo da, uz podršku avijacije, tenkova i artiljerije, potisne delove 5. divizije na Bukulju. Međutim, ova divizija ipak nije prekinula svoja dejstva na komunikaciji Beograd — Topola, a 2. oktobra je oslobodila Arandelovac.

Odmah zatim, noću 4/5. oktobra, delovi 5. divizije zauzeli su Topolu i potisli neprijatelja na Oplenac. Razbijeni neprijateljski garnizon već više nije bio sposoban za otpor, ali mu je u pomoć pristigla motorizovana kolona 117. lovačke divizije iz Kragujevca, koja se povlačila iz Grčke. Zbog toga napad 5. divizije nije bio izveden do kraja.

Uspešna borbena dejstva 21. divizije naterala su nemačke snage da se povuku s puta Čačak — Gornji Milanovac — Topola. U njihovim rukama ostala je samo komunikacija Kraljevo — Kragujevac — Topola, koju su oni branili uz pomoć kvislinških jedinica.

Ofanzivna dejstva 21. i 5. divizije NOVJ protiv hitlerovaca, nedićevaca i četnika, u rejonu Čačka, Gornjeg Milanovca, Topole i Arandelovca, izvođena u drugoj polovini

septembra i početkom oktobra, imala su veliki značaj. Ona su za izvesno vreme usporila kretanje nemačkih snaga koje su iz Grčke bile upućene preko Beograda u Banat primoravši ih da izdvajaju pojedine jedinice u cilju obezbeđenja bokova. Sem toga, ona su zadržala jedan puk 7. SS divizije i time ga sprečila da na vreme stigne u istočnu Srbiju. Grupa četničkih šumadijskih korpusa pretrpela je takav poraz da se potpuno raspala. Istu su sudbinu doživele i jedinice Srpske državne straže.

U vreme kada su na krilima 1. armijske grupe NOVJ u Mačvi i Sumadiji vođene borbe, u centru, na sektorima 1. i 6. proleTERSKE divizije, vladalo je relativno zatišje. Tek 27. septembra bila je 6. divizija upućena ka Ceru radi sadejstva sa 12. korpusom u borbama protiv četnika i radi obezbeđenja pravca Sabac — Valjevo. Prva proleTERSKA divizija je i dalje zatvarala puteve koji, preko Uba i Stepojevca, vode iz doline Save prema Valjevu i vršila izviđanje u pravcu Obrenovca. Na tom području ona se zadržala dosta vremena, vršeći pripreme za borbena dejstva u pravcu Beograda i radeći intenzivno na učvršćenju narodne vlasti i mobilizaciji novih boraca. U svim selima formirani su narodno-oslobodilački odbori: pored nekoliko sreskih, bio je obrazovan i Oblasni narodnooslobodilački odbor u Valjevu.

Drugog oktobra je 1. proleTERSKA divizija napala na Ub i Vreoce, jako utvrđena mesta koja su štitila Obrenovac s juga i sprečavala jače angažovanje jedinica NOVJ prema Beogradu. Delovi 1. i 3. brigade uspeali su da prodru u Ub, ali su ih fašisti, uz podršku tenkova, potisli iz ove varošice. Celoga **dana** je vođena ogorčena borba. U međuvremenu su dva bataljona 1. proleTERSKE divizije, vešt看 manevrom, izbili na put Ub — Obrenovac i porušili Čemanov most na reci Tamnavi. U ranim popodnevnim časovima je jedna motorizovana kolona hitlerovaca, koja je dolazila iz Obrenovca, upala u zasedu kod porušenog mosta i pretrpela velike gubitke u ljudstvu, izgubivši, između ostalog, i dva tenka i nekoliko kamiona. Zadržavanje neprijatelja kod **Cemanovog mosta** pogoršalo je položaj okruženog **gar-nizona** u Ubu. Kasno uveče jedinice 1. proleTERSKE divizije zauzele su na juriš ovu varošicu. Nemački fašisti su žurno odstupali prema Obrenovcu, ali su na putu upali u zasedu

kod Ćemanovog mosta i bili primorani da se probijaju na sever. U toku ogorčene borbe, koja je trajala cele noći i narednog dana, neprijatelj je uspeo da sagradi most i da se probije prema Obrenovcu, pretrpevši velike gubitke.

Istovremeno su vođene borbe za Vreoce i selo V. Cr-ljeni. Neprijatelj je jako utvrdio ova naseljena mesta, izgradivši veliki broj bunkera i ogradivši ih naelektrisanom bodljikavom žicom. Ovde je neprijatelj raspolagao sa 390 nemačkih vojnika i sa oko 500 četnika Kolubarske grupe korpusa. Četnici su bili razbijeni, dok su nemački fašisti uspeli da se uz podršku tenkova povuku u Obrenovac. Goneći neprijatelja, 13. brigada je razbila pet bataljona četnika iz Kolubarskog i Avalskog korpusa. Razbijeni i demoralisani ostaci četničkih brigada i korpusa, bacajući oružje, bežali su svojim kućama ili se predavali. Samo se mali broj njih, u strahu da će odgovarati za svoje zločine, povukao u Beograd.

*Izbijanje 1. armijske grupe NOVJ na prilaze
Beogradu i nastupanje u dolinu Velike Morave*

Prvih dana oktobra 1. armijska grupa NOVJ bila je spremna da nastavi ofanzivu na beogradskom pravcu s ciljem da izbije na južne i jugozapadne prilaze gradu. Zbog promenjene situacije više nije bilo potrebno njeno dalje zadržavanje u Mačvi i Pocerini i u dolinama reka Tamnave, Ljiga i Kolubare. Zahvaljujući prilivu novih boraca, brojno stanje njenih divizija se udvostručilo.⁶

⁶ Brojno stanje divizija 1. proletarskog korpusa NOVJ bilo je na dan 5. oktobra 1944. sledeće: 1. proletarska divizija imala je 5800 boraca, 5. krajiška divizija — 4100, 6. proletarska divizija — 3000, 17. istočnobosanska divizija — 3100, 21. srpska divizija — 3000 i Šumadijska divizija (koja je bila u formiranju) — 2400 boraca. Tri divizije 12. korpusa (11. krajiška, 16. i 36. vojvodanska) imale su oko 8000 boraca, a 28. slavonska divizija (koja se prebacila u zapadnu Srbiju) imala je 2680 boraca. Ukupno je 1. armijska grupa imala 32080 boraca, naoružanih streljačkim naoružanjem, i četiri artiljerijska diviziona. TJ toku narednih dana u jedinice je stupio veliki broj novih boraca, tako da je na dan 10. oktobra 1. armijska grupa imala u svom sastavu oko 40000 ljudi.

U vezi sa predstojećim borbama za oslobođenje Beograda velika je pažnja poklonjena obuci i vaspitanju nove popune. Štabovi i partijske organizacije razvili su široku aktivnost: u četama je izvođena forsirana borbena priprema, a bilo je organizovano nekoliko kurseva za obuku artiljeraca, vezista, минера, konjanika i izviđača. U jedinicama je vladala radosna živost: svi su nestrpljivo očekivali susret s jedinicama Crvene armije i zajedničko nastupanje na Beograd.

I pored povoljnih uslova za razvijanje ofanzive na beogradskom pravcu, Stab 1. armijske grupe je morao ostati u stavu iščekivanja. Vrhovni komandant Josip Broz Tito, koji se po povratku iz Moskve zadržao u Stabu 3. ukrajinskog fronta, u rumunskom gradu Krajovi, naredio je još 30. septembra Stabu 1. armijske grupe da jedinice ne šalje u pravcu Beograda sve dok ne dobije posebno naređenje. Za to su postojali sasvim opravdani razlozi: bilo je potrebno da se nastupanje 1. armijske grupe NOVJ s jugozapada i juga usaglasi s nastupanjem sovjetskih snaga sa istoka i jugoistoka.

Šestog oktobra je vrhovni komandant Josip Broz Tito naredio 1. armijskoj grupi da se pripremi za operaciju radi oslobođenja Beograda. »Preduzmite mere za likvidaciju Obrenovca« — stajalo je u telegramu poslatom iz Krajeve. — »Napad na Beograd je vezan sa operacijama Crvene armije i očekujte našu definitivnu zapovest. . . Cela vaša grupa od devet divizija mora da učestvuje u napadu na Beograd. Naša je želja, a i Rusi su tog gledišta, da u Beograd uđu prvo naše jedinice«.⁷

Stab 1. armijske grupe rešio je da u predstojećoj ofanzivi glavne napore koncentriše na komunikaciji Beograd — Kragujevac, koja je u planovima neprijatelja zauzimala najvažnije mesto, s obzirom na izvlačenje njegovih trupa s južnog dela Balkanskog poluostrva. Zbog toga je bilo neophodno da se ojačaju snage koje su bile predviđene za dejstva na toj komunikaciji. Pored 5. i 21. divizije, koje su se već nekoliko dana nalazile duž puta Kragujevac — Topola — Mladenovac, Stab 1. armijske grupe uputio je

⁷ Arhiv VII JNA, k. 26, reg. br. 10—13.

tamo još dve divizije: 1. proletersku (na odsek Mladenovac — Ralja) i 17. udarnu (na odsek Topola — Kragujevac), sa zadatkom da vrši obezbeđenje od pravca Kragujevca. Zадaci ostalih snaga bili su već ranije precizirani naredbom vrhovnog komandanta: 12. korpus da zauzme Obrenovac i razvije napad pored Save prema Beogradu, a 6. divizija da s juga nastupa ka Beogradu.

Šestog oktobra je Štab 1. armijske grupe pokrenuo svoje divizije prema Beogradu. Jedinice su se s jugozapada i juga nezadrživo približavale prestonici, a Stab grupe se premestio iz Valjeva u Arandelovac da bi bio bliže poprištu predstojećih borbi.

Istoga dana 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen« napustio je Topolu (u kojoj je ostao samo jedan bataljon za osiguranje) i usiljenim maršem krenuo prema Zaječaru, gde se, usled prodora sovjetskih snaga, položaj Nemaca jako pogoršao. Odlazak 14. puka iz Topole stvorio je povoljnije uslove za dejstva 1. proleterskog korpusa na putu Beograd — Topola. Sutradan je iz Kragujevca u Topolu stigao deo 117. lovačke divizije s nekoliko tenkova i dve baterije topova. Te snage, međutim, nisu bile u stanju da efikasnije obezbede komunikaciju, jer je njihov zadatak bio, isto kao i zadatak glavnine pomenute divizije koja se kretala za njima, da se što brže probiju u Beograd.

Čim je dobio naređenje za napad na Obrenovac, Stab 12. korpusa je obustavio dalje prebacivanje boraca iz Srema u Mačvu i istog dana pokrenuo svoje jedinice prema Obrenovcu: 11. diviziju na prostor južno od grada a 16. diviziju na zapadne prilaze gradu. I 36. divizija (u čiji je sastav ušla Sumadijska brigada) bila je privučena Obrenovcu, dok je 28. divizija, koja je 6. oktobra stigla u Srbiju iz istočne Bosne, upućena prema varošici Ubu. Pokret jedinica 12. korpusa bio je vrlo naporan. »Jedinice su maršovale bez predaha« — stoji u operativnom izveštaju Štaba korpusa. — »Davali su se samo nužni zastanci, jedanput u 24 časa, radi neophodnog predaha i pripremanja hrane«. Nastupajući ka Obrenovcu, 12. korpus je oslobodio i selo Skelu, jedno od prvih srbijanskih sela koje su hitlerovci u leto 1941. godine spalili do temelja, pobivši većinu stanovništva.

Devetog oktobra ujutru Stab korpusa je dobio iz Štaba 1. armijske grupe obaveštenje da fašisti razaraju Beograd. Korpusu je naređeno da do kraja dana zauzme Obrenovac i produži nastupanje ka Beogradu. Za slučaj da napad ne bude uspešan, predviđeno je da se grad blokira delom snaga a da glavnina korpusa nastupa prema Beogradu.

U ovom napadu trebalo je da učestvuju 11. i 16. divizija. Na osnovu dobijenih izveštaja, u Obrenovcu se nalazilo oko 800 hitlerovskih vojnika i oficira sa baterijom topova i dva tenka.

Obe divizije su iz pokreta, bez prethodne pripreme, prešle u napad. Veza i sadejstvo među njima nisu bili dobro organizovani, tako da su sve tri brigade koje su napdale neposredno na grad dejsstvovalе neusklađeno, što je neprijatelju olakšalo odbranu. I pored hrabrosti boraca, nije se uspeło zauzeti Obrenovac. Tada je Stab 12. korpusa naredio da sve tri divizije krenu prema Beogradu, a u blokadi Obrenovca ostavio je dve brigade. Ovo naređenje je, međutim, posle kratkog vremena, bilo povučeno. U 19 časova Stab korpusa je izdao novo naređenje, prema kome su divizije imale da u toku noći obnove napad na Obrenovac.

U određeno vreme jedinice su prešle u napad i u snažnom jurišu probile odbrambene položaje pred gradom. Delovi 16. i 36. divizije prodrli su u Obrenovac i počeli ulične borbe, a 11. divizija je zauzela Mislodin, jako uporište na jugoistočnom prilazu gradu, ali, i pored nekoliko napada u kojima je pretrpela znatne gubitke, ipak nije uspela da zauzme Barič i preseče komunikaciju Beograd — Obrenovac.

U međuvremenu, dok je 12. korpus vodio borbu za Obrenovac, 1. i 6. divizija 1. proleterskog korpusa su napustile dolinu reke Kolubare krećući se ubrzano ka Beogradu. Vodeći uz put borbe, 6. divizija je do 8. oktobra izbila u rejon Stepojevca i Beljine, a u toku sledeća tri dana ona je kod Meljaka i Sremčice vodila oštre borbe u kojima je neprijatelju nanela veće gubitke. Prva proleterska divizija je 7. oktobra izjutra krenula prema železničkoj pruzi i putu na odseku Beograd — Mladenovac i uveče prednjim delovima izbila pred Mladenovac.

U koloni 1. proleterske brigade, koja je prolazila kroz šumadijska sela, nije bilo Sumadijskog bataljona, ni njegovog komandanta Milana Ilića Čiče. Borci iz Sumadije koji su pre tri godine, pred okupatorskom ofanzivom, napustili svoj rodni kraj i, 21. decembra 1941., ušli u sastav 1. proleterske brigade — ostali su po ratnim poprištima Bosne i Hercegovine. Mesec dana posle ulaska u sastav te brigade, Sumadijski bataljon je u istočnoj Bosni doživeo težak udarac, od koga se nije mogao oporaviti. Na maloj železničkoj stanici Pjenovcu na uskotračnoj pruži Han-Pijesak — Olovo, iznenađen od nemačkih smučarskih jedinica, on je izgubio trećinu svog ljudstva. U narednim neprekidnim borbama još je više opalo njegovo brojno stanje: od 176 boraca poginulo je 116. U junu 1942. godine prestao je da postoji Sumadijski bataljon, čiji je borbeni put trajao svega pola godine. Usled velikih gubitaka on je bio rasformiran, a preživeli borci ušli su u sastav 2. proleterske brigade. I sada, posle tri godine, kada su se Kragujevački, Kraljevački i Beogradski bataljon 1. proleterske brigade — doduše sa malim brojem preživelih boraca iz ustaničkih dana 1941. godine — vraćali u svoje krajeve, Sumadijskog bataljona nije bilo s njima. Ali je zato borce 1. proleterskog korpusa Sumadija dočekala sa dve nove brigade i stotinama novih boraca koji su masovno stupali u redove Narodnooslobodilačke vojske.

Divizije 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa NOVJ približavale su se Beogradu. Spremajući se za predstojeći juriš na grad, Stab 1. armijske grupe je nastojao da sazna namere protivnika i jačinu i raspored njegovih jedinica na prostoriji Beograda. U tom cilju, u okupirani grad je poslata izviđačka grupa s majorom Milošem Vučkovićem na čelu. On je uspeo da sa tri obaveštajca i radio-stanicom uđe u Beograd na zaplenjenom automobilu, snabdeven krivotvorenim dokumentima. Obaveštajci su montirali radio-stanicu u ranije pripremljenom skloništu u kući br. 29 u Ulici vojvode Brane, te su u Stab 1. proleterskog korpusa počela stizati, neposredno pred napad na Beograd, dragocena obaveštenja o neprijatelju.

Pored toga, Stab 1. armijske grupe je formirao nekoliko izviđačkih odreda i uputio ih u neprijateljsku pozadinu

sa zadatkom da otkriju jačinu i raspored utvrđenja oko grada.

Devetog oktobra ujutru 1. proleterska i 5. divizija dobile su naređenje da sve svoje snage bace na put Kragujevac — Mladenovac i na železničku prugu Velika Plana — Mladenovac i da zauzmu Topolu i Mladenovac, kako bi sprečile neprijatelja da koristi te komunikacije. Skoro u isto vreme vrhovni komandant je izvestio Stab 1. armijske grupe da su sovjetske trupe izbile na levu obalu Dunava na čitavoj dužini nizvodno od Zemuna i da će sovjetske jedinice koje su nadirale preko Petrovca na Mlavi za dan ili dva izbiti na Veliku Moravu, odakle će, preko Palanke i Mladenovca, nastupati prema Beogradu. »Tvoja grupa, koja se kreće prema Velikoj Plani«, — naređivao je vrhovni komandant generalu Peku Dapčeviću, — »neka se svojim levim krilom orijentiše ka Beogradu . . .«⁸

Novonastala situacija zahtevala je da se reše novi, znatno opsežniji zadaci: trebalo je odmah zauzeti Mladenovac i Topolu, zatim, ne gubeći ni trenutka, krenuti ka dolini Velike Morave, u susret sovjetskim snagama, i napasti na Planu s ciljem da se neprijatelj spreči da organizuje odbranu na Moravi i da se, na taj način, sadejstvuje forsiranju ove reke od strane sovjetskih jedinica.

Za izvršenje ovoga zadatka trebalo je angažovati takve snage koje će biti u stanju ne samo da zauzmu već i da održe pomenuta mesta do dolaska sovjetskih trupa. Zbog toga je odlučeno da se Mladenovac napadne snagama 1. proleterske divizije, a Topola snagama 5. krajiške divizije, a da u susret sovjetskim jedinicama, pored 5. divizije, koja je bila najbliža Moravi, krene i 21. divizija. Trebalo je da te jedinice što pre izbiju u dolinu Velike Morave i da 21. divizija zauzme Planu, a 5. divizija Palanku.

Pošto bi komunikacija Kragujevac — Topola ostala slobodna posle odlaska 21. divizije ka dolini Velike Morave, Stab 1. armijske grupe je za zatvaranje tog pravca angažovao 17. diviziju. Ona je još 8. oktobra stigla u rejon Rudnika, a sutradan je izbila na komunikacije Kragujevac — Topola i Kragujevac — Rača.

⁸ Arhiv VII JNA, k. 372, reg. br. 3—2.

Prva proleterska divizija je odmah preduzela potrebne mere za zauzimanje Mladenovca i presecanje puta Beograd — Kragujevac, kako bi sprečila svaki pokret između pomenutih gradova. Njena 3. krajiška brigada je 9. oktobra uveče napala na Mladenovac, čiji je garnizon imao oko 450 nemačkih vojnika. U snažnom jurišu ona je zauzela spoljna utvrđenja i prodrla u grad, gde se razvila ogorčena ulična borba. Istovremeno je 1. proleterska brigada napala neprijatelja na železničkoj stanici Đurinci, između Mladenovca i Ralje.

Bojeći se da ne izgubi ovu, za njegove jedinice vrlo važnu komunikaciju, neprijateljski štab je hitno iz Beograda i Palanke poslao jake motorizovane snage da pomognu napadnute garnizone u Mladenovcu i Durincima. Zbog dolaska svežih protivnikovih snaga, obe su brigade morale obustaviti napad i povući se na visove iznad komunikacije.

Devetog oktobra posle podne 5. divizija je krenula iz Arandelovca prema Palanci i železničkoj pruzi Palanka — Mladenovac. Uz put je njena 1. brigada u toku noći napala nemački garnizon u Topoli, ali nije uspela da ga zauzme. Ne želeći da se angažuje u dugotrajnoj borbi za to uporište, 1. brigada je obišla Topolu i izjutra zauzela Natalince. U međuvremenu je 4. brigada zauzela železničku stanicu Kovačevac i kod Kusatka razbila neprijateljsku motorizovanu kolonu, koja se iz Palanke povlačila ka Mladenovcu.

Tako su, već 10. oktobra, komunikacije Palanka — Mladenovac i Palanka — Topola bile u rukama 5. divizije. Ipak su se njene brigade, zbog borbi oko Topole i duž železničke pruge Palanka — Mladenovac, zadržale nekoliko časova, tako da nisu mogle istoga dana stići u Palanku.

Dvadeset prva divizija je krenula na zadatak po padu mraka. Oko ponoći njene su jedinice prešle komunikaciju Kragujevac — Topola i izbile u rejon južno od Natalinaca, pripremajući se da sledeće noći nastave pokret prema Plani.

Međutim, 5. i 21. divizija nisu morale žuriti da stignu u Planu i Palanku, jer su prednji delovi sovjetskog 68. streljačkog i 4. mehanizovanog korpusa još 9. oktobra forsirali Veliku Moravu i idućeg dana zauzeli Planu i Markovac. Ipak je izbijanje jedinica Narodnooslobodilačke vojske

Jugoslavije u rejon Palanke, Natalinaca i Rače stvorilo povoljne uslove za neometani prelazak sovjetskih jedinica na levu obalu Morave, jer se nisu imale bojati neprijateljskog protivnapada iz Kragujevca, Topole i Mladenovca.

2. PRODOR SOVJETSKIH I JUGOSLOVENSKIH SNAGA PREMA VELIKOJ MORAVI

Krajem dana 27. septembra 1944. godine prednji odredi 57. armije izbili su na liniju Bregovo — Kosovo — Sišenci⁹ i na pojedinim pravcima započeli borbe lokalnog značaja s ciljem da tačno utvrde grupisanje i numere neprijatelja.

Svim vrstama izvidanja ustanovljeno je da prednji kraj neprijateljske odbrane od Brze Palanke do južnog dela Radujevca ide desnom obalom Dunava, zatim zapadnom obalom Timoka i Belog Timoka do Knjaževca.

Neposredno pred frontom 57. armije, na odseku Donji Milanovac — Vratarnica, dejstvovali su: jedinice 1. i 7. brdske pešadijske divizije i divizije »Brandenburg«, dva puka belogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa, samostalni bataljon »Glazer«, pet bataljona za osiguranje, pionirski bataljon i protivavionski divizion. Oni su imali oko 500 topova i minobacača i 40 tenkova i jurišnih oruđa.¹⁰

Nemačko-fašističko komandovanje, očekujući da snage 3. ukrajinskog fronta izbiju na bugarsko-jugoslovensku granicu tek 10. oktobra, veći deo gore pomenutih trupa je bacilo na izbočinu Dunava, težeći da po svaku cenu razbije jedinice 75. streljačkog korpusa koje su tamo dejstvovale. Odsek Kobišnica — Rgotina štitili su slabiji bataljoni za osiguranje.

Komandant 57. armije odlučio je da iskoristi tu okolnost i, ne čekajući potpunu koncentraciju svih snaga, uveo je u borbu čelni 68. streljački korpus. Trebalo je da jedinice 68. i 75. streljačkog korpusa zajedničkim naporima uni-

⁹ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10372, d. 331, list 384.

¹⁰ Arhiv MO SSSR, f. 213, op. 2916, d. 54, listovi 199, 208; f. 413, op. 10372, d. 349, list 36.

šte neprijatelja u velikoj okuci Dunava i da desni bok 57. armije obezbede od eventualnog protivudara neprijatelja sa pravca Negotina.

Sto trinaesta i 93. streljačka divizija 68. streljačkog korpusa dobile su naređenje da udarom u severozapadnom pravcu zauzmu neprijateljska uporišta u Kobišnici i Negotinu, da uspostave taktičko sadejstvo sa 75. streljačkim korpusom i da zajedno s njegovom 299. streljačkom divizijom i Dunavskom ratnom flotilom unište neprijateljsku grupaciju u rejonu Negotin — Stubik. U isto je vreme 223. streljačka divizija, koja je napadala na levom krilu korpusa, imala da očisti od neprijatelja saobraćajne čvorove Rgotinu i Slatinu, da zatvori puteve koji idu na jug, ka Zaječaru, i na taj način onemogući dolazak neprijateljskih rezervi u rejon Negotina. Jedinice 75. i 68. streljačkog korpusa imale su da do kraja dana 2. oktobra čvrsto ovladaju linijom Donji Milanovac — Klokočevac — Popovica — Tabakovac, i dalje, uz reku Timok, do Zaječara¹¹.

U to vreme 64. streljački korpus prikupljao se u rejonima jugoistočno od Zaječara spreman da izvrši udar u zoni Zaječar — Vratarnica.

Napad desnokrilih korpusa podržavala je avijacija 17. vazduhoplovne armije bazirane u Lomu. Avijacija Sofijskog vazduhoplovnog čvora trebalo je da obezbedi borbeno dejstva 64. streljačkog korpusa.

Bitka na granici

Noću 27/28. septembra 1944. jedinice 3. ukrajinskog fronta prešle su bugarsko-jugoslovensku granicu i stupile na tlo Jugoslavije. S nastupanjem mraka prednji odred 113. streljačke divizije napustio je Bregovo i krenuo prema graničnoj reci Timoku. Rasturivši slabije neprijateljske patrole, delovi su pregazili reku i ubrzo zauzeli železničku stanicu Mokranj. Ali su, zbog jake vatre, dalje napredovanje morali obustaviti. Ujutru su u rejon Bregova pristigle glavne snage pomenute divizije.

¹¹ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10381, d. 16, listovi 117 i 118.

U podne 28. septembra, posle kratkog ali snažnog vatreneog naleta artiljerije, jedinice 113. streljačke divizije prešle su u napad pravcem Kobišnica — Negotin. Izvršivši manevar obilaženja i delimično opkolivši garnizon u Kobišnici, dva puka ove divizije slomila su otpor hitlerovaca i krajem dana ovladala ovom otpornom tačkom.

U Kobišnici su se borci 3. ukrajinskog fronta prvi put sreli s jugoslovenskim stanovništvom. Uzbudeni, prekidajući jedan drugoga, ljudi su govorili o tome s kakvim su nestrpljenjem čekali Crvenu armiju, kako su ih strašno pljačkali okupatori i surovo postupali s njima. U selu nije bilo nijednog domaćinstva koje nije stradalo od hitlerovaca. Ovi su oterali volove, krave, ovce i u Nemačku odvezli sve žito. S neposlušnima se okupator surovo obračunavao.

Pošto su oslobodili Kobišnicu, sovjetski borci su se ustremili prema Negotinu. Nemačko fašističko komandovanje pridajući ovom gradu veliki značaj kao velikom komunikacijskom čvoru i važnom uporištu koje je štitilo desni bok i pozadinu hitlerovske udarne grupacije u velikoj izbočini Dunava, težilo je da ga po svaku cenu zadrži u svojim rukama. Dobivši izveštaje o početku napada s linije reke Timoka, ono je počelo hitno da prebacuje jaka pojačanja u rejon Negotina. Izviđačka avijacija je javljala da se kolone neprijateljskih jedinica stalno kreću sa severa i juga.

Bilo je jasno da bi frontalni napad na grad doveo do izlišnih gubitaka i smanjenja tempa napada. Zbog toga je odlučeno da se grad obuhvati sa severozapada i zauzme kombinovanim napadom sa dve strane. Istovremeno je Dunavska ratna flotila, pod komandom kontraadmirala S. G. Gorškova, bila dužna da iskrca desant u pozadinu neprijatelja, u pristanište Radujevac.

Radi obezbeđenja napada angažovano je osam artiljerijskih pukova, jurišna inženjerijska brigada i dva puka gardijskih minobacača. U rejon borbenih dejstava prišle su glavne snage Dunavske ratne flotile. Sem toga, komandant 3. ukrajinskog fronta maršal Sovjetkog Saveza F. I. Tolbuhin dobio je naređenje Vrhovne komande da razbije grupaciju neprijatelja u rejonu Negotin — Donji Milanovac, da upotrebi dve trećine avijacije Fronta, kao i 236. lo-

vačku i 10. gardijsku jurišnu vazduhoplovnu diviziju, koje su bile namenjene da budu pridate Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije¹².

Noću 28/29. septembra desantni odred, formiran iz sastava Kerčenske brigade rečnih brodova, podišao je ušću Timoka i ukrcao na oklopne čamce automatičare iz 93. streljačke divizije, kojom je komandovao pukovnik S. V. Saličev. Opšte rukovođenje iskrcavanjem desanta u Radujevcu povereno je komandantu brigade heroju Sovjetskog Saveza kapetanu fregate P. I. Deržavinu. Za komandanta iskrcavanja bio je određen komandant 1. gardijskog divizionu oklopnih čamaca poručnik bojnog broda S. I. Borbočko.

Desantni odred je u tri sata noću krenuo uz Dunav i posle jednog sata stigao na mesto iskrcavanja. Pod zaštitom vatre brodske artiljerije, automatičari su iznenada napali Radujevac i posle kraćeg vremena ga zauzeli. U svitanje je desant počeo napad, obuhvatajući Negotin sa severoistoka.

Koristeći se uspehom desanta i zbunjenošću neprijatelja, u napad su prešle glavne snage 68. streljačkog korpusa, koje su počele da obuhvataju Negotin sa severa i juga. U drugoj polovini dana pojačao se otpor neprijatelja. Prebacivši deo snaga iz rejonu Brza Palanka — Kamenica, hitlerovci su preduzeli protivnapade, zadržavajući napredovanje sovjetskih snaga. Međutim, pojačavši svoju negotinsku grupaciju, neprijatelj je oslabio pritisak na delove 75. streljačkog korpusa, koji su uskoro uspostavili situaciju i počeli nastupati u susret jedinicama 68. streljačkog korpusa.

Ujutru 30. septembra borbe su se rasplamsale s novom žestinom. Odbijajući mnogobrojne protivnapade neprijatelja, sovjetski borci su mu nanosili velike gubitke. Poslušnici mitraljeza iz 93. streljačke divizije mladi vodnik Kuljko i redovi Ščegolj i Hiljko u jeku borbe bili su izloženi dejstvu minobacačke vatre neprijatelja. Ščegolj je bio teško ranjen, Kuljko zatrpan zemljom a mitra-

*Sovjetski tenkisti u razgovoru
sa stanovnicima Beograda*

¹² Direktiva Vrhovne komande, br. 220229 od 29. 9. 1944.





ljev oštećen. Baš tada je neprijatelj preduzeo sledeći protivnapad. Kuljko, došavši sebi, brzo je opravio mitraljez i otvorio vatru. Ščegolj je pomagao svom drugu. Hrabri mitraljesci uništili su oko 65 hitlerovaca. Protivnapad je bio odbijen.¹³

Veliku pomoć jedinicama kopnene vojske pružila je avijacija. Masovnim udarima jedinice 17. vazduhoplovne armije uništavale su neprijatelja, onemogućavale pregrupisanje i učestvovala u odbijanju protivnapada. Tog dana su se nad bojištem pojavile i dve vazduhoplovne divizije 5. vazduhoplovne armije 2. ukrajinskog fronta. I pored teških borbi koje su vodile jedinice njegovog fronta, maršal Sovjetskog Saveza R. J. Malinovski smatrao je da može pružiti avijacijom pomoć u razbijanju negotinske neprijateljske grupacije.

Oko podne jedinice 113. streljačke divizije su podišle ivici Negotina. Komandant divizije pukovnik L. Š. Muhamedarov odlučio je da pre napada na grad tačno utvrdi grupisanje neprijatelja i raspored njegovih vatrenih sredstava. Izviđačka grupa 1292. streljačkog puka, sa iskusnim izviđačem B. M. Nosovom na čelu, neopaženo se uvukla u grad, prikupila dragocene podatke o neprijatelju i, zarobivši tri vojnika, vratila se u svoju jedinicu. Ovi podaci su pomogli artiljercima i avijatičarima da neutrališu neprijateljska vatrena sredstva.

Jedinicama te divizije neocenjivu su pomoć pružili borci i oficiri 1202. samohodnog artiljerijskog puka. U uličnim borbama za Negotin, posluge samohodnih oruđa nisu se ograničavale na to da pešadiju u napadu pomognu samo vatrom. One su je pratile kao tenkovi za neposrednu podršku, vodeći za sobom streljačke jedinice od jednog do drugog bloka zgrada.

Krajem dana jedinice 68. streljačkog korpusa, u sadejstvu sa 75. streljačkim korpusom, Dunavskom ratnom flotilom i 1. bataljonom 9. brigade 23. divizije NOVJ, zauzele su Negotin. Korpusi su spojili svoja krila, što je omogućilo da dalje zajednički razvijaju napad.

*Susret Beogradana s crvenom
armijama bio je vanredno
topao*

¹³ Arhiv MO SSSR, f. 243, op. 2914, d. 73, listovi 187, 188

Odigrala se jedna uzbudljiva epizoda na periferiji tek oslobođenog Negotina. Kolonu sovjetskih pešaka dočekali su stanovnici grada. Srpski partizan Svetislav Manrijev ponudio je komandantu hieb i so kao izraz ljubavi i prijateljstva prema Crvenoj armiji. Zasuti prirodnim cvećem koje su bacali Jugosloveni, sovjetski vojnici su ušli u grad okićen crvenim zastavama.

»Zivela braća Sloveni! Zivela Crvena armija«! — čuli su se poklici sa svih strana. Svaki građanin je želeo da počasti sovjetske vojnike voćem i da ih pozove u svoju kuću. Vatrenu simpatiju prema Crvenoj armiji i sovjetskom narodu izražavalo je celokupno stanovništvo grada.

Istovremeno sa borbama za Negotin, jedinice levokrilne 223. streljačke divizije 68. streljačkog korpusa forsirale su Timok i započele borbe za selo Rgotinu, čijim se ovlađivanjem otvarao put u dolinu Morave.

Selo Rgotina nalazi se na raskrsnici puteva koji vode prema Zagubici, Negotinu i Zaječaru. Hitlerovsko komandovanje, pridajući velik značaj držanju Rgotine, prikupilo je u njoj veći garnizon — oko 500 ljudi, četiri jurišna oruđa, dva srednja tenka, nekoliko oklopnih transportera i znatan broj artiljerijskih oruđa. Na raskrsnicama puteva bili su izgrađeni laki bunker.

Komandant 223. streljačke divizije pukovnik A. G. Sagitov odlučio je da obuhvatnim udarom dva puka, sa severa i juga, okruži i uništi neprijatelja u ovom uporištu. Uspeh boja obezbedio je komandant 1.041. streljačkog puka major Mehtijev, koji je uspeo da noću uoči 1. oktobra prikriveno privuče svoje jedinice severno od Rgotine. Uzoru dva bataljona ovog puka su upala u selo sa severa i istoka i u sadejstvu sa drugim jedinicama divizije, krajem dana oslobodila ovu važnu raskrsnicu puteva.

Posle gubitka Negotina nemačko-fašističko komandovanje je počelo da izvlači svoje snage na liniju Donji Milanovac — Klokočevac — Jabukovac — Zaječar. U isto vreme počelo je da u rejon Zaječara hitno privlači nove jedinice 1. i 7. brdske pešadijske divizije i divizije »Brandenburg«, pripremajući protivudar u levi bok 57. armije.

Komandant armije, uzimajući u obzir povoljno protezanje linije fronta, nastalo izbijanjem jedinica 75. i 68.

streljačkog korpusa na liniju Topolnica — Jabukovac — zapadno od Negotina — Rgotina, odlučio je da štubičko-klokočevačku grupaciju neprijatelja nabaci prema gredi Deli-Jovana i tu je uništi. Istovremeno su združene levokrillne jedinice dobile zadatak da razbiju neprijatelja u rejonu Zaječar — Slatina — Bor, onemoguće pripremanjDrotivudar, osvoje važne raskrsnice puteva Zaječar, Slatinu, Brestovac i Bor i, na taj način, obezbede pregrupisavanje osnovnih snaga armije na pravac glavnog udara.

Sedamdeset peti streljački korpus, ojačan s pet artiljerijskih pukova, dobio je zadatak da nanese udar svojim desnim krilom, ovlada linijom Donji Milanovac — Miloševa Kula — Crnajka — Plavna i neprijatelju preseče povlačenje na zapad. Šezdeset osmi streljački korpus, sa šest artiljerijskih pukova imao je zadatak da dvema desnokrillnim divizijama u sadejstvu sa delom snaga 75. streljačkog korpusa, oslobodi Štubik i Trnjane i, na taj način, izoluje neprijateljsku grupaciju koja je dejstvovala istočno od planine Veliki krš. Levokrillna divizija ovoga korpusa trebalo je da zauzme raskrsnice puteva Salaš, Belu Reku, Slatinu i Bor. Šezdeset četvrti streljački korpus, ojačan sa osam artiljerijskih pukova, imao je da razbije neprijateljsku grupaciju u rejonu Zaječara i osvoji naseljena mesta Zvezdan, Lubnicu i Grijane, zapadno i jugozapadno od Zaječara¹⁴.

U izvršavanju ovih zadataka značajna je uloga dodeljena artiljeriji, koja je stavljena pod komandu komandanta artiljerije Fronta general-pukovnika artiljerije M. I. Nedeljina i komandanta artiljerije 57. armije general-majora artiljerije A. E. Brejda.

Da bi se u svakom posebnom slučaju dejstava streljačkih združenih jedinica na odvojenim pravcima formirale moćne artiljerijske grupe, naročiti značaj je dobijao manevrar artiljerijom u okviru armije, korpusa, pa čak i unutar divizija. Tako je 2. oktobra iz 75. streljačkog korpusa u 68. korpus, i obratno, prebačeno sedam artiljerijskih pukova, a zatim je u sastav korpusa ubačeno još pet pukova¹⁵.

¹⁴ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10372, d. 397, list 5.

¹⁵ »Artiljerijski žurnal«, 1959, N. 11, str. 30.

Na taj način se broj artiljerijskih cevi 57. armije znatno povećao. Armija je 1. oktobra imala 1.604 a 5. oktobra 1.702 topa i minobacača¹⁶. I pored znatnog ojačavanja streljačkih korpusa, u sastavu armijske artiljerijske grupe ostalo je pet artiljerijskih pukova i divizion gardijskih minobacača (»kačuša«).

Tačna masovna vatra sovjetske artiljerije krčila je put streljačkim jedinicama u napadu i sigurno ih štitila pri odbijanju hitlerovskih protivnapada. Hrabri artiljerci[^] koji su više od tri godine prolazili kroz surovu školu rata, pokazali su i u ovim borbama visoko ratno majstorstvo. Čim bi neprijateljska oruđa otvorila vatru, izviđači bi otkrivali njihove vatrene položaje, i ubrzo bi hiljade zrna zasipale te baterije. Veliku pomoć pešadiji pružala su pra-teća oruđa, koja su tukla neprijatelja neposrednim gađa-njem.

Ujutru 2. oktobra jedinice 75. i 68. streljačkog kor-pusa nastavile su napad. Savlađujući čvrst vatreni otpor i odbijajući žestoke protivnapade neprijatelja, one su se uspešno probijale u pravcu jugozapada i uskoro su zauzele uporište Klokočevac, Stubik, Popovicu i Sikole, preseka-vši, na taj način, pravce odstupanja neprijatelju na zapad i severozapad.

U tom rejonu sovjetske jedinice su uspostavile nepo-sredno sadejstvo s jedinicama 23. i 25. udarne divizije 14. korpusa NOVJ, koje su uspešno dejsstvovale u pozadini i na bokovima neprijateljskih grupacija u rejonu Štubik — Klokočevac — Rgotina.

Napomenimo uzgred da su tu, u rejonu susreta, na Sipskom kanalu, u aprilu 1941. godine, tri i po godine pre bratskog susreta jedinica Crvene armije sa borcima Na-rodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, nemački fašisti izvršili prepad bez objave rata. Tada je, pre opšteg napada, bilo naređeno jedinicama nemačke 12. armije da iznena-dnim desantom iz Rumunije preko Dunava zauzmu Sip-ski kanal. Šestog aprila, oko 2 časa, izvršeno je prebaciva-nje jednog nemačkog desantnog bataljona i počela je borba između nemačkih fašista, posade Kanala i naroda sela

¹⁰ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10372, d. 349, list. 501.

Sipa. To je bio prvi deo jugoslovenske teritorije okupiran od hitlerovaca. Tu su pale i prve žrtve u aprilskom ratu.

Pre nego što su sovjetske snage izbile na bugarsko-jugoslovensku granicu, 14. korpus je dobio zadatak da aktivnim dejstvima u međurečju Timok — Velika Morava olakša jedinicama 57. armije probijanje neprijateljske odbrane na granici i stvori povoljne uslove za izbijanje snaga 3. ukrajinskog fronta, a naročito mehanizovanih jedinica, u dolinu Velike Morave. U tu svrhu je predviđeno: izvoditi aktivna napadna dejstva na pravcu glavnog udara 3. ukrajinskog fronta (u zoni Zaječar, Bor, Svilajnac), sprečavati dovođenje rezervi neprijatelja u istočnu Srbiju, kao i osposobiti puteve koji vode u dolinu Velike Morave.

U očekivanju zajedničkih dejstava sa snagama 3. ukrajinskog fronta, jedinice 14. korpusa (23. 25. i 45. divizija) do kraja septembra su oslobodile od nemačkih vojnika i četnika gotovo svu teritoriju od grebena Deli Jovana do Velike Morave i presekle pravce povlačenja neprijateljskih snaga od jugoslovensko-bugarske granice prema Velikoj Moravi. Pored toga, ovaj korpus i partijske organizacije na terenu, su, vrlo živom političkom aktivnošću, pripremili stanovništvo da pruža svestranu pomoć sovjetskim jedinicama pri njihovom nastupanju: uklanjaju prepreke na putevima, opravljaju puteve i mostove, dostavljaju važne podatke o neprijatelju i brinu se o smeštaju i ishrani trupa, a naročito ranjenika.

Noću 27/28. septembra, saznajući da su prednji delovi 3. ukrajinskog fronta forsirali Timok i približili se Negotinu, 18. srpska brigada 25. udarne divizije napala je nemačke položaje u rejonu Negotina, ali nije imala uspeha. Te iste noći 16. srpska brigada je zajedno sa delovima sovjetskog 109. streljačkog puka nastavila borbe u rejonu Donjeg Milanovca. U toku dva sledeća dana jedinice 25. udarne divizije vodile su borbe na putu Negotin — Štubik.

Južnije odatle dejstvovala je 23. udarna divizija. Ona je do 27. septembra razbila nedičevske i četničke jedinice u Gornjačkoj klisuri, zauzela nekoliko sela i varošicu Zagubicu, porušila nekoliko mostova i odbila pokušaje hitlerovskih jedinica da sebi oslobode put od Zaječara ka Beogradu, preko Bora i Petrovca.

U očekivanju proboja glavnih snaga 3. ukrajinskog fronta, Štab 23. divizije je 27. septembra naredio svojim jedinicama da čvrsto zatvore komunikaciju Zagubica — Petrovac i ne dopuste neprijatelju proboj na tom pravcu. Štab divizije dao je brigadama potpunu samostalnost dejstava.

»Naš zadatak na ovoj prostoriji« — rečeno je u naređenju — «jeste onemogućavati neprijatelju povlačenje na pravcu Zaječar — Bor — Beograd, te time potpomoći Crvenu armiju u likvidaciji neprijateljskih garnizona na prostoriji istočne Srbije. U isto vreme, što više uništavati neprijateljske kolone, kako motorizovane tako i pešadijske, i time olakšati Crvenoj armiji uništavanje neprijatelja. Zbog toga je neophodno što jače učvrstiti i postaviti naše zasede na predviđenim mestima, kako bi imale što efikasnije dejstvo u sprečavanju neprijatelja na pravcu Bor — Zagubica — Petrovac¹⁷.

Dvadeset devetog septembra je 23. divizija primorala kolonu nemačkih jedinica, jačine oko 500 ljudi, koja se kretala na kamionima uz pratnju nekoliko tenkova i oklopnih automobila, da se vrati u Bor, odakle je ona bila pošla prema Beogradu. Tom prilikom je oslobođeno oko 2.000 Jevreja i Mađara, koji su radili u tom kraju, u rudniku bakra. Od njih formirani radni bataljoni izvršili su značajan posao uklonivši prepreke na putevima i popravivši put Bor — Petrovac, kojim su posle izvesnog vremena, prema Moravi prošle jedinice 4. gardijskog mehanizovanog i 68. streljačkog korpusa Crvene armije.

Južno od puta Zaječar — Paraćin dejstvovala je 45. divizija. Njene jedinice su svakodnevno napadale neprijateljske transporte na putevima Zaječar — Paraćin i Zaječar — Niš, rušile te puteve i onesposobljavale ih za kretanje nemačkih jedinica. Sem toga, njene su jedinice čistile oslobođenu teritoriju od preostalih manjih četničkih grupa i učvršćivale vlast revolucionarnih narodnooslobodilačkih odbora i pozadinskih vojnih organa.

Dvadeset osmog septembra, čim se saznalo za izbijanje prednjih delova sovjetskog 68. streljačkog korpusa na jugo-

¹⁷ Zbornik, tom I, knj. 12, dok. br. 106.

slovensko-bugarsku granicu i za teške borbe 75. streljačkog korpusa na velikoj izbočini Dunava, 45. divizija je svojim glavnim snagama prešla u odlučan napad u rejonu Zaječar — Knjaževac u cilju sadejstva sa sovjetskim jedinicama. U naredjenju Štaba divizije za napad naročito se ističe: »Dejstvo na svim pravcima treba da se ispolji što jače, a naročito na komunikaciji Niš — Knjaževac, radi sprečavanja okupatorskih jedinica da se izvlače tim pravcem«¹⁸.

Idućeg dana, 29. septembra, na drumu Zaječar — Knjaževac, jedinice 45. divizije uništile su dva neprijateljska tenka i pet kamiona, a u toku noći, u rejonu južno od Knjaževca, razbile su nemačku kolonu koja se od Knjaževca probijala prema Zaječaru. Sutradan je ista sudbina zadesila i druge dve neprijateljske kolone.

U to vreme su aktivno dejstvovali i partizanski odredi u istočnoj Srbiji. Oni su vršili česte napade na neprijateljske transporte i manja uporišta, razarali i prekopavali puteve, čistili oslobođenu teritoriju od ostataka četničkih i drugih izdajničkih grupa i uspostavljali narodnu vlast i vojnoteritorijalne organe.

Krajem septembra završen je period, uglavnom, samostalnih borbenih dejstava 14. korpusa NOVJ. Glavne snage ovog korpusa bile su grupisane na severu istočne Srbije, spremne da neposredno sadejstvuju sa trupama Crvene armije. Korpus je, po dubini između reka Timoka i Velike Morave, držao u svojim rukama oko 100 km komunikacija Negotin — Požarevac, Zaječar — Petrovac i Zaječar — Paraćin. Posle uspostavljanja borbene veze s jedinicama 3. ukrajinskog fronta, jedinice ovog korpusa počele su svoja dejstva tešnje povezivati sa dejstvima sovjetskih snaga koje su nastupale u međurečju Timok — Velika Morava.

Da bi uspostavio čvršću vezu sa snagama 75. i 68. streljačkog korpusa 3. ukrajinskog fronta, koje su uspešno nastupale u velikoj okuci Dunava, Štab 14. korpusa je 1. oktobra naredio 25. udarnoj diviziji da svoje napore us-

¹⁸ Zbornik, tom I, knj. 12, dok. br. 177.

meri na Petrovac, Požarevac, Donji Milanovac i na komunikaciju Stubik — Plavna, a najviše borbeno sposobnoj 23. udarnoj diviziji naredio da produži napad na nemačke snage duž puta Zaječar — Negotin i obezbedi kretanje sovjetskih jedinica od Bora prema Petrovcu.

Tog istog dana, na odseku Donji Milanovac — Majdanpek, 25. divizija je odbila dva pokušaja nemačkih policijskih jedinica da se iz Donjeg Milanovca probiju u rudarsko naselje Majdanpek. U isto vreme su jedinice 23. divizije kod starog manastira Gornjaka, na putu Bor — Petrovac, razbile posadu Srpskog dobrovoljačkog korpusa i proterale je u pravcu Petrovca. Nastavljajući napade, one su noću 1/2. oktobra, u sadejstvu sa tri bataljona 25. divizije, proterale nedičevce i četnike iz Petrovca i oslobodile ovaj gradić i važnu saobraćajnu raskrsnicu.

Čim je Vojni savet 3. ukrajinskog fronta dobio izveštaj o spajanju jedinica 57. armije u rejonu Miroča i Klokočevca s jedinicama 25. i 23. udarne divizije NOVJ, komandant armije je dobio naređenje: »... Proverite da li je moguće auto-transportom snabdevanje jedinica NOVJ«¹⁹.

U skladu sa zajedničkim planom operacije, komandant 57. armije dobio je zadatak »dogovoriti se s komandantom 14. korpusa NOVJ da snage 23. i 25. pešadijske divizije, dejstvima iz rejona Kučeva i Zagubice prema istoku, sadejstvuju napredovanju jedinica 75. i 68. streljačkog korpusa i sprečavaju dolazak neprijatelja sa zapada u planinski rejon«²⁰. U cilju organizovanja sadejstva s jugoslovenskim jedinicama, komandant armije poslao im je načelnika štaba general-majora P. M. Verholoviča s grupom oficira.

Uspešnim dejstvima 68. i 75. streljačkog korpusa 57. armije i 14. korpusa NOVJ, nemačke snage koje su dejstvovale na prostoru od Zaječara do grebena Deli-Jovana bile su razdvojene na tri zasebne borbene grupe: »Grot« u rejonu Zaječara, »Fišer« u rejonu Salaša i »Štetner« (zajedno sa 2. pukom divizije »Brandenburg«) u rejonu Štubika.

¹⁹ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10381, d. 16, list 139.

²⁰ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 322931, d. 1, list 130.

Pravce odstupanja ovih grupa prema Velikoj Moravi odsekao je bio 14. korpus NOVJ. Zbog toga su one bile primorane da se brane na padinama planinskih grebena Miroča i Deli-Jovana. Komandant armijske grupe »Srbija« general Felber poslao im je u pomoć iz Beograda borbenu grupu »Vitman«, a iz Topole 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen«. I pored toga, napad sovjetskih i jugoslovenskih snaga razvijao se uspešno.

U toku sledeća dva dana jedinice 75. i 68. streljačkog korpusa i 14. korpusa NOVJ, zajedničkim naporima, okružile su u rejonu jugozapadno od Stubika glavne snage neprijateljske grupacije koja je dejstvovala na velikoj izbočini Dunava i uništile ih. Desnokrilne jedinice Fronta dobile su na taj način mogućnost da razviju nastupanje desnom obalom Dunava prema Beogradu.

Borba u velikoj izbočini Dunava odlikovala se krajnjom žestinom. Mnoga naseljena mesta prelazila su po nekoliko puta iz ruku u ruke. Samo je 75. streljački korpus u vremenu od 23. do 30. septembra imao oko 500 ubijenih i preko 1.000 ranjenih boraca. U selu Štubiku, u zajedničkoj grobnici, počiva više od 150 sovjetskih boraca koji su boreći se rame uz rame sa borcima Narodnooslobodilačke vojske poginuli na tlu Jugoslavije.²¹

Događaji su se munjevito razvijali u centru i na levom krilu 57. armije. Pošto je zauzela raskrsnice puteva Salaš, Belu Reku i Slatinu, 223. streljačka divizija razvila je napad prema Boru, centru jugoslovenske industrije zlata i bakra i jakom uporištu neprijatelja.

Grad Bor su branile jedinice 749. pešadijskog puka 117. lovačke divizije i policijske jedinice borbene grupe »Fišer«. Dobivši izveštaj da su ove snage počele napuštati Bor s ciljem da zatvore brešu stvorenu pomeranjem jedinica 1. brdske divizije prema grebenu Deli-Jovana, jedinice 223. streljačke divizije 68. streljačkog korpusa i 7. i 9. srpske brigade 23. udarne divizije 14. korpusa NOVJ izvršile su ujutru 3. oktobra zajednički napad na neprijatelja. U isto je vreme sovjetska avijacija vršila iz vazduha snažan

²¹ »Nova i najnovija istorija«. Izd. AN SSSR, 1963, No. I, str. 11.

udar po neprijatelju. Do kraja dana bio je slomljen otpor hitlerovaca. Delovi koji su izbegli uništenje povukli su se u neredu ka Zlotu.

U Boru je zaplenjena velika količina oružja i 37 vagona municije, koju neprijatelj nije uspeo da uništi. Stanovnici grada sa oduševljenjem su dočekali svoje oslobođioce. Radnici Bora, koji su u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije poslali većinu mladih ljudi, izišli su na ulice i oduševljeno pozdravljali sovjetske i jugoslovenske vojnike, zasipajući ih cvećem. Tu je odmah od dobrovoljaca formiran nov bataljon. Na visokom tornju topionice zalepršala se crvena zastava. U gradu je održan miting na kome je učestvovalo mnogo ljudi.

Uoči oslobođenja u Boru je održan sastanak ilegalnog narodnooslobodilačkog odbora i grupe aktivista. Rešavano je o spasavanju rudnika od uništenja i o pripremanju svečanog dočeka oslobođioce. Za predsednika odbora bio je izabran komunista mašinista Ilija Andelković. On se u zoru, puzeći, provukao kroz nemačke položaje i Štabu 9. srpske brigade predao najnovije podatke o situaciji u Boru. Rudarski inženjer Evgenije Kostić je u to vreme presekao fitilje na postavljenim minama i spasao okno od uništenja. Mašinbravar Božidar Mitić sakrio je i spasao za narod mnogo dragocenog materijala. Mnogi su radnici izneli iz topionice i sakrili pojedine delove mašina koje su hitlerovci bili spremili za transport u Nemačku ili za uništenje; izlažući svoj život opasnosti, ljudi su skidali ili presecali električne vodove za paljenje mina koje su nemački vojnici bili postavili; itd.

Odmah posle oslobođenja Bora narodnooslobodilački odbor je obrazovao privremenu komisiju za upravljanje rudnikom i preduzeo sve mere da se on pusti u rad.

Za pet dana borbi jedinice 223. streljačke divizije, zajedno sa jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, prodrle su oko 50 km na zapad duž puta Zaječar — Zagubica — Petrovac i stvorile uslove da se na taj pravac prenesu glavni naponi 57. armije. Ali u rukama neprijatelja još se nalazio važan čvor komunikacija Zaječar, bez čijeg se osvajanja ne bi moglo računati na uspešno uvođenje u bitku pokretnih jedinica Fronta.

Grad Zaječar, koji se nalazi u neposrednoj blizini jugoslovensko-bugarske granice, velika je raskrsnica železničkih pruga i puteva. Odatle se putevi razilaze u četiri pravca: na jug, prema Knjaževcu, Pirotu i Nišu; na zapad, ka Boljevcu, Paraćinu, Žagubici, Petrovcu i Beogradu; na severozapad prema Rgotini, Donjem Milanovcu; na istok, prema Kuli i Vidinu. Tim putevima je nemačko-fašističko komandovanje manevrisalo svojim snagama, snabdevalo ih i održavalo vezu sa svojom južnom grupacijom.

U rejonu Zaječara dejstvovale su jedinice 1. i 7. brdske divizije i nekoliko bataljona za osiguranje. Sem toga, u toku borbe za ovaj grad neprijatelj je ovde prebacio iz Niša nove jedinice. Neprijateljske snage imale su ranije pripremljene odbrambene položaje. Grad se nalazi u dubokoj kotlini okruženoj planinama. Odbrambeni objekti izgrađeni su na visovima duž granice, oko grada i u samom gradu. Naročito su jako bili utvrđeni gradsko groblje, crkva i železnički nasip. Tu su se nalazili teški i laki bunker.

Šezdeset četvrti streljački korpus, koji je imao zadatak da zauzme Zaječar, do kraja dana 2. oktobra koncentrisao se na prilazima ovom gradu. Za obezbeđenje uspešnog napada, ovom korpusu je, pored formacijske artiljerije, pridata artiljerijska brigada haubica, kao i sedam artiljerijskih i minobacačkih pukova. Moglo se s razlogom nadati da će 228 topova i minobacača uspešno neutralisati neprijateljska vatrena sredstva i rušiti odbrambena postrojenja.

Ujutru 3. oktobra jedinice 19. streljačke divizije, pod komandom pukovnika R. M. Palatkina, posle 15 minuta vatrene nalete, napale su neprijatelja. Savladavši uporan otpor neprijatelja, one su ga oterale s visova 10 km istočno od Zaječara, i do kraja dana izbile neposredno pred grad. Napad je bio privremeno zaustavljen masovnom vatrom sa zapadne obale Timoka i Belog Timoka.

U zoru sledećega dana okolne planine potresale su se od snažne grmljavine sovjetske artiljerije. Trideset minuta je nad odbranom neprijatelja besnela vatrena bura. U va-

zduh se podigla ogromna zavesa od vatre, dima i zemlje izbačene eksplozijama. Dalekometna artiljerija nanosila je udare po neprijateljskim baterijama, štabovima i komandnim mestima; desetine oruđa sa otvorenih vatrenih položaja, direktnim gađanjem, uništavalo je vatrene tačke i živu silu neprijatelja na njegovom prednjem kraju. Naročito su uspešno dejstvovali gardijski minobacači.

O snazi i efikasnosti artiljerijske vatre potvrđuju izjave zarobljenika. Evo jedne od njih: »U Zaječar je nedavno stigao iz Grčke protivtenkovski divizion od 27 oruđa i poseo položaje na prednjem kraju. Za vreme jučerašnje artiljerijske pripreme Rusa uništeno je 12 oruđa, dok su ostala bila nesposobna za dejstvo zbog velikih gubitaka u ljudstvu i štete nanesene oruđima«²².

Streljačke jedinice, prešavši ponovo u napad 4. oktobra, probile su neprijateljsku odbranu na zapadnoj obali Timoka i Belog Timoka i počele borbu na jugoistočnoj ivici grada, gde su takođe naišle na ogorčen otpor neprijatelja. Tada je komandant korpusa general-major I. K. Kravcov naredio komandantu 19. streljačke divizije da s jednim pukom veže neprijatelja s fronta, a s ostalim pukovima izvrši obuhvatan manevar: sa severa na Zvezdan, s juga — na Lubnicu. Do kraja dana jedinice ove divizije dostigle su ova naseljena mesta, tu uhvatile vezu sa snagama 45. divizije NOVJ i potpuno okružile Zaječar. Istovremeno je 52. streljačka divizija general-majora L. M. Miljajeva zauzela Vratarnicu i takođe uspostavila kontakt sa delovima 45. divizije NOVJ, čime je put Zaječar — Knjaževac bio potpuno presečen. Pravci povlačenja neprijateljske zaječarske grupacije bili su odsečeni.

U borbi za Zaječar veliku su pomoć sovjetskim snagama pružile jedinice 45. divizije 14. korpusa NOVJ. U prvoj etapi borbe za pomenuti grad jugoslovenski su vojnici, uspešno dejstvujući duž puteva Zaječar — Knjaževac i Niš — Paraćin, sprečavali neprijatelja da manevruje svojim snagama i onemogućavali njegovo normalno snabdevanje.

²² »Artiljerijski žurnal«, 1959, br. 11, str. 31.

Prvog oktobra su jedinice 20. srpske brigade napale neprijateljsku kolonu. Oko 500 vojnika na 12 kamiona, uz pratnju pet tenkova, kretalo se od Knjaževca prema Zaječaru. Neprijatelj je pretrpeo znatne gubitke. Jedna železnička kompozicija je bačena u vazduh.

Drugog oktobra su jedinice 45. divizije na putu Knjaževac — Zaječar ponovo, iz zasede, napale kolonu nemačkih vojnika. To isto je urađeno i narednog dana.

Zaječarski partizanski odred povezao se sa 19. streljačkom divizijom 64. streljačkog korpusa Crvene armije i zajedno s njom produžio nastupanje prema Zaječaru.²³

U to vreme je 24. srpska brigada 45. divizije, popunjena mladim dobrovoljcima, vodila borbu u rejonu Paraćina protiv Zaječarskog i Ivankovačkog četničkog korpusa. U toj borbi četnici su zarobili i zverski ubili 50 mladića. Posle oslobođenja stanovnici sela Mirilovca i Bošnjana podigli su im spomenik.

Jedinice 45. divizije zajedno sa 19. streljačkom divizijom vodile su 4. i 5. oktobra borbu protiv jedinica neprijateljskih borbenih grupa »Grot« i »Fišer« koje su branile put Zaječar — Paraćin i prilaze Zaječaru. Deo snaga 45. divizije štitio je pravac Boljevac — Sokobanja — Aleksinac i dejstvovao prema Knjaževcu.

Na taj način, u periodu od 28. septembra do 4. oktobra 1944, jedinice 57. armije su probile neprijateljsku odbranu na liniji Timoka, u njegovom donjem toku, proširile prodor do 110 km po frontu i do 40 km u dubinu, izbile na liniju Donji Milanovac — Rudna Glava — Plavna — Popovica — Topla — Bor — Nikolićevo — Zvezdan — Lubnica — Vratarnica i okružile neprijateljski garnizon u Zaječaru. Za to vreme su jedinice 57. armije i jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije oslobodile od hitlerovskih okupatora 3200 km² jugoslovenske teritorije sa znatnim brojem naseljenih mesta, a među njima Negotin, Stubik, Prahovo, Slatinu, Salaš, Rgotinu, Bor i dr. Neprijatelj je izgubio oko 8000 vojnika i oficira, od kojih je 2680 palo u ropstvo²⁴.

²³ Zbornik, tom 1, knj. 13, dok. br. 182.

²⁴ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10381, d. 29, list 10.

*Gonjenje protivnika koji se povlači. Izbijanje u dolinu
Velike Morave. Borbe na bokovima proboja*

Nemačko-fašističko komandovanje, ne raspolažući dovoljnim snagama za stabilizaciju svoga fronta na bugarsko-jugoslovenskoj granici, odlučilo je da preostale jedinice povuče na novu odbrambenu liniju. Osiguravši se jakim zaštitnicama, hitlerovci su pod udarima sovjetskih i jugoslovenskih snaga počeli da odstupaju u pravcu zapada.

Uzimajući u obzir novonastalu situaciju, komandant 3. ukrajinskog fronta odlučio je da glavne napore prenese u centar zone nastupanja 57. armije, da pristupi energičnom gonjenju protivnika, da se probije kroz planine istočne Srbije i izbije u dolinu Morave, da iz pokreta forsira Veliku Moravu i ovlada mostobranom na njenoj zapadnoj obali. Istovremeno se predviđalo da se završi i razbijanje neprijateljskih grupacija na bokovima.

Za izvršenje ove zamisli trebalo je da 75. streljački korpus završi uništavanje neprijatelja u rejonu Donjeg Milanovca i Klokočevca i do kraja dana 12. oktobra izbije na liniju Golubac — Mišljenovac — Petrovac. Šezdeset osmi streljački korpus, razvijajući nastupanje prema zapadu s ciljem da obezbedi uvođenje u bitku pokretnih jedinica i rezerve Fronta, imao je da u isto vreme izbije na liniju Zdrelo — Zlatovo — Despotovac — Senje. Šezdeset četvrti streljački korpus dobio je zadatak da uništi neprijatelja u Zaječaru, a zatim nastupa prema Boljevcu i najkasnije 9. oktobra izbije na liniju Mali Izvor — Mirovo — Dobro Polje — Vratarnica, obezbeđujući s juga glavne snage 57. armije²⁵.

Vojni savet Fronta zahtevao je da jedinice dejstvuju smelo i odlučno i da, ne uplićući se u dugotrajne borbe, obilaze neprijateljske grupe koje pružaju otpor, ostavljajući manje snage za njihovo blokiranje i uništenje.

U saglasnosti s postavljenim zadacima, jedinice 57. armije ponovo su prešle u odlučan napad. Sedamdeset peti streljački korpus, u sadejstvu sa 25. udarnom divizijom NOVJ, pojačao je pritisak na neprijatelja u rejonu Kloko-

²⁵ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10381, d. 16, list 167—170.

čevac — Donji Milanovac, a 64. streljački korpus, u sadejstvu sa 45. divizijom NOVJ, pojačao je pritisak u rejonu Zaječara. Međutim, odlučujući događaji odigrali su se u centru zone napada 57. armije, gde su dejstvovali 68. streljački korpus ove armije i 23. udarna divizija NOVJ.

Komandant 57. armije naredio je da se jedinice 68. streljačkog korpusa najkasnije do 10. oktobra po svaku cenu probiju kroz planine istočne Srbije i obezbede pravovremeno uvođenje u bitku 4. gardijskog mehanizovanog korpusa. Komandant armije u razgovoru s komandantom korpusa još jedanput je naglasio da će se odmah iza streljačkih jedinica kretati mehanizovane jedinice, teška artiljerija i rezerve fronta koje su određene za napad neposredno na Beograd.

Noću 4/5. oktobra 93. i 113. streljačka divizija počele su pregrupisavanje iz rejona Stubika u rejon Bor — Slatina — Bela Reka. U toku noći jedinice tih divizija prikupile su se u određenom rejonu, a u svanuće su se, prednjim odredima, ustremile na zapad.

Jedinice su dejstvovalе u teškim uslovima. Planinski putevi imali su vrlo težak profil: česti strmi usponi i nagibi, veliki broj oštih okuka, mala širina kolovoza, usled čega je ukrštanje i mimoilaženje bilo izvodljivo samo s malim brzinama. Da bi sprečile povlačenje neprijatelja iz doline Timoka ka Velikoj Moravi, jedinice 14. korpusa NOVJ su, na skoro svim naročito uzanim mestima (klisure, vodeni tokovi, strme planinske padine), na kojima je bilo teško ili nemoguće izgraditi obilazne ili paralelne puteve, porušile veštačke objekte, eksplozivom razorile kolovoz i potporne zidove, napravile zaseke i zapreke i minirale najpriступačnije delove puteva.

U ovakvoj situaciji, artiljeriji, streljačkim i oklopnim jedinicama došle su u pomoć inženjerijske jedinice, kojima je rukovodio načelnik inženjerije Fronta general-pukovnik L. Z. Kotljar. One su za svega osam dana (od 3. do 10. oktobra) izgradile tri nova i opravile 13 porušenih mostova, izgradile 6 km novih puteva a opravile 28 km starih, raskrčile mnogo zavala i uklonile veliki broj mina.²⁶ Zajedno

²⁶ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10403, d. 32, list 54.

sa sovjetskim putnim jedinicama, velike su napore ulagali mesno jugoslovensko stanovništvo i radni bataljoni Narodnooslobodilačke vojske koji su se nudili da pruže što veću pomoć jedinicama u nastupanju. Mada je deo puta od Brestovačke Banje do Petrovca bio jako oštećen mnogobrojnim transportima i čestim bombardovanjem od strane neprijatelja, sovjetski pioniri su uspjeli da ga osposobe za saobraćaj za svega dva dana, zahvaljujući pomoći stanovnika okolnih mesta i radnih bataljona Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Požrtvovani rad inženjerijskih jedinica Fronta pomagao je da od 3. do 10. oktobra preko planina istočne Srbije pređu ne samo streljačke jedinice nego i mehanizovani korpus, motorizovana streljačka brigada, artiljerijska divizija, tri artiljerijske brigade, 16 pukova teške artiljerije, jedinice gardijskih minobacača i oko 80 ostalih boračkih i pozadinskih jedinica. Dovoljno je reći da se na deonici Zaječar — Petrovac, gde put prolazi planinskim terenom i klisurama, u toku 24 časa istovremeno nalazilo oko 4000 transportnih sredstava. Tome treba dodati i ogroman broj prevoza materijala, što je izvršilo 550 teretnih automobila i sedam četa za prevoz pogonskog goriva. Jedinicama u nastupanju dotureno je 2200 tona municije, 227 tona goriva i maziva i 12.000 tona ostalog ratnog materijala²⁷.

Savlađujući strme uspone i padine, mnogobrojne zavalе i prepreke i porušene mostove na planinskim rekama, 93. streljačka divizija već je 6. oktobra prešla preko planina istočne Srbije i dostigla Zagubicu. Idućega dana je prednji odred ove divizije izbio u rejon Zdrele, u dolinu Morave.

Da bi se pojačao udar iz dubine i obezbedilo izbijanje pokretne grupe Fronta u dolinu Morave, bilo je odlučeno da se u brešu stvorenu u neprijateljskoj odbrani uputi 5. samostalna gardijska motorizovana streljačka brigada, koja je prebačena u sastav 57. armije. U početku se nameravalo da se brigada uvede u bitku putem Vidin — Zaječar — Zagubica — Petrovac. Ali je Zaječar 6. oktobra još bio u rukama neprijatelja. Zbog toga je komandant armije odlu-

²⁷ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10403, d. 32, listovi 55, 96, 295, 338.

čio da promeni pravac kretanja brigade i da je uputi putevima koji prolaze u pozadini sovjetskih snaga.

Šestog oktobra je komandant brigade pukovnik N. I. Zavjalov dobio borbenu zapovest. Jedinice brigade, ojačane pukom samohodne artiljerije, lovačkim protivtenkovskim pukom i pukom gardijskih minobacača, imale su da 7. oktobra ujutru iz rejonu koncentracije krenu pravcem Vidin — Negotin — Salaš — Rgotina — Brestovac — Zagubica — **Setonje** — Svilajnac i da do kraja 8. oktobra izbiju u rejon Markovac — Gložane — Dublje — Svilajnac, da u tom rejonu ovladaju raskrsnicama puteva i železničkih pruga i spreče dolazak neprijatelja s juga i zapada²⁸.

Izvršivši za 24 časa marš-manevar od 120 km, brigada je do kraja dana 8. oktobra izbila u dolinu Morave. Koristeći se iznenađenjem, jedinice brigade su nanele udar u pravcu juga i zauzele Svilajnac, a noću 9/10. oktobra, zajedno s jedinicama 113. streljačke divizije, forsirale Moravu preko zauzetog prelaza i ovladale mostobranom u rejonu Markovac — Lapovo.

Skoro u isto vreme u dolini Morave pojavile su se i jedinice 68. streljačkog korpusa. Devedeset treća streljačka divizija došla je do Petrovca, a njen prednji odred, zajedno sa delovima 53. motociklističkog puka, brzo je krenuo prema Velikoj Moravi.

Ujutru 10. oktobra prednji odred je izbio na reku u rejonu Donje Livadice. Inženjerijskim izviđanjem utvrđeno je da je most na reci čitav, ali je miniran i da ga je neprijatelj jako osigurao. Komandant divizije odlučio je da odmah napadne neprijatelja i osvoji most, ne čekajući dolazak glavnih snaga. U tu svrhu bio je formiran odred jačine streljačkog voda sa dva mitraljeza i vodom pontonjera. Na čelu odreda bio je načelnik pukovske inženjerije 266. streljačkog puka kapetan I. P. Liskov.

Pod jakom mitraljeskom vatrom neprijatelja, odred je, s Liskovom na čelu, prodro na most i pretrčao na suprotnu obalu. Dok su strelci, uz podršku mitraljeske vatre, odbijali protivnapade hitlerovaca, stariji vodnik Kamenjuk, mlađi vodnik Poruženko, redovi Lenovecki i Krimorenko

²⁸ Arhiv MO SSSR, f. 413, od. 10381, d. 29, list 62.

i drugi počeli su da traže eksplozivna punjenja i da iz njih vade upaljače sa detonatorom i štapinom. U jeku borbe ranjeni kapetan je primetio da je neprijatelj već zapalio štapin krajnjih punjenja na zapadnoj obali. Ne obazirući se na smrtnu opasnost, Liskov i njegovi pioniri potrčali su prema tim punjenjima i uspeali da iz njih iščupaju aktivirane upaljače. Tako je sprečeno da most bude dignut u vazduh. Pioniri su izvukli ispod mosta 350 kg eksploziva²⁹.

Uskoro su se preko osvojenog mosta prebacile jedinice 93. streljačke divizije i 5. samostalne gardijske motorizovane streljačke brigade. Nakon kraće ali ogorčene borbe, one su zauzele Veliku Planu, veliku bazu nemačke operativne pozadine. Tu su sovjetske jedinice zaplenile skladišta hrane, municije i goriva.

Za prednjim odredima na Moravu su izbile glavne snage 68. streljačkog korpusa. U to vreme je 223. streljačka divizija, koja je dejstvovala na odvojenom pravcu, izbila u rejon Senja i čvrsto obezbedila korpus od eventualnih udara s juga.

Dok su na pravcu glavnog udara sovjetske snage uspele da slome otpor neprijatelja, ukline se u njegov raspored i izbiju na Moravu, dotle su na krilima proboja, u rejonu Klokočevca, Donjeg Milanovca i Zaječara, hitlerovci i dalje držali svoje položaje.

Sa osloncem na planinski greben Deli-Jovana, neprijatelj je uporno branio otporne tačke Klokočevac i Donji Milanovac. Njegovo razbijanje na tom području bilo je povereno jedinicama 75. streljačkog korpusa, Dunavskoj ratnoj flotili i 25. udarnoj diviziji NOVJ.

Šestog oktobra, iako potpuno okružena na Deli-Jovanu, 1. brdska divizija i dalje je davala otpor, pokušavajući istovremeno da se probije na zapad i jug i spoji sa borbennim grupama »Grot« i »Fišer« u rejonu Zaječara, kao i s jedinicama 7. SS divizije koje su im dolazile u pomoć. Dan ranije 2. puk divizije »Brandenburg«, spalivši svoje kamione, koji su zbog potpuno porušene komunikacije bili neupotrebljivi, u pešačkom stroju, vodeći borbe protiv

²⁹ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10381, d. 16, list 228.

jedinica 25. udarne divizije NOVJ, počeo je probijanje prema Majdanpeku.

Znajući da se okruženi neprijatelj nalazi u teškom položaju, jugoslovenske i sovjetske jedinice su prešle u odlučujući napad.

Stab 14. korpusa NOVJ naredio je 23. udarnoj diviziji da uspostavi tesno sadejstvo sa 25. udarnom divizijom i da zajedno sa njom spreči probijanje nemačkih snaga na zapad. »Ne treba zaboraviti« — kaže se u naređenju — »da je nemačka 1. brdska divizija, koja stoji prema nama, učestvovala u svim borbama protiv nas u petoj ofanzivi, kod Prijepolja, itd«³⁰.

Stab 23. udarne divizije, pretpostavljajući da će se neprijatelj povlačiti grebenom Deli-Jovana u dva pravca — prema Majdanpeku i prema Boru, naredio je svojim brigadama da to spreče, što je saopštio i Stabu sovjetske 223. divizije.

Okruženu neprijateljsku grupaciju napadali su: sa severa 25. udarna divizija, sa zapada i jugozapada 23. udarna divizija 14. korpusa NOVJ, sa istoka, severoistoka i juga jedinice 75. i 68. streljačkog korpusa 57. armije. Naročito teške borbe vodile su sovjetske i jugoslovenske jedinice protiv 99. pešadijskog puka 1. brdske divizije, koji je nastojao da izbije na drum Zaječar — Bor i da se spoji sa grupom »Grot« i »Fišer«, kao i sa 2. pukom divizije »Brandenburg«, koji se probijao prema Majdanpeku.

Sedmog oktobra otpor nemačkih jedinica nije se smanjio a na pojedinim odsecima čak se i pojačao. Pod udarima sovjetskih jedinica neprijatelj je nastojao da po svaku cenu probije zaslon 14. korpusa NOVJ i ovlada izlazima u dolinu Velike Morave. Probijanje neprijatelja na sever, prema Donjem Milanovcu, sprečavale su jedinice sovjetskog 75. korpusa i 25. udarne divizije, a povlačenje na jug, preko Deli-Jovana, sprečavale su snage 68. streljačkog korpusa i 23. udarne divizije. U takvoj situaciji 1. brdska divizija odlučila je da se probije prema Majdanpeku, kuda je 2. puk divizije »Brandenburg« već uspeo da se probije uz pomoć tenkova.

»® Arhiv VII JNA, k. 1067, reg. br. 35/1.

Toga istog dana zamenik komandanta Glavnog štaba NOVJ za Srbiju Ljubodrag Đurić naredio je 14. korpusu da se čvršće poveže s jedinicama Crvene armije, napadne nemačke snage na Deli-Jovanu i onemogući proboj iz obruča. Trebalo je da 23. divizija uništi nemačke snage koje su se nalazile desetak kilometara od Bora, a 25. divizija dvema brigadama zadrži neprijatelja koji se probijao, a jednom brigadom izvrši napad na njegov bok, s tim da istovremeno zaštititi levi bok 23. divizije u slučaju da se hitlerovci pokušaju probiti prema Majdanpeku³¹.

Dvadeset treća udarna divizija napala je neprijatelja severoistočno od Bora. Dok se vodila borba, iz Bora su stigle jedinice 113. sovjetske divizije. Zajedničkim naporima neprijatelj je odbačen ka Deli-Jovanu.

Kada su vojnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije svojim grudima zatvarali neprijatelju put sa grebena Deli-Jovana prema dolini Velike Morave, sovjetske su snage, odbijajući besomučne protivnapade neprijatelja, pojačavale svoje udare da bi završile razbijanje okruženih hitlerovaca.

Jake snage protivnika, u čijem je sastavu bio znatan broj tenkova i artiljerijskih oruđa, napale su divizije 75. streljačkog korpusa sa dva pravca: od Donjeg Milanovca, gde je iskrcan rečni desant, prema Klokočevcu i iz rejonu jugozapadno od Stubika takođe prema Klokočevcu. Po cenu velikih gubitaka, hitlerovci su uspeali da zauzmu Topolnicu i Klokočevac i da u rejonu Crnajke okruže dva bataljona 960. streljačkog puka 299. streljačke divizije, kojom je komandovao general-major N. G. Travnikov. Dalje napredovanje hitlerovaca bilo je sprečeno.

Posle odbijanja neprijateljskih napada i dovlačenja artiljerije, 74. streljačka divizija pukovnika K. A. Sičeva i 233. streljačka divizija pukovnika T. I. Sidorenka ponovo su prešle u napad. Nakon kratkog vremena one su, zajedno sa 25. udarnom divizijom NOVJ, okružile hitlerovce u rejonu Klokočevca i do kraja dana 8. oktobra potpuno ih uništile. Razvijajući napad, jedinice korpusa, u tesnom sadejstvu sa brodovima Dunavske ratne flotile i 25. divi-

³¹ Zbornik, tom I, knj. 13, dok. br. 50.

zijom NOVJ, idućeg dana su na juriš zauzele Donji Milanovac i počele gonjenje neprijatelja duž obalskog puta ka Požarevcu.

Ostaci razbijenih neprijateljskih jedinica, ukupne jačine oko 2000 ljudi, pokušali su da se preko kamenitog grebena Malog i Velikog krša probiju ka Zagubici, ali su pali pod udar jedinica 23. udarne divizije, pa su zbog toga morali da se u pojedinačnim grupama povuku prema Deli-Jovanu.

Na taj način, sovjetske i jugoslovenske snage uspele su do kraja dana 8. oktobra da slome otpor neprijateljske grupacije pritešnjene uz greben Deli-Jovana i da joj nanesu velike gubitke. Goneći neprijatelja koji se povlačio, snage 75. streljačkog korpusa 57. armije i 25. udarne divizije NOVJ razvile su nastupanje duž obalskog puta Požarevac — Beograd.

Neprijatelj, vodeći zaštitničke borbe protiv jedinica 75. streljačkog korpusa i dveju brigada 25. udarne divizije, napustio je Majdanpek i brzo krenuo prema Kučevu.

Izvršivši svoj zadatak, 25. udarna divizija se koncentrisala u rejonu Donji Milanovac — Majdanpek radi odmora i popune. A 23. udarna divizija je izvučena iz borbe i preko Petrovca i Smederevske Palanke prebačena prema Beogradu.

Znatan uticaj na ishod borbi u velikoj izbočini Dunava imala su uspešna dejstva 46. armije 2. ukrajinskog fronta. Komandant armije general-potpukovnik I. T. Šlemin još 21. septembra 1944. godine dobio je u Krajovi naređenje od komandanta fronta maršala Sovjetskog Saveza R. J. Malinovskog da probije neprijateljsku odbranu na južnim ograncima Transilvanskih Alpa, izbije na rumunsko-jugoslovensku granicu, razbije neprijatelja koji se nalazio na teritoriji Vojvodine i samim tim sadejstvuje sa snagama 3. ukrajinskog fronta u njihovim ofanzivnim dejstvima na teritoriji Jugoslavije i u oslobodenju Beograda. Pošto je savladala Transilvanske Alpe, 46. armija je početkom oktobra razvila nastupanje na teritoriji Jugoslavije.

Kada je 2. ukrajinski front izbio na jugoslovensko-rumunsku granicu, na raspolaganju Glavnog štaba NOVJ za Vojvodinu nalazili su se u Banatu 8. vojvodanska brigada,

Udarni bataljon Banatske operativne zone, 5. banatski, Pančevački, Vršački i Belocrkvanski partizanski odred.

Po izbijanju jedinica 46. armije u Banat, odmah je uspostavljena veza s jugoslovenskim snagama. U rejonu Vršca susreli su se predstavnici štabova 46. armije i 10. gardijskog streljačkog korpusa sa Štabom Banatske operativne zone NOVJ. Komandanti partizanskih odreda upoznali su sovjetske oficire sa situacijom u pozadini neprijatelja u Banatu i sa rasporedom jedinica Glavnog štaba Vojvodine na toj teritoriji, te izneli svoje mišljenje o tome kako će se najbolje organizovati zajednička dejstva jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i 46. sovjetske armije u predstojećim borbama za oslobođenje Pančeva, Petrovgrada (sada Zrenjanin) i drugih gradova u Banatu, kao i o mogućnosti forsiranja Tise.

Prvog oktobra su jedinice 10. gardijskog streljačkog korpusa i Banatske operativne zone NOVJ oslobodile grad Belu Crkvu, a sutradan grad Vršac, važnu raskršnicu puteva u ovoj pograničnoj oblasti Jugoslavije. Ujutru 3. oktobra jedinice 31. gardijskog streljačkog korpusa, uz pomoć 5. banatskog partizanskog odreda, ovladale su Petrovgradom, najvećim gradom u Banatu i velikim saobraćajnim čvorom. U isto vreme jedinice 10. gardijskog streljačkog korpusa, koje je stanovništvo oduševljeno dočekalo, ušle su u Kovin na Dunavu. Zajedno s njima u grad su ušli Udarni bataljon Banatske operativne zone, Vršački i Belocrkvanski partizanski odred. Istoga dana 5. banatski partizanski odred odbacio je hitlerovce i mađarske honvedske jedinice preko Tise i oslobodio Novi Bečej (sada Vološinovo).

Nastupajući na zapad, jedinice 46. sovjetske armije i Glavnog štaba Vojvodine bez zadržavanja su nadirale prema reci Tisi. Petog oktobra su počele borbe za Kikindu i Pančevo, koji su idućeg dana bili oslobođeni.

Do kraja dana 8. oktobra desnokrilni korpus 46. sovjetske armije i jedinice Glavnog štaba Vojvodine očistili su od neprijatelja svu teritoriju istočno od Tise, na odseku od Nove Kanjiže do ušća reke. Sovjetske snage ! *Crvenoarmejci i borci NOVJ dogovaraju se o daljem dejstvu protiv neprijatelja*





su forsirale Tisu i na njenoj zapadnoj obali, u rejonu Sente i Mola, zauzele dva mostobrana.

U međuvremenu je u Pančevu, od partizanskih jedinica, bila formirana 12. vojvođanska brigada NOVJ, a nešto kasnije u Petrovgradu — 13. vojvođanska brigada.

Levokrilni 10. gardijski streljački korpus 46. armije, pod komandom general-potpukovnika I. A. Rubanjuka, izbio je na Dunav severoistočno od Beograda, na frontu od 40 km, odbacivši hitlerovce na suprotnu obalu. Noću 9/10. oktobra jedinice 109. streljačke divizije ovog korpusa zajedno sa delovima 12. vojvođanske brigade NOVJ, iznenada su forsirale reku zapadno od Starčeva i ovladale mostobranom u rejonu Velikog Sela. Jedinice 10. gardijskog streljačkog korpusa dobile su na taj način mogućnost da razviju nastupanje prema Beogradu sa severoistoka. Imajući u vidu novonastalu situaciju, neprijatelj je hitno prebacio u ovaj rejon svoje rezerve i počeo izgradnju objekata.

U to vreme su u rejonu Zaječara jedinice 64. streljačkog korpusa i 45. divizije NOVJ i dalje vodile teške borbe u cilju uništenja okružene neprijateljske grupacije. Hitlerovski garnizon, jačine nekoliko hiljada ljudi, vršio je ogorčene protivnapade s ciljem da se probije kroz obruč sovjetskih i jugoslovenskih snaga. U odbijanju ovih protivnapada ogromnu ulogu su odigrale artiljerijske i minobacačke jedinice. Samo na dan 5. oktobra njihova vatra je uništila 18 mitraljeza, oštetila dva jurišna oruđa i šest oklopnih transportera, porušila četiri laka bunkera i tri osmatračnice i neutralisala dve artiljerijske baterije i tri minobacačke grupe. Zarobljeno je 800 neprijateljskih vojnika i oficira.

Nemačko-fašističko komandovanje, uvidevši uzaludnost pokušaja zaječarskog garnizona da se probije iz okruženja, odlučilo je da u Zaječar prebaci dopunske snage radi pojačanja jedinica koje su se tamo branile.

U tim borbama ogromnu

¹ ulogu su odigrale jedinice
45. divizije NOVJ i Bolje-
vackog partizanskog od-
reda, koje su kontrolisale

*„Nekoliko hiljada Beogradana
aktivno je učestvovalo u bor-
bama za oslobodenje svoga
grada“*

sve prilaze Zaječaru. Kad su fašisti pokušali da iz Paraćina pošalju u Zaječar 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen«, jedinice 23. srpske brigade odmah su mu preprečile put. Ipak je jedan bataljon hitlerovaca uspeo da se probije u grad, ali je pri tome pretrpeo velike gubitke. Druga dva bataljona bila su zadržana nekoliko kilometara južno od Boljevca. Sa istim ciljem — da olakša položaj okruženog zaječarskog garnizona — iz Knjaževca je krenuo prema Zaječaru, u pratnji tenkova, »zalutali« bataljon 1. brdske divizije. Pretrpevši velike gubitke u kratkotrajnoj borbi protiv jedinica 23. brigade 45. divizije, bataljon je bio primoran da se vrati u Knjaževac.

Komandant 64. streljačkog korpusa, dobivši podatke o namerama neprijatelja, naredio je 52. streljačkoj diviziji, koja je nastupala obuhvatajući Zaječar s juga, da prepreči sve puteve jugoistočno i jugozapadno od Lubnice i da spreči proboj hitlerovaca s toga pravca. Deo snaga 19. streljačke divizije i dalje se probijao na zapad, proširujući spoljašnji front okruženja.

Ujutru 7. oktobra situacija na području Zaječara naglo se izmenila. Ovamo je stigao prednji odred 4. gardijskog mehanizovanog korpusa — 62. samostalni motociklistički bataljon, sa pridatim mu izviđačkim četama triju mehanizovanih brigada. Jedinice ovoga odreda, zauzevši borbeni poredak, počele su zajedno s jedinicama 19. streljačke divizije napad na grad.

Noću 8. oktobra dve neprijateljske grupe, ukupne jačine do 500 ljudi, pokušale su da se probiju iz okruženja. Smestivši pešadiju na kamione i u oklopne transportere i isturivši tenkove na čelo kolone, hitlerovci su jurnuli u pravcu Zvezdana i Lubnice. Prva grupa je naišla na zasedu u kojoj su bile dve baterije 2. divizionu 90. artiljerijskog puka. Na komandu komandanta divizionu kaptana Rjapceva topovi su otvorili kinžalnu vatru po neprijatelju. Hitlerovci su se u panici izgubili. Samo je odeljenje starijeg vodnika Kiseljeva oštetilo dva oklopna transportera i pet kamiona i uništilo preko 100 vojnika i oficira. Pristigle streljačke jedinice dovršile su uništenje neprijatelja.

Druga grupa, koja se probijala prema jugozapadu, uspjela je da se probije kroz obruč okruženja. Pošto je potisnuo slab zaslon sovjetskih jedinica, neprijatelj je jurnuo prema Lubnici i iz pokreta napao prednji odeljak divizijskog sanitetskog centra 52. streljačke divizije, koji je bio razvijen u tom selu. Dvanaest teško ranjenih vojnika i tri borca iz osiguranja medicinskog centra bili su na zverski način poubijani. Ostale ranjenike i medicinsko osoblje spasli su borci 45. divizije NOVJ koji su stigli u pomoć i uspjeli da ih prihvate i sklone na sigurno mesto.³²

Saznavši o napadu neprijatelja u pozadini, komandant 52. streljačke divizije bacio je protiv hitlerovske grupe koja se probila dve artiljerijske baterije. Dočekan uraganском vatrom na istočnoj ivici Planinice, neprijatelj je morao da se zaustavi. Ubrzo su ovamo stigli delovi 45. divizije NOVJ i 595. lovački protivtenkovski i 32. streljački puk, koje je komandant 19. streljačke divizije uputio za gonjenje grupe koja se probila. U kratkoj, ogorčenoj borbi neprijatelj je bio potpuno uništen.

Osmog oktobra su snage 64. streljačkog korpusa, u sadejstvu s prednjim delovima 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i 45. divizije NOVJ, zauzele grad Zaječar. Okružena neprijateljska grupacija bila je gotovo potpuno uništena. Sovjetske i jugoslovenske jedinice zarobile su 1600 vojnika i oficira i zaplenile 86 automobila, osam oklopnih transportera, šest topova, 12 minobacača kao i drugi ratni materijal. Neprijatelj je samo u ubijenima izgubio oko 1500 ljudi.

Samo su pojedine grupe neprijatelja uspele da se probiju iz okruženja i da se u rejonu Boljevca pridruže 14. pešadijskom puku 7. SS divizije i ostacima borbenih grupa »Fišer« i »Grot«. Jedinice 45. divizije NOVJ odmah su napale ove hitlerovske jedinice i, preko Boljevca, odagnale ih prema Paraćinu. Ove su snage takođe odbile dva pokušaja nemačkih vojnika da se od Boljevca probiju prema Lukovu i Sokobanji, nanevši im pri tome velike gubitke.³³

Stanovnici Zaječara kao braća su grlili svoje oslobođioce i snažno im stiskali ruke. Na ulicama su stihijno

³² Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10403, d. 32, list 340.

³³ Zbornik, tom I, knj. 13, dok. br. 182.

obrazovani mitinzi. Odasvud su se čule reči zahvalnosti upućene sovjetskom narodu, komunističkim partijama Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, Crvenoj armiji i Narodno-oslobodilačkoj vojsci. Na licima svih ljudi sijali su radosni osmesi a oči su plamsale od sreće.

Susret boraca dveju bratskih armija kod Zaječara lepo je opisao ukrajinski pisac Aleksandar Nevada, čiji je članak »Braća Jugosloveni« objavljn 18. novembra 1944. godine u dnevnom listu »Borba«.

»Ni u jednoj zemlji van granica naše otadžbine nismo videli, a verovatno nećemo ni videti ništa što bi nam bilo tako blisko po duhu, po načinu života i običajima, kao što smo videli ovde, u Jugoslaviji. Već u prvom jugoslovenskom gradu koji sam video, u Zaječaru, rekao mi je jedan tamošnji partizan:

»Bratski narod — bratski jezik. Vi kažete »drug« i mi kaemo »drug«; vi kažete »svoboda« a mi kaemo »sloboda«; vi kažete »smert fašizmu«, a mi kaemo »smrt fašizmu« . . .

»Nema sumnje u to da su Nemci dobili utisak o Jugoslaviji kao najnegostoprmljivijoj zemlji u svetu. . . Rame uz rame mi smo se borili sa jugoslovenskim vojnicima . . . U žestokim okršajima videli smo ih pored sebe, zajedno smo prolivali krv u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Mi to nikada nećemo zaboraviti, kao što neće zaboraviti ni jugoslovenski narodi. Ono što je učvršćeno krvlju — vezano je zauvek«.

Posle likvidacije zaječarske grupacije, 52. i 19. streljačka divizija 64. streljačkog korpusa i 45. divizija NOVJ pristupile su gonjenju neprijatelja koji se iz rejonu Zaječara povlačio prema Nišu i Paraćinu. Sedamdeset treća gardijska streljačka divizija izbila je u rejon Slatine i počela nastupati za jedinicama 68. streljačkog korpusa, prema Moravi, čisteći šumu duž glavnog pravca kretanja. U isto vreme jedinice 45. divizije napale su neprijateljske kolone na putevima Knjaževac — Niš i Niš — Aleksinac i nanele im znatne gubitke.³⁴

³⁴ Posle oslobođenja Zaječara 45. divizija ušla je u sastav 13. korpusa NOVJ i dobila zadatak da štiti pravce Niš — Svrlijig i Niš — Aleksinac. (Arhiv VII JNA, k. 631, reg. br. 2/5).

Uspešno su se razvijala i borbena dejstva 1. gardijskog utvrđenog rejonu, 2. bugarske armije i 13. armijskog korpusa NOVJ, koji su dobili zadatak da zaštite levi bok udarne grupacije jedinica 3. ukrajinskog fronta i da preseku komunikacije neprijatelja zauzevši važne čvorove puteva Knjaževac i Niš.

Prvi gardijski utvrđeni rejon, pod komandom general-majora S. I. Nikitina, dobio je zadatak da izbije na liniju »Vratarnica — Marinovac — Drenovac — Knjaževac i da spreči dolazak neprijateljskih snaga sa zapada i juga».³⁵ Osobita pažnja je posvećena brzom zauzimanju Knjaževca.

Grad Knjaževac se nalazi na raskrsnici pet puteva, od kojih su najvažniji put prema jugu, za Niš, i onaj prema zapadu — u dolinu Morave. Time se i objašnjava upornost s kojom su pomenuti grad branile rasparčane jedinice 7. brdske divizije i mornari Dunavske flotile admirala Frejka, koje su se ovamo povukle posle neuspešnih borbi u rejonu Negotina.

Knjaževac, koji se pruža pored Timoka, okružen je sa svih strana planinama. Hitlerovci su naročito jako utvrdili visove istočno, severno i zapadno od grada, izgradivši tamo jake otporne tačke, zaštićene vatrom velikog broja artiljerijskih oruđa. Najjače je bila organizovana odbrana puteva koji vode iz Zaječara i Niša.

Da ovladaju ovim čvorom odbrane stavljeno je u zadatak jedinicama 45. divizije NOVJ i 9. i 10. samostalnom mitraljesko-artiljerijskom bataljonu, kojima su komandovali gardijski kapetan I klase Jerjomenko i gardijski major Histni. Savladavši planinske prevoje u rejonu južno od Vratarnice, između Bugarske i Jugoslavije, sovjetske jedinice su se do kraja dana 8. oktobra prikupile u selu Zunićima. Tu su se sastale sa 23. srpskom brigadom 45. divizije NOVJ i partizanskim odredom s teritorije Svrjiga. Posle izviđanja neprijateljske odbrane, sovjetski i jugoslovenski komandanti došli su do zaključka da bi frontalni napad doveo do velikih gubitaka i usporio tempo na-

³⁵ Arhiv MO SSSR, f. 413, Dnevnik borbenih dejstava 57. armije. Zapis od 8. 10. 1944.

stupanja. Zbog toga je bilo rešeno da se izvrši obilazni manevar i kombinovani napad iz nekoliko pravaca.

Sastavivši plan borbe i pripremivši ljudstvo i materijal za izvršenje teškoga marša, komandanti su noću 9/10. oktobra povelili svoje jedinice u opkoljavanje grada. Te noći su jedinice izvršile zaista herojski marš. Kretale su se po najvećem mraku, planinskim putevima, strmim usponima koji su mestimice dostizali i 40°. Na tim usponima artiljeriju su morale izvlačiti na rukama. Sovjetski vojnici bi se tada rđavo proveli da im nisu pomogli jugoslovenski vojnici, koji su dobro poznavali teren.

Do jutra 10. oktobra sovjetske i jugoslovenske jedinice su zauzele polazne položaje i posle kratkog artiljerijskog vatrenog naleta napale neprijatelja sa severa, juga, istoka i zapada. Delovi 45. divizije NOVJ, Svrljiški partizanski odred i jedna četa 9. bataljona zauzeli su obe strane puta Niš — Knjaževac i tako neprijatelju onemogućili manevar rezervama.

U Knjaževcu su se rasplamsale žestoke ulične borbe koje su se često pretvarale u borbe prsa u prsa. Posednuvši betonske bunkere, zaklone i utvrđene gradske kuće, hitlerovci su pružali ogorčen otpor, prelazeći često u protivnapade. Na jedno sovjetsko oruđe bacilo se 15 hitlerovaca. Posluga je dočekala udar i u kratkom okršaju uništila neprijatelja. U toj borbi istakao se komandir baterije poručnik Kolčev, koji se nalazio na otvorenom položaju oruđa. Na njega je jurnuo neprijateljski oficir. U revolveru Kolčeva nije bilo metaka. Tada je on zgrabio bačeni šlem nemačkog vojnika i njime razbio glavu hitlerovcu.

Do 10. oktobra uveče knjaževački garnizon bio je potpuno uništen. Neprijatelj je imao oko 700 poginulih vojnika, među kojima je bio i pukovnik Kratenau, koji je komandovao nemačkim mornarima. Sovjetske i jugoslovenske jedinice zarobile su preko 100 vojnika i zaplenile 49 oruđa, 11 putničkih i 93 teretna automobila, veliku količinu oruđa i municije.³⁶

³⁶ Arhiv MO SSSR. f. 413, op. 10372, d. 349, listovi 227—229. Zbornik, tom I, knj. 13, dok. br. 152, Arhiv VII JNA, k. 182, reg. br. 54/1.

Za vreme borbi u Knjaževcu, masa seljaka iz okolnih sela, naročito omladine, pošla je ka gradu noseći bogate poklone borcima Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Omladina iz sela zapadno od Knjaževca, u svečanim odelima, s muzikom i transparentima, kretala se prema gradu pevajući.

Dok su se u Knjaževcu vodile ulične borbe, jedinice 64. streljačkog korpusa i 45. divizije NOVJ, potiskujući neprijateljske zaslone, razvijale su napad prema Moravi. Oslobodivši Boljevac i Lukovo, 52. streljačka divizija i 20. srpska brigada otpočele su gonjenje neprijatelja prema Paraćinu. Ubrzo je 20. brigada uspostavila vezu sa 2. proleterskom divizijom NOVJ, koja je bila presekla put Niš — Stalać u dolini Južne Morave. Nanoseći neprekidne udare neprijatelju, 52. streljačka divizija presekla je put Aleksinac — Ražanj, a 24. srpska brigada put Niš — Aleksinac. Iskoristivši to, jedinice 19. streljačke i 45. divizije NOVJ zauzele su rudarski grad Aleksinac.

Posle oslobođenja Knjaževca 23. srpska brigada i delovi 1. gardijskog utvrđenog rejona zauzeli su Svrijig i počeli nastupanje u pravcu Niša, gde su u to vreme uspešno dejsstvovalе jugoslovenske i bugarske snage.

Krajem septembra su 13. korpus (22, 24, 46. i 47. divizija) i 2. proleterska divizija NOVJ vodili borbe protiv nemačkih snaga koje su pokušale da zauzmu moravsku komunikaciju na odseku Kumanovo — Niš — Stalać i napadali neprijateljska uporišta i garnizone na još neoslobođenoj teritoriji južne Srbije.

Do početka završnih borbi za oslobođenje Niša, glavna dejstva 13. korpusa razvijala su se u rejonu Leskovca, Vranja i Vlasotinca, a 2. proleterske divizije u rejonu Kruševca, u Zupi i Rasini.³⁷

Tridesetog septembra je 22. udarna divizija zauzela Vlasotince, čiji je pad, kao i proboj snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije duž desne obale Južne Morave ka Babičkoj gori, prinudio četnike na odstupanje ka Leskovcu i Nišu.

³⁷ Arhiv VII JNA, k. 181, reg. br. 16/3 i 17/3.

U međuvremenu je u rejon Niša prispela zloglasna 7. SS divizija »Princ Eugen«,³⁸ poznata u čitavoj Jugoslaviji po svojim zločinima i pljačkama. Kao prvu meru za obezbeđenje Niša, njen štab je planirao zauzimanje Vlasotinca. Grad su branile jedinice 22. udarne divizije NOVJ i 1. bugarske partizanske divizije. Nemci su prešli u napad 2. oktobra i posle četvorodnevnih upornih borbi zauzeli Vlasotince. Istovremeno se uputila kolona neprijateljskih vojnika od Niša ka Beloj Palanci, gde je bila raspoređena 2. bugarska armija. Probijajući se ka istoku, ona je izbila u rejon Bele Palanke i tu organizovala odbranu³⁹

Aktivnost neprijatelja pojačala se i u dolini Južne Morave, na sektoru Kumanovo — Vranje i u rejonima Kruševca i Stalaća. Naime, 11. poljsko-vazduhoplovna divizija, koja je odstupala iz Grčke, izbila je u rejon Kumanova i, produžujući svoje nastupanje ka severu, 5. oktobra odbacila jedinice Operativnog štaba NOVJ Kosova i Metohije i sledećeg dana zauzela Bujanovac i Preševo, ugrožavajući Vranje. Hitlerovci i četnici iz Kruševca, Stalaća i Aleksinca napali su 2. oktobra jedinice 2. proleterske divizije s namerom da se utvrde na komunikaciji Niš — Stalać, ali su bili odbijeni.

Predviđajući opasnost, koja se mogla pojaviti kao rezultat dejstva nemačke grupe armija »E« u severnom pravcu, duž doline Južne Morave, maršal Josip Broz Tito je 3. oktobra naredio komandantu snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji generalu Koči Popoviću da grupiše jedinice u rejonu Niša, a 6. oktobra naredio mu da 13. korpus pripremi za oslobodenje Niša.

Plan za zauzimanje Niša, donet u Krajovi, detaljno je razrađen 7. oktobra u Stabu 13. korpusa NOVJ u Pirotu. Zamisao operacije bila je sledeća: zatvarajući južnomoravski pravac kod Vranja i Bujanovca s juga i u rejonu Stalaća sa severozapada i izolujući snage protivnika u rejonu Vranja, Leskovca i Niša, jugoslovenske i bugarske jedinice bile su dužne da usaglašenim dejstvom okruže i unište snage neprijatelja u rejonu Niša.

³⁸ Bez 14. pešadijskog puka, izviđačkog bataljona i 4. artiljerijskog divizionu.

³⁹» Zbornik, tom I, knj. 13, dok. br. 48, 54, 182.

Trebalo je da 13. korpus i deo snaga 14. korpusa NOVJ okruže Niš s juga, zapada i severa i da zajedno s jedinicom 1. gardijskog utvrđenog rejonu 3. ukrajinskog fronta napadnu niški garnizon.*Deset jugoslovenskih partizanskih odreda koji su dejstvovali u tim rejonima dobili su naređenje da pojačaju napade na neprijateljske komunikacije. Druga proleTERSka divizija NOVJ imala je zadatak da dejstvuje na komunikacijama u dolini Južne Morave severozapadno od Niša.

Druga bugarska armija, pod komandom generala K. Stančeva, imala je da zatvori obruč okruženja Niša i da grad napadne sa istoka i jugoistoka. Na pravcu Surdulica — Vranje — Bujanovac jedna bugarska divizija, zajedno sa 46. divizijom NOVJ, dužna je bila da sprečava povlačenje nemačke grupe armija »E« iz Grčke i Makedonije i da štiti levi bok jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i 2. bugarske armije koje su dejstvovale u pravcu Niša.

Komandant 2. bugarske armije odlučio je da sa dve pešadijske divizije izvrši frontalni napad na Niš sa istoka, a da sa dve pešadijske divizije i oklopnom brigadom obuhvati grad s jugoistoka. Druga konjička divizija imala je da se kreće ka Vranju i Bujanovcu.

Hitlerovci su organizovali Niš za kružnu i upornu odbranu. Ispred grada bila su postavljena minska polja i žične prepreke. Naseljena mesta u bližoj okolini grada, istaknuti visovi i prelazi bili su takođe organizovani za kružnu odbranu. U inženjerijskom smislu najbolje je bila organizovana odbrana prema Pirotu i Vlasotincu. Najjače snage neprijatelj je bio grupisao između Vlasotinca i reke Južne Morave, a taj pravac je i bio najosetljiviji za njega.

Prema planu, napad ka Nišu je počeo 8. oktobra.⁴⁰ U početku borbi, zbog vrlo jakog otpora neprijatelja, nisu bili postignuti značajniji rezultati. Do 10. oktobra bugarska 2. armija nije uspela da probije neprijateljsku odbranu. U zoni dejstva 13. korpusa NOVJ 47. divizija je uspela da ovlada spoljnom odbranom Leskovca, a 22. udarna di-

⁴⁰ Zbornik, tom I, knj. 13, dok. br. 63.

vizija i bugarska Tenkovska brigada, uz podršku avijacije sovjetske 17. vazduhoplovne armije, u ogorčenim borbama razbile su jak neprijateljski garnizon i oslobodile Vlasotince.

Veliku pomoć jugoslovenskoj i bugarskoj vojsci u ovim borbama pružale su sovjetska teška artiljerija i jedinice 189. jurišne, 228. lovačke i 244. bombarderske vazduhoplovne divizije 17. vazduhoplovne armije. Sovjetski jurišni avioni i lovci, u uslovima potpune nadmoćnosti u vazduhu, široko su primenjivali jurišne napade na neprijateljske ciljeve a bombarderi su nanosili snažne udare velikim železničkim čvorovima i važnim otpornim tačkama, prikivajući manevar nemačko-fašističkih snaga.

Jednog oktobarskog dana, izviđanjem iz vazduha, otkriveno je na stanici Niš oko 19 neprijateljskih ešelona sa ljudstvom i borbenom tehnikom. Uskoro je poletelo u vazduh 16 bombardera, koje su vodili major Tjuševski i kapetan Jegorkin. Bez obzira na jaku vatru iz 20 protivavionskih baterija, avioni su tačno došli na cilj i bacili bombe. Uspešnim bombardovanjem spaljeno je 12 ešelona i porušeno 10 staničnih zgrada.

U ovom naletu naročito se istakla posada kapetana Mjasnikova. Usled punog pogotka granate njegov avion je izgubio komandu i počeo da se obrušava. Uskoro pilot je uspeo da avion vrati u horizontalni let, ali je druga granata zapalila levi motor i teško ranila navigatora, kapetana Vizira. Pilot je isključio motor i klizanjem na krilo ugasio vatru. Sledeće granate probile su benzinski rezervoar na levoj strani i slomile antenu; avion je na mnogim mestima bio probijen.

Međutim, hrabri pilot, uz pomoć strelca — radiotelegrafiste, vodnika Gurjova, uspeo je da s jednim motorom, pri jakom vibriranju komandi, dovede avion do aerodroma i uspešno sleti.⁴¹

Ocenjujući borbena dejstva južne grupe 17. vazduhoplovne armije, komandant 2. bugarske armije general K. Stančev pisao je: »Vazduhoplovne snage general-potpukovnika avijacije Sudeca pružale su dragocenu pomoć

⁴¹ Arhiv MO SSSR, f. 370, op. d. 248, listovi 27—46.

armiji, podržavajući napadni duh naših jedinica i neutrališući otpor neprijatelja».⁴²

Razbijanje glavnih neprijateljskih snaga u čitavom pojasu nastupanja 57. armije, savlađivanje planina istočne Srbije, uspešno forsiranje Velike Morave i zauzimanje mostobrana na njenoj zapadnoj obali stvorili su povoljne uslove za uvođenje u dejstvo 4. gardijskog mehanizovanog korpusa radi razvijanja nastupanja neposredno na beogradskom pravcu.

Još 30. septembra je komandant korpusa heroj Sovjetskog Saveza general-potpukovnik tenkovskih trupa V. I. Zdanov dobio naređenje od komandanta fronta prema kome je korpus, sa svima pridodatim jedinicama, bio dužan da se »najkasnije 8. oktobra 1944. potpuno grupiše u rejonu Zeglica, Gramada, Izvor, Drenovac, Arčar».⁴³

Korpus je za sedam do osam dana morao izvršiti marš od 520 kilometara iz rejonu Jambolja u rejon južno od Vidina. Svi pokretni tenkovi, specijalna vozila i teški tereti upućeni su železnicom; vozila na točkovima sa ljudstvom i artiljerija s mehaničkom vučom išli su svojim sredstvima.

Uzimajući u obzir složenost predstojećeg marša i kratkoću vremena za njegovo izvršenje, komanda korpusa, politorgani, partijske i komsomolske organizacije sproveli su među ljudstvom opširne pripreme. Štab korpusa je izradio i uputio i najnižim jedinicama precizan plan izvršenja marša. Naročita pažnja je obraćena pripremi starešina, od kojih je umnogome zavisila organizovanost i disciplina za vreme marša. Svakom starešini — vođi automobila bila je uručena karta marš-rute u kojoj su bili ucrtani pravac kretanja, mesta prenočišta, mesta punjenja vozila gorivom i dužnosti starešina vozila za vreme marša.

Pod sitnom kišom, rastegnuvši se na nekoliko desetina kilometara, kao neprekidni potok kretali su se automobili sa ljudstvom. Put od Jambolja do Boži Dara pružao se dolinom i imao je dobru kamenu podlogu, što je dopuštalo kretanje sa prosečnom brzinom od 30 do 35 km na čas. Od

⁴² Arhiv MO SSSR, f. 370, op. d. 248, list 56.

⁴³ Arhiv MO SSSR, f. 607, op. 382836, d. 2, list 4.

Boži Dara marš-ruta se naglo pogoršavala. Počinjao je brdski lanac, sa izobiljem strmih nagiba, uspona, padova i krivina. Niska oblačnost i magla gusto su prekrivali prevoje i jako smenjivali vidljivost. Bilo je nužno povećati odstojanje između vozila i upaliti farove. Tempo kretanja naglo se smanjio. I pored toga, transport korpusa, sa ljudstvom na automobilima, uveče 5. oktobra u potpunom je redu stigao u rejon južno od Vidina. Uskoro se ovde grupisala i sva borbena tehnika.

Ma koliko bio težak pređeni put, on je izgledao lak u poređenju sa predstojećim savlađivanjem 160 kilometara dugog puta od Zaječara do Velike Morave, koji prolazi kroz planine istočne Srbije.

Noću uoči 9. oktobra glavne snage korpusa, prošavši kroz tek oslobođeni Zaječar, uputile su se ka Moravi. Ovoga dana je komandant 3. ukrajinskog fronta izdao borbeno naređenje prema kome je 4. gardijski mehanizovani korpus bio dužan da do kraja dana 10. oktobra izbije u rejon Petrovac — Tabanovac — Zdrelo i razvije uspeh jedinica 57. armije na beogradskom pravcu⁴⁴

Za dva dana napornog marša po strmim planinskim nagibima jedinice korpusa savladale su planine istočne Srbije i 10. oktobra izašle u Moravsku dolinu. Na ovom mestu umesno je setiti se knjige potučenog hitlerovskog generala G. Guderijana »Tenkovi — napred!«. Autor, objašnjavajući uzroke poraza nemačko-fašističkih trupa na sovjetskom frontu, žali se na teško prohodno zemljište, loše puteve, česte kiše i druge »užase« ruske klime. Pri tome on zaboravlja takve blistave napadne operacije Crvene armije kao što su korsunjsko-ševčenkovska, umansko-batošanska, proskurovsko-černovicka, na Visli i Odri i druge, izvedene po najjačoj prolećnoj kaljuzi uz masovnu primenu oklopnih trupa.

Tokom beogradske operacije ponovo su gardisti 4. mehanizovanog korpusa potvrdili da za sovjetske borce nisu strašni ni strmi usponi i padine, ni jesenje provale oblaka. Hitlerovski general teško je mogao shvatiti da su ljudi koji se bore za pravičnu stvar sposobni da savladaju

⁴⁴ Arhiv MO SSSR, f. 243, op. 20371, d. 63, list 179.

svaku teškoću, da izađu kao pobednici iz svake situacije i da prevedu tenkove u bilo kakvim uslovima.

Uspešno prebacivanje sovjetskih trupa objašnjava se visokim moralno-borbenim odlikama, čvrstom disciplinom i organizovanošću i nezadrživim napadnim elanom ljudstva. Ovome je umnogome doprinosio konkretan i celishodan partijsko-politički rad, potkrepljen ličnim primerom koji su komunisti pokazivali u borbama.

Brzom tempu nastupanja umnogome su doprinosili i simpatije, prijateljski odnos i pomoć koje su mesno stanovništvo i jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije ukazivali sovjetskim borcima.

Stanovništvo Srbije toplo je pozdravljalo Crvenu armiju. Jugosloveni su izražavali veoma visoko mišljenje o borbenoj moći sovjetskih trupa, njihovoj tehničkoj snabdevenosti i opremi boraca i starešina. Oni su se svojim očima uverili u klevete hitlerovske i nedićevske propagande da se Crvena armija kreće napred samo zahvaljujući ogromnoj brojnoj premoći u ljudstvu i da industrija i poljoprivreda Sovjetskog Saveza nisu u stanju da proizvode neophodno naoružanje, municiju, odeću i hranu.

Neizbrisivi utisak ostavljali su oduševljenje i ushićenje mesnog stanovništva prilikom susreta sa sovjetskim borcima. Stanovnici oslobođenih gradova i sela darovali su sovjetske vojnike cvećem i voćem, pozivali ih u goste, cvećem kitili tenkove i automobile. Zidovi kuća bili su ukrašeni crvenim i jugoslovenskim državnim zastavama, a svuda su se videle parole u čast Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske.

Iskrena ljubav i poštovanje jugoslovenskog naroda usadivali su u srca sovjetskih ratnika ponos na svoju domovinu i armiju. Ova osećanja, udružena sa visokim borbenim majstorstvom, pomogla su trupama 3. ukrajinskog fronta da, zajedno s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, za manje od dve nedelje slome žestoki neprijateljski otpor u prigraničnom pojasu, probiju se kroz teško prohodne planine istočne Srbije i na širokom frontu izbiju na Veliku Moravu radi preduzimanja daljeg nastupanja neposredno na beogradskom pravcu.

Izlaskom jedinica 57. armije i 14. korpusa NOVJ na reke Veliku i Južnu Moravu okončan je period žestokih borbi za oslobođenje istočne Srbije. U ovim borbama sovjetski i jugoslovenski borci ispoljili su heroizam, muževnost, smelost i bezgraničnu težnju da unište žestokog neprijatelja i u potpunosti oslobode ovaj deo Srbije.

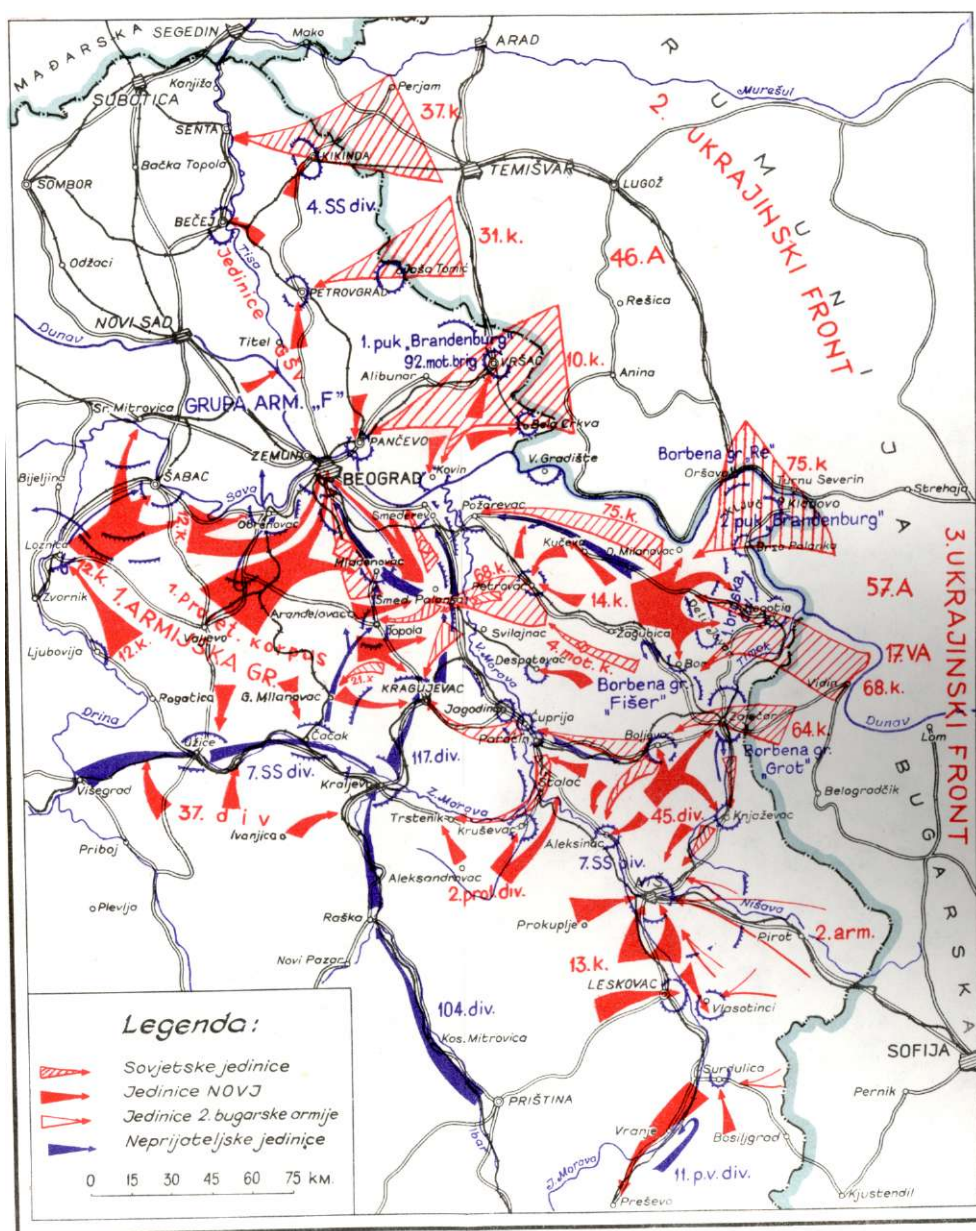
Jugoslovenskim borcima bilo je osobito teško. Loše odeveni, nemajući dovoljno oružja i municije, oni su strpljivo i samopregorno podnosili sve ratne tegobe i lišavanja. Tako na primer, borci 14. srpske brigade 23. udarne divizije nisu imali nijednog šinjela, a polovina njih ni obuće. Mnogi mladi vojnici nisu znali kako se pravilno rukuje oružjem i sasvim nisu poznavali pravila i načine vođenja savremene borbe. Česti, forsirani marševi i neprekidna borbena dejstva jako su otežavali snabdevanje i ishranu jedinica. Topla hrana bila je retkost, a mnogi borci su bili oboleli.

Ali i u ovim uslovima trupe Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije časno su ispunile svoje borbene zadatke. Prva armijska grupa i 13. korpus nisu dozvolili neprijatelju da prebaci u Srbiju neku znatniju rezervu, a 14. korpus je zajedno sa sovjetskim trupama uništavao neprijatelja u međurečju Timoka i Morave.

Komandant 3. ukrajinskog fronta maršal Sovjetskog Saveza F. I. Tolbuhin i komandant 57. armije general-potpukovnik N. A. Gagen, prilikom susreta u selu Rgotini s komandantom 14. korpusa NOVJ Radivojem Jovanovićem i političkim komesarom korpusa Rajom Nedeljkovićem, visoko su ocenili dejstva Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u borbama za oslobođenje istočne Srbije.

Za ovo vreme, to jest od 28. septembra do 10. oktobra, sovjetske trupe su napredovale na pravcu glavnog udara 130 km i zajedno s jedinicama 14. korpusa NOVJ razbile glavne snage neprijateljske armijske grupe »Srbija«. Izašavši na Veliku Moravu, trupe 3. ukrajinskog fronta presekle su snage neprijatelja na dva dela. Ispred centra i desnog boka 57. armije dejstvovale su jako iznurene divizije neprijatelja. U pojasu nastupanja levokrilih jedinica povlačile su se jedinice korpusne grupe »Miller«. U rejonu Kragujevac — Kraljevo — Čačak 34. ne-

22.septembar - lo.oiaobabar 1944.



mački armijski korpus organizovao je odbranu s ciljem da obezbeđuje spajanje jedinica koje su se povlačile iz Grčke s trupama koje su dejstvovala u rejonu Beograda. Trupe Fronta i 14. korpusa NOVJ našle su se na 125—150 km od glavnog grada Jugoslavije. Stvorili su se povoljni uslovi za njegovo oslobođenje.

Veliki uticaj na uspešan tok beogradske operacije ispoljile su levokrilne jedinice 2. ukrajinskog fronta, jedinice 13. korpusa i 2. proleTERSka divizija NOVJ i jedinice 2. bugarske armije. One nisu samo vezivale neprijatelja koji je stajao nasuprot njima, nego su privukle na sebe i deo neprijateljskih snaga koje su dejstvovala protiv trupa 3. ukrajinskog fronta. Uspešna dejstva 46. armije 2. ukrajinskog fronta duž leve obale Dunava na beogradskom pravcu, 13. korpusa i 2. proleTERSke divizije NOVJ i 2. bugarske armije na niskom pravcu čvrsto su obezbeđivale bokove 57. armije, koja je snažno nastupala u Moravsku dolinu.

Bliži zadatak postavljen trupama 3. ukrajinskog fronta i 14. korpusa NOVJ bio je izvršen, mada po skupu cenu. Jugoslovenske i sovjetske jedinice imale su oko 3500 poginulih i 4500 ranjenih vojnika, podoficira i oficira. Samo u Zaječaru i Požarevcu, ispod veličanstvenih spomenika koje je podigao zahvalni jugoslovenski narod, počivaju kosti 1706 sovjetskih boraca.

Povoljna operativna situacija koja je za sovjetske i jugoslovenske jedinice nastala krajem prve etape beogradske operacije dopustila im je da priđu izvršenju zadataka druge etape operacije.

3. RAZVOJ OFANZIVE NA BEOGRAD

(11—14. oktobra 1944. godine)

Izbijanjem sovjetskih snaga i jedinica 14. korpusa NOVJ na Veliku Moravu i 1. armijske grupe NOVJ na jugozapadne i južne prilaze Beogradu otpočela je odlučujuća etapa borbe.

Neprijatelj, koga su sovjetske jedinice potiskivale sa istoka a jugoslovenske sa zapada i juga, bio je primoran da

vodi borbu na dva fronta. Trpeći velike gubitke u živoj sili i tehnici, on je težio da po svaku cenu zadrži nastupanje jugoslovenskih i sovjetskih jedinica i da svoje glavne snage izvuče ispod udara.

Iznurene u neprekidnim borbama, nemačko-fašističke trupe hitno su se povlačile prema Beogradu, ostavljajući jake zaštitnice na pravcima kojima su nastupale sovjetske i jugoslovenske jedinice. Putevima je, kao beskrajna bujica, prolazila ratna tehnika, a za njom se, u pešačkim kolonama, na seljačkim kolima i na oklopnim transporterima, povlačila pešadija. Po naređenju komandanta grupe armija »F«, u prvom redu su se povlačili tenkovi, jurišna oruđa i artiljerija.

Detaljno procenivši stvorenu situaciju, sovjetske i jugoslovenske komande koje su rukovodile ovom operacijom odlučile su da onemoguće odstupanje neprijateljskih jedinica u glavni grad Jugoslavije, jer bi to znatno ojačalo neprijateljski garnizon u njemu i dovelo do otegnutih borbi, što bi, sa svoje strane, neminovno izazvalo nepoželjna razaranja u gradu i žrtve među civilnim stanovništvom. Preduzete su nužne mere da se glavne neprijateljske snage unište ne u gradu, nego na njegovim prilazima.

U nastaloj situaciji mogle su samo pokretne jedinice sprečiti neprijatelja koji je odstupao da izbije u Beograd. Taj zadatak, kao što je već pomenuto, bio je poveren 4. gardijskom mehanizovanom korpusu. Izvršenje ovog zadatka je bilo olakšano time što su pravce kojima je korpusu predstojalo kretanje od Morave prema Beogradu kontrolisale jedinice 1. proleterskog korpusa NOVJ.

Opšti plan daljeg nastupanja na beogradskom pravcu sastojao se u tome da se uništi neprijateljska grupacija koja se branila pred jedinicama desnog krila i centra 57. armije i da se munjevitim udarom 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i jednog dela snaga 68. streljačkog korpusa, zajedno s jedinicama 1. i 12. korpusa NOVJ, zauzme Beograd.

Jedinice 1. armijske grupe NOVJ već su se nalazile na prilazima Beogradu: divizije 12. korpusa su izbile na komunikaciju Obrenovac — Beograd i s jugozapada se pri-

bližile Beogradu pripremajući se da se, zajedno sa 1. proleterskim korpusom i sovjetskim jedinicama, bore za njegovu oslobođenje, a glavnina 1. proleterskog korpusa je već na više mesta presekla komunikaciju Beograd — Kragujevac i vodila borbe za Topolu i Mladenovac, dok su dve njegove divizije nastupale ka Moravi, u susret sovjetskim trupama.

Borci 1. armijske grupe NOVJ su nestrpljivo očekivali susret sa borcima Crvene armije. U naredbi koju je, 11. oktobra, Štab 12. korpusa NOVJ uputio svojim jedinicama stajalo je: »Treba pripremiti borce za taj susret. Naša braća crvenoarmejci treba da osele svu toplu ljubav koju nosimo u svojim srcima, da osele u nama svoju bratšku armiju«.⁴⁵

Desnokrilnom 75. streljačkom korpusu 57. armije predstojalo je da, zajedno sa 14. korpusom NOVJ, nanese udar pravcem Kučevo — Požarevac i da, uz sadejstvo 5. samostalne gardijske motorizovane streljačke brigade, uništi neprijatelja u rejonu istočno od reke Mlave. Trebalo je da 68. streljački korpus, koji je nastupao u centru rasporeda armije, izdvojivši 73. gardijsku streljačku diviziju za nastupanje na Beograd, svojim glavnim snagama izbije na liniju Arandelovac — Satornja, sa zadatkom da s juga obezbedi izvođenje borbenih dejstava na beogradskom pravcu. Arandelovac i Satornja nalazili su se u rukama 5. i 17. udarne divizije NOVJ, što je u znatnoj meri doprinosilo brzom izbijanju jedinica 68. streljačkog korpusa na određenu liniju. Levokrilni 64. streljački korpus je izbijanjem na liniju Varvarin — Knjaževac takode imao da sa juga obezbedi dejstva trupa na pravcu glavnog udara fronta.

U skladu sa ovim planom, komandant 57. armije konkretizovao je zadatke svojih jedinica i izvršio podelu sredstava ojačanja: 75. streljački korpus podržavalo je pet artiljerijskih i minobacačkih pukova; jedinice 68. korpusa — šest artiljerijskih, minobacačkih i protivavionskih pukova; 64. streljački korpus, ojačan 1. gardijskim utvrđenim rejonom, imao je tri artiljerijska puka. Ta su sredstva

⁴⁵ Arhiv VII JNA, k. 951, reg. br. 9—2.

bila dovoljna da bi se uspešno ispunili zadaci koji su postavljeni jedinicama.

Prema odluci komandanta 3. ukrajinskog fronta, 1. 2. i 4. bugarska armija trebalo je da produže nastupanje ka Nišu, Leskovcu, Skoplju i Velesu. Bugarske jedinice je podržavala avijacija južne grupe 17. vazduhoplovne armije.

Zadatak 236. streljačke divizije, koja se, pod komandom general-majora P. I. Kuližskog nalazila u rezervi fronta, bio je da zajedno sa 4. gardijskim mehanizovanim korpusom nastupa na Beograd.

Svi komandanti su bili detaljno obavešteni o pravcima i karakteru dejstava jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.⁴⁶

U toku 10. i 11. oktobra prednji delovi 57. armije pod borbom su forsirali Moravu i izbili na njenu zapadnu obalu, zauzevši neoštećen gvozdeni most. Nemci su od svojih rasparčanih delova formirali jedinice i pokušali da spreče prelazak sovjetskih jedinica preko reke.

Naročito teške borbe vođene su kod prelaza preko Velike Morave, gde su jedinice 68. streljačkog korpusa držale mostobran, ne dozvoljavajući neprijatelju da svoje jedinice koje su odstupale prebaci na levu obalu. Neprijateljska grupacija, jačine oko 1500 ljudi s tenkovima, koja je sa severa izbila u rejon Trnovče — Veliko Orašje, napala je puk 73. gardijske streljačke divizije koji je osiguravao prelaze. Glavne snage 73. gardijske divizije nalazile su se u to vreme na maršu.

Pretila je opasnost da neprijatelj izbije na prelaze i na taj način onemogući 4. gardijskom mehanizovanom korpusu forsiranje Velike Morave. Da bi ojačao puk 73. gardijske streljačke divizije, koji je uporno i požrtvovano odbijao mnogobrojne napade brojno nadmoćnijeg neprijatelja, komandant fronta je naredio komandantu 236. streljačke divizije, koja se nalazila na maršu, da ubrza upućivanje streljačkog puka u rejon Velikog Orašja.

Sem toga, u rejon prelaza bila su hitno prebačena dva lovačka protivtenkovska artiljerijska puka i puk gardijskih minobacača. Posle ogorčene borbe, neprijateljska grupacija

⁴⁶ Arhiv MO SSSR, f. 143, op. 219383, d. 15, list 99.

koja se probila u rejon Trnovče — Vel. Orašje bila je potpuno uništena, a preostale grupe neprijatelja bile su zarobljene.

U toku borbe protiv sovjetskog mostobrana na levoj obali Velike Morave nemački štabovi nisu bili u mogućnosti da svoje jedinice iz Kragujevca i Mladenovca upute u pomoć trupama koje su bezuspešno pokušavale da spreče forsiranje reke. Dejstva jedinica 1. proleterskog korpusa NOVJ na komunikacijama koje su iz Kragujevca, Topole i Mladenovca vodile ka Moravi sprečila su ih u tome.

U toku noći 10/11. oktobra došlo je do prvog dodira izviđačkih delova 5. divizije NOVJ sa sovjetskim izviđačima, a narednog dana u 7 časova jedan bataljon 1. brigade te divizije spojio se u Palanci sa prednjim delovima 08. streljačkog korpusa Crvene armije. Susret boraca dveju bratskih armija je bio veoma srdačan, ali se nije smelo zadržavati: situacija je zahtevala da se neprijatelj goni u stopu, ne dajući mu vremena da sredi svoje jedinice i organizuje odbranu na prilazima Beogradu. Sovjetske jedinice su produžile da se prebacuju preko Velike Morave, prikupljajući se u rejonu Velika Plana — Palanka radi daljeg nastupanja prema Beogradu i Kragujevcu, a glavne snage 5. divizije NOVJ, prešavši železničku prugu Palanka — Mladenovac, ustremile su se prema Dunavu da preseku komunikaciju Smederevo — Beograd. Sedamnaesta divizija NOVJ nastavila je da dejstvuje u pravcu Kragujevca, osiguravajući levi bok i pozadinu sovjetskih i jugoslovenskih snaga koje su nadirale prema Beogradu.

Oslobođenjem Velike Plane i Palanke bila je presečena železnička pruga koja s juga vodi u Beograd. Sve nemačke trupe koje su se nalazile južno od Velike Plane bile su lišene mogućnosti prevoženja železnicom na sever. Veza sa Beogradom se mogla održavati samo drumom preko Topole i Mladenovca, ali se i ta komunikacija nalazila pod udarima jedinica 1. armijske grupe NOVJ. Neprijatelj je nastojao da po svaku cenu zadrži u svojim rukama Topolu i Mladenovac, nadajući se da će tom komunikacijom izvući što je moguće više trupa s juga.

Jedinice 1. armijske grupe NOVJ su još pre dolaska sovjetskih snaga neprekidno napadale neprijateljska upo-

rišta na drumu Kragujevac — Topola — Mladenovac — Beograd, onemogućavajući kretanje neprijateljskih trupa. One su u toku 11. oktobra vodile ogorčene borbe s delovima 117. lovačke divizije koja se iz Grčke hitno prebacivala na sever. Tog dana su delovi 17. divizije NOVJ svojom upornom odbranom sprečili dva pokušaja hitlerovaca da jakim motorizovanim kolonama oslobode komunikaciju Kragujevac — Topola. Time je ova važna komunikacija u stvari već bila presečena i hitlerovci su bili lišeni mogućnosti da se njom koriste u kritičnom momentu kada su sovjetske snage forsirale Veliku Moravu i zauzimale Veliku Planu i Palanku.

U isto vreme je 10. brigada 5. divizije NOVJ blokirala Topolu. Da bi ojačao snage u tom rejonu i što čvršće držao drum Topola — Mladenovac, Štab 1. proleterske divizije uputio je na drum između Topole i Mladenovca svoju 13. brigadu.

Uveče 11. oktobra 10. brigada 5. divizije NOVJ obnovila je napad na Topolu, ali nije uspela da je zauzme. U isto vreme su dva bataljona 4. brigade iste divizije izvršila napad na Mladenovac i prodrli u centar grada, ali usled jakog otpora njegovog garnizona, kome je iz Beograda pristigla u pomoć jedna jača motorizovana kolona, bataljoni su morali da prekinu napad. Ova nemačka kolona je sledećeg jutra produžila ka Topoli i, odbacivši delove 1. proleterske divizije s komunikacije, stigla u opsednuti grad koji je već bio pred padom. Žestoke borbe za Topolu nastavljene su u toku čitavog predpodneva.

Izbijanje jedinica 57. armije u dolinu Velike Morave i osvajanje mostobrana na njenoj zapadnoj obali u rejonu Donje Livadice od strane prednjih delova 68. streljačkog korpusa, kao i aktivna borbena dejstva jedinica 1. armijske grupe NOVJ, omogućili su brz prelazak mehanizovanog korpusa preko reke i stvorili povoljne uslove za dalje nastupanje udarne grupacije 3. ukrajinskog fronta prema Beogradu.

Zadatak u pogledu dalje borbe protiv neprijatelja, koji bi mogao pokušati da nanese udar u pozadinu 4. gar-

dijskog mehanizovanog korpusa posle njegovog izbijanja na zapadnu obalu Velike Morave, komandant 3. ukrajinskog fronta je poverio 299. i 236. streljačkoj diviziji iz rezerve fronta; one su bile dužne da svoja dejstva stalno koordiniraju sa dejstvima jedinica Narodnooslobodilačke vojske koje su nastupale u tim rejonima.⁴⁷

Radi proširenja mostobrana na zapadnoj obali r. Morave bila je, motornim čamcima i dereglijama, prevezena 113. streljačka divizija, koja je zatim preduzela nastupanje u pravcu jugozapada.

Zadatak za nastupanje na Beograd 4. gardijski mehanizovani korpus je dobio od komandanta 3. ukrajinskog fronta još 9. oktobra. Nakon dva dana Vojni savet ovog fronta je zatražio od komandanta korpusa da u toku 11. oktobra završi postavljanje prelaza preko Velike Morave i da je noću uoči 12. oktobra forsira, a ujutru otpočne nastupanje.

Četvrti gardijski mehanizovani korpus⁴⁸ nalazio se na polaznom rejonu do 11. oktobra u podne. Za to vreme tenkovi i automobili dovedeni su u ispravno stanje i do norme popunjeni gorivom, brižljivo je proverena spremnost jedinica za prelazak preko reke i za predstojeće munjevito nadiranje na samostalnom pravcu, odvojeno od glavnih snaga 57. armije. Posebna pažnja je posvećena proveru da li je ljudstvo upoznato sa pravcem kretanja, jer je ovo pitanje, u uslovima kada ne postoji neprekidan front, dobijalo izvanredno važan značaj.

Komandant korpusa lično je proverio gotovost 36. gardijske tenkovske brigade, glavne udarne snage korpusa. Brigada se sastojala od najboljih boraca korpusa, koji su se više puta istakli u borbama. Mnogi tenkisti su bili odlikovani raznim ordenima i medaljama. Komandant korpusa je pohvalio borce, starešine i političke rukovodioce zbog dobre pripreme za nastupanje i pozeleo im nove pobeđe nad nemačko-fašističkim osvajačima.

Korpus je bio ojačan 230. haubičkim artiljerijskim pukom, 140. minobacačkim pukom, 58. pukom gardijskih

⁴⁷ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 219383, d. 15, list 104.

⁴⁸ Sastava: 36. gardijska tenkovska brigada, 13. 14. i 15. gardijska mehanizovana brigada i jedinice ojačanja.

minobacača, 42. lovačkom protivtenkovskom artiljerijskom brigadom, 22. protivavionskom artiljerijskom divizijom i 218. samostalnim inženjerijskim bataljonom.⁴⁹

Njegova dejstva podržavale su iz vazduha jedinice 9. mešovitog vazduhoplovnog korpusa.⁵⁰ Uvođenje korpusa u boj obezbeđivalo je preko 300 topova i minobacača kalibra 76 mm i većeg.

U početku forsiranja Velike Morave 4. gardijski mehanizovani korpus je, zajedno s jedinicama ojačanja, imao u svome sastavu 17.022 čoveka, 160 tenkova, 21 samohodno artiljerijsko oruđe, 31 oklopni automobil, 366 topova i minobacača, 674 mitraljeza, 15.710 pušaka i automata, 49 motocikla, 1038 automobila i 130 radio-stanica.⁵¹

Jedanaestog oktobra po podne 4. gardijski mehanizovani korpus je otpočeo prebacivanje preko Velike Morave u rejonu Donje Livadice.

Srednji tenkovi, automobili i artiljerija prebacivani su preko mosta 30 tona nosivosti, osvojenog od neprijatelja. Teška samohodna artiljerijska oruđa prevožena su na pontonima. Protivavionska artiljerija i lovačka avijacija štitile su jedinice korpusa od napada iz vazduha.

Pokušaji neprijatelja da bombarduje most i da onemogućiti prelazak gardijskih jedinica nisu imali uspeha. Do svitanja su sve jedinice korpusa bile prebačene preko reke. Prošavši kroz borbeni poredak prednjih delova 68. korpusa, koji su se nalazili na levoj obali Morave, one su počele brzo nadirati prema Beogradu.

Uvođenjem u boj pokretne grupe 3. ukrajinskog fronta — 4. gardijskog mehanizovanog korpusa — dobila su dejstva 57. armije izvesne specifične odlike.

Armija je ranije išla napred, savlađujući neprijateljski otpor, radi proširenja proboja i izbijanja na r. Moravu, a sada je ona imala još je-

dan zadatak: da učvršćuje I m , „ Tokom borbi za oslobodenje Beograda ispaljeno je tesno sa- dejstvo jedinica NOVJ i moto- rizovanih delova Crvene armije

⁴⁹ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10372, d. 512, list 66.

⁵⁰ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 364719, d. 3, list 128.

⁵¹ Arhiv MO SSSR, f. 607, op. 382836, d. 2, list 49.





rodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, osigurava od mogućih neprijateljskih udara s juga.

Planiranje i izvođenje napada jedinica u ovoj etapi operacije karakteristično je po tome što nije bilo neprekidnog fronta u napadu. Opštevojne jedinice armije i mehanizovani korpus dejstvovali su na odvojenim pravcima, bez međusobne taktičke veze, s velikim odstojanjima po dubini.

Jedinstvena po svojoj zamisli, beogradska operacija je izvođena putem izvršavanja niza operativno-taktičkih zadataka na samostalnim pravcima. Ovako neuobičajen karakter napada zahtevao je od komandovanja fronta i armije ogromno naprezanje u radu, visoku organizovanost i veliku umešnost u vođenju trupa; od komandanata združenih jedinica i pukova — veliko iskustvo u organizaciji i vođenju borbi na odvojenim pravcima; od jedinica — smela, odlučna i inicijativna dejstva na bojištu.

Još u vreme pripreme za napad, komandant 4. gardijskog mehanizovanog korpusa je preporučio komandantima brigada i bataljona da stvaralački prilaze organizovanju borbe, da ne rade šablonski.

Pošto nije imao dovoljno snaga da se suprotstavi jedinicama Narodnooslobodilačke vojske u oslobođenim regionima, neprijatelj je bio primoran da odbranu organizuje pretežno na putevima. U takvim uslovima je bilo celishodno vršiti manevar, obilaziti naseljena mesta i napadati neprijatelja s bokova i iz pozadine. Sva ova uputstva su uskoro bila široko iskorišćena. U toku napada komandni sastav korpusa primenjivao je razne taktičke metode, nastojeći da što bolje uskladi vatru i manevar.

Jedinice korpusa su napadale u dva pravca. Glavni udar se nanosio osnovnim snagama pravcem Velika Plana — Topola — Mladenovac — Beograd, a pomoćni udar pravcem Velika Plana — Smederevo — Beograd.

Kapetan F. Nirko drži govor nad grobom I. Andonina koji je u prisustvu velikog broja građana sahranjen na glavnom trgu u Zrenjaninu

Pravcem Velika Plana — Smederevo — Beograd nastupala je 15. gardijska mehanizovana brigada ojačana lovačkim protivtenkovskim artiljerijskim pu-

kom, protivavionskim artiljerijskim pukom, divizionom gardijskih minobacača, divizionom minobacača 120 mm i dvema četama pionira.

Brigada je imala zadatak da izbije na puteve kojima je neprijatelj odstupao iz rejonu Požarevac — Smederevo i da ga spreči da se povuče u Beograd. Njene jedinice su dejstvovala odvojeno od glavnih snaga korpusa; ova specifičnost situacije zahtevala je od komandanta brigade i njegovog štaba da dobro organizuje borbeno obezbeđenje, a u prvom redu efikasno izvidanje.

Jedan sat posle početka pokreta, prednji odred brigade je izbio pred neprijateljsko uporište u rejonu Lugavčine.

Otvorivši jaku vatru iz svih vrsta oružja, neprijatelj je izbacio iz stroja dva tenka. Ostali tenkovi i motorizovana pešadija, koja se kretala za njima, prodrli su u Lugavčinu i otpočeli borbu koja je dobila izvanredno žestok karakter. Pojedine kuće i ulice više puta su prelazile iz ruku u ruke.

Zarobljenici su izjavili da im je uoči borbe pročitana zapovest u kojoj se zahtevalo da se po svaku cenu zadrži prodiranje ruskih tenkova ka Smederevu.

Pošto je borba dobijala dugotrajan karakter, komandant brigade je naredio prednjem odreda da produži borbu u Lugavčini, a glavnim snagama brigade — da izvrše obilazak ovog uporišta sa zapada.

Na čelu kolone glavnine brigade kretali su se vodiči iz sastava mesne partizanske jedinice, koja se u tom rejonu pridružila brigadi.

Marš je izvršen po izvanredno teškom zemljištu i lošim putevima. Ali nesavladiva želja da u određenom roku izvrše svoj zadatak, odlično rukovanje tehničkim borbenim sredstvima, dovitljivost i snalažljivost, kao i ogromno trogodišnje iskustvo stečeno u teškim ratnim naporima, pomogli su borcima i starešinama brigade da savladaju sve teškoće marša.

Pošto su zaobišle Lugavčinu, jedinice brigade krenule su opštim pravcem prema Vranovu, s tim da što pre izbiju na drum Velika Plana — Smederevo. U rejonu Ralje — železničke stanice i naselja (3 km jugozapadno od Vranova) — one su bile primorane da ponovo stupe u borbu. Pošto nije bilo vremena za obilazak ovog neprijateljskog upori-

šta, jedinice brigade su, uz podršku artiljerije, iz pokreta izvršile napad na neprijatelja koji se utvrdio u Ralji i do jutra 13. oktobra potpuno ga uništile.

Brigada se kretala seoskim putevima raskaljanim posle kiša. Vojnici i oficiri, gazeći blato do kolena, gurali su napred vozila i topove. Uz pomoć mesnog stanovništva i delova 1. krajiške brigade 5. divizije NOVJ, brigada je 13. oktobra kasno uveče izbila na desnu obalu Dunava, presekavši na taj način komunikaciju Smederevo— Beograd.

Izbijanjem brigade na Dunav, neprijateljska požarevačko-smederevska grupacija je bila izolovana od Beograda. Ta grupacija, ukupne jačine oko 20.000 ljudi, s celokupnom borbenom tehnikom i naoružanjem, bila je odsečena od svoje pozadine: s fronta su na nju vršile pritisak jedinice 75. streljačkog korpusa i 25. divizije 14. korpusa NOVJ, a s juga i jugozapada 15. gardijska mehanizovana brigada, 1. krajiška brigada NOVJ i delovi 5. samostalne gardijske motorizovane streljačke brigade, koji su izbili u rejon Požarevca.

Nastupajući južno od Beograda i lomeći uporan otpor neprijatelja, 68. i 64. streljački korpus i jedinice 14. korpusa, 2. proleterske i 17. divizije NOVJ vodili su borbe s ciljem da sovjetske i jugoslovenske snage koje su napadale na Beograd osiguraju od mogućih neprijateljskih udara s juga.

Videći da pretila opasnost od prodora sovjetskih i jugoslovenskih snaga ka Beogradu, nemačko-fašističko komandovanje zahtevalo je od svojih jedinica da to po svaku cenu spreče. U isto vreme ono je na sve moguće načine nastojalo da ubrza izvlačenje grupe armija »E« na sever. Zbog toga su hitlerovci još više pojačali otpor jedinicama 3. ukrajinskog fronta i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Najjači je otpor neprijatelj pružio glavnim snagama 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i jedinicama 1. proleterskog korpusa NOVJ na pravcu Topola — Mladenovac — Beograd. Tu su deystvovalе jake grupacije pešadije, manje tenkovske jedinice naoružane pancernim faustima i dosta jaka protivtenkovska artiljerija.

Ali ništa nije moglo da zaustavi napad sovjetskih i jugoslovenskih jedinica.

Glavne snage 4. gardijskog mehanizovanog korpusa (36. gardijska tenkovska i 14. i 13. gardijska mehanizovana brigada) 12. oktobra pre podne sastale su se u rejonu Natalinaca (12 km istočno od Topole) s jedinicama 4. brigade 21. divizije NOVJ.

Ukrcavši na tenkove jedan bataljon te brigade, 36. gardijska tenkovska brigada, potiskujući osiguravajuće delove neprijatelja, uskoro je izbila pred Topolu, jako neprijateljsko uporište na putu Beograd — Kragujevac. To je bila jedina komunikacija koja je povezivala južnu grupaciju nemačkih snaga sa Beogradom. Neprijatelj ju je uz velike napore koristio za izvlačenje svojih snaga iz Grčke i južnih oblasti Jugoslavije na sever. Zbog toga je držanje Topole imalo veliki značaj za nemačko-fašističke snage. Na prilazima tom gradu, pored 10. brigade 5. divizije, vodile su burbu 13. brigada 1. proleterske divizije i 2. brigada 17. divizije NOVJ.

Vest o dolasku sovjetskih jedinica u taj rejon izazvala je ogromnu radost i nezadrživ borbeni elan kod jugoslovenskih boraca.

»Oduševljenje je dostiglo vrhunac kad nam je komandant bataljona saopštio da ćemo ići na Beograd zajedno s Rusima«, — priča jedan borac iz 4. srpske brigade 21. udarne divizije NOVJ, — »brzo smo se ukrkali na tenkove i slili u reku borbenih vozila 4. gardijskog mehanizovanog korpusa«.

Dok su delovi 1. proleterskog korpusa uporno napadali na Topolu sa zapada, sa istočne strane se varošici približila 36. tenkovska brigada 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, koja je odmah prešla u napad.

Kratak ali snažan vatreni nalet nekoliko artiljerijskih divizionara, koji se završio plotunom »kaćuša«, učutkao je neprijateljske topove i minobacače, a pešadiju naterao u zaklone. Odmah iza toga, ne dajući neprijatelju vremena da se sredi, tenkovi su velikom brzinom prodrli u Topolu, u koju su, sa suprotne strane, ušle i jugoslovenske jedinice. Neprijatelj je bio toliko zbunjen da nije mogao pružiti

organizovan otpor, pa se, napuštajući teško naoružanje, spasavao bekstvom.

U isto vreme je grupa aviona 9. vazduhoplovnog korpusa bombardovala neprijateljsku kolonu koja je hitala u pomoć garnizonu u Topoli. Kolona se rasturila.

Osvajanjem Topole poslednja komunikacija koja s juga vodi prema Beogradu bila je presečena i čvrsto posедnuta sovjetskim i jugoslovenskim jedinicama. Kolona 117. nemačke divizije, koja se nalazila na maršu iz Grčke prema Beogradu, bila je presečena. Ka Beogradu se probio samo jedan njen puk, dok su glavne snage ostale u rejonu Kraljevo — Kragujevac. Zbog toga je Kraljevo dobilo odlučujući značaj za neprijatelja. Preko toga grada vodili su pravci povlačenja glavnih nemačkih snaga iz Grčke.

Obrana Kraljeva poverena je generalu Mileru. Njemu su stavljene na raspolaganje znatne snage. Iz Soluna su avionima prebačeni jedan bataljon 22. pešadijske divizije i fizilirski bataljon »Rodoss«, a železnicom su pristizale jedinice 104. lovačke i 297. i 181. pešadijske divizije. Raspoložujući tim snagama, kao i jedinicama 7. brdske SS divizije »Princ Eugen«, general Miler je preduzeo sve mere za organizovanje čvrste odbrane Kraljeva.

Uspeši tenkovske i mehanizovane brigade bili su rezultat jakog naprezanja snaga, velikog ratnog iskustva, požrtvovanih i odlučnih dejstava, kao i visoke političke svesti celokupnog ljudstva 4. gardijskog mehanizovanog korpusa. Njima su nesumnjivo doprinela i uspešna dejstva 1. proletarskog korpusa NOVJ, koja su paralisala kretanje nemačkih trupa duž komunikacija Beograd — Kragujevac i Topola — Palanka.

Razvijanju visokog morala kod sovjetskih jedinica bila je posvećena celokupna delatnost partijsko-političkih organa svih korpusnih jedinica. Jedan od glavnih uslova za dobar partijsko-politički rad predstavljala je njegova neprekidnost.

Partijsko-politički organi težili su da kod sovjetskih boraca razviju jasno shvatanje internacionalnog duga prema bratskom jugoslovenskom narodu. Nije manje važno bilo i pitanje stvaranja pravilnih uzajamnih odnosa s jugo-

slovenskim stanovništvom kao i borbene saradnje s jugoslovenskim jednicama koje su dejstvovalе zajedno s korpusom. To pitanje razmatralo se na partijskim i komsomolskim sastancima.

Na stranicama armijskih, korpusnih i divizijskih listova opširno se pisalo o bratskim susretima sovjetskih ratnika s jugoslovenskim borcima i mesnim stanovništvom. To je podizalo napadni elan jedinica i doprinosilo bržem uništavanju zajedničkog neprijatelja u Jugoslaviji.

Važan značaj za široko tumačenje ovog pitanja jedinicama imalo je uputstvo namenjeno vojnicima, koje je objavila Politička uprava 3. ukrajinskog fronta. U njemu je rečeno sledeće:

».. Drugovi borci, podoficiri i oficiri. Došli ste na teritoriju Jugoslavije, bliske nam po duhu i krvi, došli ste da stignete i dotučete ranjenu fašističku zver koja se pod vašim udarima povlači u svoj brlog.

... Vaš zadatak, drugovi, sastoji se u tome da presretete nemačko-fašističke jedinice koje ste potukli u Rumuniji i Bugarskoj, a koje se povlače po jugoslovenskim putevima, kao i one koje pokušavaju da se iz Grčke, Albanije i Jugoslavije probiju u Nemačku.

Borci Crvene armije!

U Jugoslaviji visoko cene i poštuju vas kao predstavnike velikog ruskog naroda, kao predstavnike Sovjetskog Saveza. Vi ste kao borci — pobednici i oslobodioci okruženi ljubavlju i poštovanjem čitavog jugoslovenskog naroda.

... Pružajte podršku i pomoć stanovništvu Jugoslavije, vojnicima i oficirima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, jer će to doprineti našoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja: nemačko-fašističkih zavojevača!«

Građani Jugoslavije su oduševljeno dočekivali sovjetske jedinice. Svuda, gde su to prilike dozvoljavale, sovjetske jedinice su sa razvijenim ratnim zastavama prolazile kroz naseljena mesta.

Pošto su zauzele Topolu, glavne snage 4. mehanizovanog korpusa okrenule su na sever i drumom krenule prema Beogradu, koji je bio udaljen oko 70 km. Pored drum

seoskim putevima, hitale su jedinice 5. i 21. divizije NOVJ. Savladavanje tog dela puta takođe se ostvarivalo u gotovo neprekidnim borbama sa neprijateljem.

U rejonu Belosavaca, 9 km severeno od Topole, neprijatelj je iz samohodnih oruđa 88 mm otvorio jaku vatru na čelne jedinice 36. gardijske tenkovske brigade. Ne prekidajući kretanje, prednji delovi brigade izvršili su napad na neprijateljski položaj. Ostavivši topove, automobile i drugu ratnu opremu, hitlerovci su se hitno povukli u rejon Mladenovca, koji su bili uredili kao otpornu tačku.

Jedinice 5. krajiške i 1. proletherske divizije NOVJ vodile su ogorčene borbe za ovaj grad. Neprijatelj, kome su iz Beograda pristigla pojačanja, pružao je žestok otpor. Jedinice 4. brigade 5. krajiške divizije, sa četom motorizovane pešadije iz sastava jedne od mehanizovanih brigada 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, uz podršku sovjetskih minobacača i artiljerije, probile su neprijateljsku odbranu na istočnoj ivici Mladenovca i počele da prodiru prema centru grada, ali su, zbog dejstva jake minobacačke vatre hitlerovaca, bile primorane da se povuku na polazne položaje.

U međuvremenu je i 36. gardijska tenkovska brigada slomila otpor neprijatelja u rejonu sela Medulužja i u 17 časova izbila pred Mladenovac. U borbama kod Medulužja zajedno sa 36. gardijskom tenkovskom brigadom junaci su se borile jedinice 3. krajiške brigade NOVJ. Evo kako je jedan borac Narodnooslobodilačke vojske opisao u bataljonskom listu taj susret sa sovjetskim tenkovima:

»Bilo je oko 3 sata po podne, a borba još nije prestajala. Iz daljine se začu fijuk artiljerijskih zrna, zatim su svuda odjeknuli uzvici: »Rusi, Rusi su stigli!« Radost, ali još uvek i sumnja, čitala se na licima boraca. Zar je moguće da ćemo ugledati dugo očekivanu braću? Svi su borci uznemireni. Svi očekuju taj radostan susret.

Mnogobrojne eksplozije na drumu zaglušuju vazduh. Iz jednog nemačkog tenka kulja dim, eno i drugi se zapalio.

Približavali su se ruski tenkovi. Politički delegat 3. voda otrčao je do drumu: on je govorio pomalo ruski. U

susret njemu približavao se ruski tenk. Nismo primetili odakle se odjednom pred nama stvorio sovjetski vojnik. Kratak razgovor, i tu, pod kišom pušćanih zrna, zagrlise se braća po krvi i oružju.»

Na južnoj ivici Mladenovca, duž severne obale rečice Luga i dalje, duž nasipa železničke pruge, nemačko-fašističke jedinice su pripremile odbrambenu liniju, a sam grad su uredile za kružnu odbranu.

Artiljerija korpusa, koja je pod zaštitom mraka pomerena što je moguće bliže prednjem kraju neprijateljske odbrane, izvršila je jak vatreni nalet, posle čega su tenkovi, sa desantom automatičara, izvršili munjeviti juriš na neprijateljske položaje. Grmljavina tenkova koji su se kretali sa upaljenim farovima, jaka mitraljeska i artiljerijska vatra, brzina i žestina juriša stvorili su paniku kod neprijatelja. Neprijateljska odbrana je bila probijena i tenkovi su prodrli u Mladenovac. Zajedno sa sovjetskim boricima napadale su jedinice 4. brigade 5. divizije i 3. brigade 1. proleterske divizije NOVJ, koje su upale u severni i zapadni deo grada.

Kasno uveče 12. oktobra Mladenovac je bio potpuno[^] očišćen od neprijatelja, a most na rečici Lugu razminiran.

Glavne snage 4. gardijskog mehanizovanog korpusa produžile su nadiranje prema Beogradu.

Zauzimanjem Topole i Mladenovca od strane sovjetskih i jugoslovenskih snaga bio je neprijatelj definitivna lišen mogućnosti da se koristi važnim automobilskim putem Kragujevac — Mladenovac — Beograd.

U to vreme 13. korpus NOVJ i 2. bugarska armija približavali su se Nišu i Leskovcu, ugrožavajući komunikaciju Skoplje — Kraljevo.

U toku jednog dana borbe glavne snage 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i jedinice 1. proleterskog korpusa NOVJ ne samo što su uništile više neprijateljskih uporišta, već su i ovladale komunikacijama od velike važnosti za nemačko-fašističke snage. A sve je to ostvareno u uslovima kada su usled jesenjih kiša putevi bili raskaljani, a vremenske prilike nisu dozvoljavale da se upotrebi avijacija.

Istina, ovaj uspeh je skupo koštao i jugoslovenske i sovjetske jedinice, koje su pretrpele prilične gubitke. Gubici 4. mehanizovanog korpusa samo u tenkovima iznosili su oko 15 oštećenih i spaljenih mašina. Ali remontni radnici — skromni i neumorni trudbenici u ratu — ni za trenutak nisu prekidali rad na opravci vozila izbačenih iz stroja. Oni su uspešno izvršavali ovaj zadatak.

Za vreme borbi za Topolu i Mladenovac 1. proleTERSka divizija, podržavana avijacijom i artiljerijom 3. ukrajinskog fronta, neprekidno je vodila ogorčene borbe protiv neprijatelja na komunikaciji Topola ↔ Mladenovac — Ralja s ciljem da ovu preseče i da spreči odstupanje nemačkih jedinica prema Beogradu. Ovaj zadatak trebalo je pažljivo izvršiti, jer je put morao da ostane neoštećen za kretanje sovjetskih pokretnih trupa. Nemačke jedinice su težile da prilikom odstupanja što jače razruše put kako bi zadržale uspešno nastupanje sovjetskih i jugoslovenskih snaga. Jedinice 1. proleTERSke divizije NOVJ, rasporedene duž drumova na deonici Mladenovac ↔ Ralja, uništavale su nemačke motorizovane kolone, onemogućavajući im da ruše put. Nedostatak protivtenkovskih sredstava znatno je otežavao dejstva ove divizije. Ali, bez obzira na to, jugoslovenski borci su ručnim bombama i protivtenkovskim puškama uspešno uništavali neprijateljske tenkove i automobile. U toku 11. i 12. oktobra jedinice 1. proleTERSke divizije više puta su pokušavale da zauzmu Đurince i Ralju, ali su, usled dolaska jakih neprijateljskih snaga, bile primorane da se povuku.

Trinaestog oktobra u rejonu Đurinci — Popović — Ralja jedinice 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, iza kojeg su se na autotransportu kretale 73. gardijska i 236. streljačka divizija, spojile su se sa glavninom 1. proleTERSke divizije NOVJ.

Goneći odstupajućeg neprijatelja, 36. gardijska tenkovska brigada i 1. brigada 1. proleTERSke divizije NOVJ su izbile pred Ralju, nemačko uporište na putu za Beograd i odmah prešle u napad posle kratke artiljerijske pripreme. Neprijatelj je i ovde pružio jak otpor, ali je u 7,30 časova bio prinuđen da napusti Ralju i da se pod za-

štitom avijacije, koja je tog dana bila naročito aktivna, povuče prema Avali.

Dok su sovjetske pokretne jedinice, zajedno s jedinicama 1. proleterske i 5. krajiške divizije NOVJ, goneći neprijatelja, vodile borbu na pravcu Topola — Mladenovac — Beograd, glavne snage 5. krajiške divizije brzo su prodirale na sever i 12. oktobra izbile na železničku prugu Mala Krsna — Beograd. Na taj način je bila presečena i druga železnička pruga koja iz doline Velike Morave vodi za Beograd. Sledećeg dana 5. divizija je u rejonu Smedereva uspostavila vezu s jedinicama Crvene armije i zajedno s njima produžila nastupanje prema Beogradu sa istoka.

Jedinice 1. armijske grupe NOVJ, koje su se približavale Beogradu s juga i jugozapada, takođe su ubrzale kretanje da bi pravovremeno podišle glavnom gradu i uzele učešća u njegovom oslobodenju. U rejonu Obrenovca ostala je 36. divizija i jedna brigada 11. divizije sa zadatkom da u toku sledećeg dana oslobode taj grad. U toku 13. oktobra 6. 11. 16. i 28. divizija usiljenim maršem kretale su se prema Beogradu, uz put razbijajući neprijateljske zaštitnice. Krajem dana one su izbile na jugozapadne prilaze gradu.

Razbivši neprijatelja u Ralji, sovjetske pokretne jedinice i jedinice 1. proleterske divizije NOVJ produžile su nadiranje prema Avali. U isto vreme delovi 6. proleterske divizije NOVJ vodili su borbu za železničku stanicu Ripanj. U 12 časova na stanicu je, kao pomoć okruženoj nemačkoj posadi, stigao neprijateljski oklopni voz. Ali neprijatelj je bio uništen. Oduševljeni veću o uspešnim dejstvima sovjetskih i jugoslovenskih jedinica u pravcu Avale, borci 6. proleterske divizije prosto su zbrisali neprijatelja koji im je preprečio put. »Borci proleterske brigade« — pisao je jedan od učesnika borbi za Ripanj — »kao bujica su preplavili stanicu, oklopni voz i tunel. Petnaestak minuta čule su se samo eksplozije bombi. A onda su svi hitnim maršem krenuli ka Beogradu.«

Kolone tenkova, artiljerije i pešadije kretale su se tog jutra prema Avali i predgrađima Beograda Košut-

njaku i Banovom brdu. Na čitavom prostoru od obale Dunava pa na zapad do obale Save, tih nezaboravnih dana, sastajale su se jedinice 3. ukrajinskog fronta i 1. armijske grupe NOVJ. Jedan takav susret lepo je, u brigadnom listu, opisao jedan borac 21. brigade 28. slavonske divizije NOVJ:

»Čujemo kamion. Neko viknu: »Evo ih!« Svima je zastao dah, svi napregnuto čekaju, a zatim trče na put. Dolazi kamion . . . Svi šutimo i napeto osmatramo. Rusi se približavaju, mašu rukama i viču: »Zdravstvujte, partizani! Da zdravstvujete tovarišč Tito!«

»... Reč nam je zapela u grlu. Niko nije ništa vikao, svi su nemo gledali za kamionom koji je odmicao. Utisak je bio toliko jak da nam je paralisao jezik... Drugi kamion je bio burno pozdravljen.«

Trinaestog oktobra uveče jedinice 1. armijske grupe NOVJ i 3. ukrajinskog fronta stajale su pred Beogradom, spremne da otpočnu borbu za njegovo oslobođenje. Ali se prethodno morao uništiti neprijatelj koji se utvrdio na Avali.

Avala, na čijem se vrhu ponosno uzdiže monumentalni spomenik — grob neznanog junaka, udaljena je 17 km od Beograda i dominira okolnim zemljištem. Koristeći se njenim povoljnim položajem, neprijatelj ju je pretvorio u jak čvor odbrane.

Prednji kraj odbrane nemačko-fašističkih snaga protezao se linijom Grocka — podnožje Avale — južna ivica Pinosave i dalje prema Ostružnici.

Rejon Avale branile su neprijateljske jedinice ojačane tenkovima i artiljerijom, čija je ukupna jačina iznosila više od jednog puka.⁵² Padine brda su bile opasane rovovima i žičanim preprekama i gusto minirane. Pošto nije bilo mogućnosti da se Avala zaobiđe, trebalo je po svaku cenu u što kraćem roku uništiti to neprijateljsko uporište.

⁵² Arhiv VII JNA, mikrofilm Minhen 2, snimci 686—689; zaplenjene nemačke karte.

Proboj spoljne odbrane Beograda otpočeo je u toku noći 13/14. oktobra. Posle kratke ali snažne artiljerijske pripreme, jedinice 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i 1. proleterske divizije NOVJ izvršile su napad na neprijateljske položaje s juga. Tenkovi su prvi upali u neprijateljski položaj. Za njima su u borbu stupile motostreljačke jedinice mehanizovanog korpusa i pešadijske jedinice Narodnooslobodilačke vojske.

Posle kratke ali žestoke borbe, spoljnji pojas neprijateljske odbrane je bio probijen. Ključni neprijateljski položaj na Avali, koji je zatvarao put za Beograd, bio je osvojen a jedinice, koje su ga branile, bile su uništene. Sovjetske i jugoslovenske jedinice ustremile su se prema Beogradu.

U rejonu Kumodraža, 4 km južno od grada, prednji delovi 4. gardijskog mehanizovanog korpusa zaustavljeni su jakim artiljerijskom i minobacačkom vatrom neprijatelja, ali su hitlerovci, udarom sa dva pravca, bili potpuno uništeni.

Četrnaestog oktobra ujutru sovjetske i jugoslovenske snage, lomeći neprijateljski otpor, nastavile su prodiranje prema periferiji grada. Jedinice 1. proleterske divizije NOVJ, uz podršku tenkova i artiljerije 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, munjevitim jurišem zauzele su Banjički vis, neprijateljsko uporište na jugozapadnoj ivici Beograda. U tim borbama junački je poginuo narodni heroj Jugoslavije komesar 1. bataljona 1. proleterske brigade Blažo Popivoda, a sutradan je u uličnim borbama poginuo i zamenik komandanta toga bataljona narodni heroj Dušan Milutinović. Pokušaji neprijatelja da jugoslovenske borce protera sa Banjičkog visa bili su odbijeni, a neprijatelj je pretrpeo velike gubitke.

Slomivši otpor nemačkih fašista u rejonu Pinosave, zapadno od Avale, gde je zaplenila devet topova, 8. brigada 1. proleterske divizije NOVJ produžila je napad i 14. oktobra pre podne, u sadejstvu sa 2. brigadom 6. proleterske divizije, o-

Otpor neprijatelja je skršen i na krovovima oslobođenog grada zavijorile su se zastave nove Jugoslavije





Sovjetski automatičari, učesnici napada na Beograd

Sovjetski vojnik i borac Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije čuvaju grupu zarobljenih nemačkih vojnika



vladala Rakovicom, neprijateljskim uporištem na južnoj ivici grada, kao i fabrikom avionskih motora koja se nalazi u rejonu tog mesta.

Istovremeno su jedinice 6. proleTERSke divizije i 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, uništivši neprijatelja u rejonu Resnika i Kijeva, prodirale u pravcu Topčidera, na jugozapadnoj ivici Beograda, dok je istočno od Avalskog drumu 5. udarna divizija NOVJ preko Vrčina nastupala u pravcu Beograda.

Na desnoj obali Save jedinice 12. udarnog korpusa NOVJ, savlađujući jak otpor neprijatelja, uspešno su razvijale napad iz rejona Obrenovca prema Beogradu. Preko Makiša, ka Cukarici, nadirala je njegova 16. udarna divizija, a desno od nje, u pravcu Zeleznika, napadale su 28. i 11. divizija tog korpusa. U rejonu Zarkova ove divizije su bile zaustavljene jakom neprijateljskom vatrom.

Trideset šesta udarna divizija uspešno je blokirala Obrenovac, čime je posada ovog uporišta bila odsečena od svojih snaga i morala da se povuče preko Save u Srem, pretrpevši pri tome velike gubitke.

Oslobođenjem Obrenovca bio je levi bok 1. armijske grupe NOVJ dobro osiguran.

U to vreme je 15. gardijska mehanizovana brigada 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, koja je napadala na pomoćnom pravcu, takođe vodila teške borbe.

Od brzog i odlučnog izvršenja zadatka brigade umnogome je zavisilo uspešno dejstvo sovjetskih i jugoslovenskih snaga na odsecanju od Beograda nemačke požarevačko-smederevske grupacije koja je težila da se spoji sa beogradskim garnizonom.

Nemačko-fašističko komandovanje preduzelo je niz mera da olakša njeno povlačenje. Tako je 13. oktobra iz Beograda u susret nemačkoj 1. brdskoj diviziji, koja se povlačila preko Požarevca i Smedereva, upućena borbena grupa »Vitman«. Njene jedinice su se u dolini reke Peka spojile s jedinicama 1. brdske divizije i otpočele zajednička dejstva sa ciljem da zaustave nadiranje sovjetskih i jugoslovenskih snaga na levoj obali Velike Morave i da se što pre probiju u Beograd.

Na pravce odstupanja nemačkih snaga, koje su se povlačile pod pritiskom jedinica desnog krila 57. armije i jedinica 14. korpusa NOVJ, izbila je 15. gardijska mehanizovana brigada 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, a isto tako tu su pristizale 5. samostalna gardijska motostreljačka brigada 57. armije i 1. brigada 5. udarne divizije NOVJ.

Nešto kasnije Štab 1. armijske grupe NOVJ uputio je u taj rejon još i 21. udarnu diviziju 1. proletarskog i 23. diviziju 14. korpusa. U toku noći 13/14. oktobra, nadirujući iz rejona Smedereva prema Beogradu, 15. gardijska mehanizovana brigada iz pokreta je izvršila napad u bok i pozadinu motorizovanog puka SS divizije »Brandenburg«, koji se povlačio prema Beogradu. Tenkovski puk ove brigade, sa upaljenim farovima, velikom brzinom se uklinio u neprijateljsku kolonu. Uništavajući vatrom i gusenica-ma artiljeriju, automobile i živu silu neprijatelja, tenkisti su mu naneli teške gubitke i prokrčili su sebi put prema Beogradu.

Istočno od sela Boleča fašisti su otvorili jaku zaprečnu artiljerijsku vatru. Otpočela je ogorčena noćna borba. Jedinice brigade su se osam časova tukle za ovu otpornu tačku neprijatelja.

Produžavajući napad, brigada je bila primorana da se zaustavi kod srušenog mosta preko duboke jaruge u rejonu Grocke. Iz pozadine su je pritiskivale neprijateljske jedinice koje su se od Smedereva povlačile za Beograd. Brigada se našla u izvanredno teškoj situaciji. Ona je morala da se u isto vreme probija prema Beogradu i da se brani od krupne neprijateljske grupacije koja ju je, pod pritiskom desnokrillnih jedinica 57. armije, potiskivala iz pozadine.

Osiguravši se posebno izdvojenim odredom, u koji su ušli lovački protivtenkovski artiljerijski puk, četa automatičara i vod tenkova, i koji je morao da izdrži pritisak mnogo nadmoćnijeg neprijatelja, brigada je 15. oktobra izbila pred Beograd, gde se spojila sa glavnim snagama 4. gardijskog mehanizovanog korpusa.

Izbijanje sovjetskih i jugoslovenskih snaga pred Beograd stvorilo je paniku u redovima neprijatelja. U gradu

je uvedeno opsadno stanje. Situacija je zahtevala da se neodložno izvrši napad neposredno na Beograd, da se probije njegov unutrašnji odbrambeni pojas i što je najvažnije, da se brzo zauzme Savski most, kako bi se neprijatelju onemogućilo odstupanje na zapadnu obalu Save.

Za to vreme su jedinice 57. armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i dalje razvijale nastupanje prema Beogradu.

Sadejstvujući sa 14. korpusom NOVJ, 75. streljački korpus je 13. oktobra izbio na severnu ivicu Požarevca, a jedinice 5. samostalne gardijske motostreljačke brigade podišle su njegovoj južnoj ivici.

Pošto je preko Požarevca vodio jedini put koji su hitlerovci mogli iskoristiti za povlačenje prema Beogradu, oni su preduzeli sve mere da ga zadrže u svojim rukama.

Za odbranu požarevačkog čvora odbrane neprijatelj je stvorio jaku pešadijsku grupu, ojačanu tenkovima i artiljerijom. Celoga dana 14. oktobra vođene su teške borbe, i tek sledećeg dana ujutru jedinice 75. streljačkog korpusa uspele su da slome neprijateljski otpor i da zauzmu uporište Požarevac. Uskoro je tamo pristigla i 25. udarna divizija NOVJ.

Krajem dana jedinice korpusa izbile su u rejon Smedereva i južno od njega. Istovremeno su Dunavom ovamo pristigli i brodovi Dunavske ratne flotile, koji su sadejstvovali s jedinicama 75. korpusa i zajedno s njima otpočeli borbe za Smederevo.

Još 14. oktobra je bio učinjen pokušaj da se zauzme Smederevo. Tada je napad na ovaj grad izvršila 1. brigada 5. udarne divizije NOVJ, uz podršku dva tenka, šest topova i jednog gardijskog minobacača iz sastava 5. samostalne gardijske motostreljačke brigade. Dva bataljona su bila prodrli u grad, ali je njegova posada, sa pristiglim pojačanjima, uspeła da uspostavi prvobitno stanje. Bataljoni su se povukli na zapad, u rejon sela Pudarci.

Na centralnom delu fronta i na levom krilu 57. armije jedinice 68. i 64. streljačkog korpusa vodile su uporne borbe sa grupom »Miler« i s tamo prebačenom 297. pešadijskom i 117. lovačkom divizijom.

Nemačko-fašističko komandovanje težilo je da pojačanjem svojih snaga na ovom pravcu po svaku cenu otkloni opasnost da bude presečena jedina podesna komunikacija Kraljevo — Sarajevo. Ova komunikacija je imala izvanredno veliki značaj, jer su se njome jedinice grupe armija »E« povlačile na sever.

Šezdeset osmi streljački korpus, koji je obezbeđivao napad glavne grupacije na beogradskom pravcu, 13. oktobra se nalazio u rejonu Arandelovca, a delom snaga je izbio pred Rudnik, gde se sastao s jedinicama 17. udarne divizije NOVJ.

Četrnaestog oktobra je komandant 57. armije naredio jedinicama centra i levog krila da, čvrsto držeći liniju obezbeđenja, jakim prednjim odredima ovladaju nemačkim uporištima čačkom i Kragujevcem i preseku komunikaciju Kraljevo — Sarajevo.

Nastavljajući napad, jedinice 68. streljačkog korpusa su u toku sledeća dva dana neposredno ugrozile Kragujevac, važan čvor komunikacija.

Avijacija 17. vazduhoplovne armije pružala je veliku pomoć jedinicama kopnene vojske.

Uspešan napad snaga 3. ukrajinskog fronta i aktivna dejstva jugoslovenskih i bugarskih jedinica doveli su u tešku situaciju ne samo neprijateljske snage koje su prilikom povlačenja iz Grčke bile odbacivane sve dalje u planinske predele, nego i one na frontu.

Armijska grupa »Felber« i ostale borbene grupe bile su primorane da dejstvuju odvojeno. Jedinstveno komandovanje tim snagama u Srbiji bilo je u stvari paralisano.

Bivši načelnik štaba grupe armija »E« general Erih Šmit Rihberg je kasnije, u svojoj knjizi »Svršetak na Balkanu« napisao o tome sledeće: »Veza sa spoljašnjim svetom u toku narednih nedelja održavana je samo preko radija i retkih aviona za vezu. Bilo kakva pomoć od OKV⁵³ ili od komandanta grupe armija »Jugoistok« nije se mogla očekivati. To je potvrdio i načelnik štaba te grupe, koji je uskoro još jednom doleteo avionom radi informisanja.

⁵³ OKV — Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga.

Njegov dolazak je podsećao na poslednju posetu lekara beznadežnom bolesniku.⁵⁴

Izvršavajući zadatak koji je dobio od komandanta 57. armije: »posebnim jakim pokretnim odredima zauzeti Niš i Kragujevac«,⁵⁵ 64. streljački korpus je, u sadejstvu s 45. divizijom NOVJ, uspešno razvijao napad prema jugozapadu s linije Krivi Vir — Knjaževac.

Najžešće borbe vodile su se na Velikoj i Južnoj Moravi, na odseku Glogovac — Stalać — Aleksinac. Savladavši otpor neprijateljske grupe »Miler«, korpus je forsirao Veliku Moravu u rejonu Jagodine (sada Svetozarevo) i Obreža i izbio na njenu zapadnu obalu. Prvi gardijski utvrđeni rejon, koji je bio potčinjen korpusu, nadirao je iz rejonu Knjaževca prema Nišu.

Jedinice 64. streljačkog korpusa, u sadejstvu sa 2. proleterskom divizijom NOVJ, oslobodile su 14. oktobra Kruševac i zarobile oko 2.700 neprijateljskih vojnika.

I na niškom su pravcu nastavljene vrlo oštre borbe. Još u toku noći 10/11. oktobra neprijatelj je, pritisnut od 47. divizije NOVJ, počeo da napušta Leskovac i da se povlači ka Nišu. Sutradan su jedinice 47. divizije oslobodile Leskovac. U grad su takođe ušli delovi bugarske Tenkovske brigade. Građani Leskovca oduševljeno su dočekali svoje oslobodioc.⁵⁶

Predviđajući mogućnost povlačenja 7. SS divizije »Princ Eugen« iz Niša u Prokuplje, Glavni štab NOVJ za Srbiju je naredio 13. korpusu da 22. i 24. udarnu diviziju što više približi Nišu. Obe ove divizije, zajedno sa 47. divizijom, dostigle su do 11. oktobra rejone 9 km zapadno i 15 km južno od Niša i pripremile se za neposredan napad na grad Niš, važan čvor komunikacija i vrlo jako uporište neprijatelja.

U međuvremenu je 2. proleterska divizija NOVJ zauzela više neprijateljskih uporišta u dolini Južne Morave

⁵⁴ E. Schmidt Richberg: Das Ende auf dem Balkan. Heidelberg, 1955.

⁵⁵ Arhiv MO SSSR, f. 243, op. 71460, d. 18, list 40. Posle izvršenja prvog zadatka — zauzeti Niš, glavna uloga je dodeljena 2. bugarskoj armiji.

⁵⁶ Zbornik, tom 1, knj. 12, dok. br. 125.

južno od Stalaća i uspostavila direktnu vezu sa delovima 45. divizije NOVJ i 64. streljačkog korpusa Crvene armije. Na taj način onemogućena je eventualna intervencija neprijatelja sa severa prema Nišu i njegovo povlačenje iz Niša dolinom Južne Morave na severozapad.

Druga bugarska armija, nastupajući na pirotsko-niškom pravcu, posle višerasovne borbe uspela je do 11. oktobra da probije neprijateljsku odbranu i potisne nemačke snage na nove odbrambene položaje udaljene oko 35 km istočno i jugoistočno od Niša. Krajem 12. oktobra izašla je na liniju Ravna Dubrava — Orašac — zapadno od Veta.

I narednih dana vođene su jake borbe.

Sa severa Nišu su se pod borbom približavale jedinice 45. divizije NOVJ i 1. gardijskog utvrđenog rejon 57. armije. Trinaestog oktobra ta divizija je oslobodila koncentracioni logor Crveni krst. To je jedno od najstarijih hitlerovskih mučilišta u Jugoslaviji, koje je okupator stvorio još u leto 1941. godine. Tu su zatvorenici 12. februara 1942. izvršili nezaboravan podvig. Hitlerovci su namerali da, kao odmazdu za jednog ubijenog nemačkog oficira, streljaju 100 jugoslovenskih partizana koje su četnici na prevaru uhvatili i sproveli u logor. Ali osuđeni na smrt odlučili su da se bore do kraja. Sto dva goloruka partizana ustremila su se prema logorskom zbornom mestu, ubila pet hitlerovaca i, zgrabivši njihovo< oružje, potrčala prema visokoj ogradi od bodljikave žice.

Ni mitraljeski rafali sa stražarskih kula, ni zaslepljujuća svetlost jakih reflektora nisu mogli da zaustave partizane. Oni su se probili u planine, gde su ušli u sastav Ozrenskog partizanskog odreda. Pri ostvarenju ovog smelog bekstva 40 ljudi je izgubilo život.

Da bi se sprečio mogući dolazak nemačkih fašističkih snaga iz Makedonije u rejon Niša, 46. diviziji NOVJ postavljen je zadatak da razruši put na deonici od Bujanovca do Grdelice. Jedinice te divizije, u sadejstvu sa 1. bugarskom partizanskom divizijom i podržane bugarskom artiljerijom i sovjetskom avijacijom, 13. oktobra su uništile nemački garnizon u Belom Polju, gde se nalazila fabrika za preradu molibdenove rude.

Neprijatelj je težio da po svaku cenu zadrži u svojim rukama Niš kao važan čvor komunikacija, ali su svi njegovi pokušaji bili osujećeni naporima jugoslovenskih, bugarskih i sovjetskih snaga.

Trupe 2. bugarske armije i jedinice 13. korpusa NOVJ, iskoristivši povlačenje jedinica 7. SS divizije »Princ Eugen«, koja se probijala prema Prokuplju, ubrzale su napad na Niš. Četrnaestog oktobra u 12 časova 22. udarna divizija NOVJ ovladala je predgrađima Niša, a nešto kasnije i jugoistočnim i južnim delom grada. Uskoro su u grad ušle i jedinice 46. divizije NOVJ. Te divizije, kao i jedna brigada 45. divizije 14. korpusa NOVJ, bataljon 1. gardijskog utvrđenog rejona i 6. bugarska divizija, koji su upali u grad sa severa i istoka, do 16 časova su konačno oslobodili Niš.⁵⁷

S neprijateljem koji je odstupao još se vodila borba — a stanovnici Niša već su bili preplavili ulice. Sa crvenim i nacionalnim zastavama, oni su glasno klicali drugu Titu, Komunističkoj partiji Jugoslavije, Sovjetskom Savezu, Crvenoj armiji i Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Na glavnom trgu je položeno cveće u znak sećanja na jugoslovenskog rodoljuba Vitomira Najdanovića, koji je u koncentracionom logoru u Norveškoj ubijen zbog toga što je skinuo na trgu obešenu kartu na kojoj su hitlerovci prikazivali napredovanje svojih snaga na teritoriji Sovjetskog Saveza.

U oslobođenom Nišu je odmah održana sednica Gradskog komiteta KPJ na kojoj je partijskim i drugim organizacijama postavljen zadatak da mobilišu sve snage i sredstva za potrebe fronta.

Četrnaestog oktobra su 47. i 24. udarna divizija NOVJ okružile 7. SS diviziju »Princ Eugen« koja se povlačila prema Prokuplju. Udarima sovjetske avijacije, 47. i 24. udarne divizije NOVJ i bugarske tenkovske brigade bila je razbijena ova neprijateljska divizija. Jedan njen deo je bio uništen i zarobljen, a samo je neznatan deo, u manjim grupama, uspeo da se probije u Prokuplje. Celokupna tehnika i naoružanje ove divizije ostali su na bojištu.

Oslobođenjem Niša, velikog čvora komunikacija, nemačkoj grupi armija »E« onemogućeno je povlačenje prema Beogradu najkraćim udobnim putevima. Ona je sada mogla izvlačiti svoje jedinice samo dolinom Ibra u dva pravca: preko Novog Pazara, Prijepolja i Višegrada i preko Kraljeva, Čačka, Užica, Ljubovije i Zvornika. Zbog toga su oba ova pravca imala ogroman značaj za neprijatelja. Ali su i na tim komunikacijama nemačke trupe bile izložene neprekidnim napadima jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a delimično i jedinica bugarske armije.

Na taj način, 14. oktobra su jedinice 3. ukrajinskog fronta i 1. armijske grupe NOVJ, s juga, istoka i jugozapada, i 46. armija 2. ukrajinskog fronta, sa severoistoka, izbile pred Beograd. Istovremeno su sovjetske, jugoslovenske i bugarske snage presekle komunikacije jedinica grupe armija »E«, odbacile ih u planinske predele i obrazovale čvrst front obezbeđenja s juga. Okružena zapadno od Smedereva, neprijateljska grupacija, koja je brojala 20.000 ljudi, bila je lišena mogućnosti da pritekne u pomoć opsednutom beogradskom garnizonu. Stvoreni su bili povoljni uslovi za oslobođenje glavnog grada Jugoslavije.

4. NAPAD NA BEOGRAD I NJEGOVO OSLOBOĐENJE

(14—20. oktobra 1944)

Od 14. oktobra beogradska operacija je ušla u završnu fazu. Beograd i njegovu okolinu branila je dosta jaka neprijateljska grupacija u čijem su se sastavu nalazili delovi 737. puka 117. lovačke divizije, jedan tvrđavski puk, dopunski bataljon 7. SS divizije »Princ Eugen«, 28. landesšicen-bataljon, nekoliko policijskih bataljona, jedan rudarski bataljon iz Kostolca, 38. motorizovani protivavionski artiljerijski puk, nekoliko divizionar artiljerije 2. oklopne armije, oko dva bataljona tenkova, delovi Srpskog dobrovoljačkog korpusa i belogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa, delovi 5. motorizovanog policijskog puka, dva bataljona 750. puka 118. lovačke divizije.

Ukupna jačina ove grupacije iznosila je preko 20.000 ljudi, 40 tenkova i oko 170 topova i minobacača.⁵⁸

Neprijatelj je blagovremeno pripremio Beograd za odbranu, izgradivši oko njega dva odbrambena pojasa: spoljašnji i unutrašnji (gradski). Najjače je bio utvrđen unutrašnji odbrambeni pojas, koji se periferijom grada protezao od Save do Dunava i oslanjao na uporišta na Čukarici, Banovom brdu, u Košutnjaku, na Dedinju, Banjičkom visu, Konjarniku i Velikom Vračaru. Ovde su bili iskopani protivtenkovski rov i streljački rovovi punog profila. Oruđa su bila postavljena u armiranobetonskim zaklonima, a na trgovima i uličnim raskrsnicama nalazili su se teški i laki bunker. Mnoge zidane ograde i zgrade bile su pripremljene za odbranu. Kanalizaciona mreža — duboki ozidani podrumi koji su međusobno bili povezani — služila je neprijatelju kao sklonište za živu silu i manevar.

Sav grad je bio miniran i podeljen na niz posebnih čvorova odbrane. Najjači su bili: Kalemegdan, Terazije, rejon Savskog mosta, blok zgrada ministarstava, Glavna železnička stanica i Veliki Vračar, koji dominira istočnom periferijom grada. Na njemu je raspoređena osnovna masa neprijateljske protivavionske artiljerije velikog kalibra.

Posadu čvorova odbrane sačinjavale su pešadijske borbene grupe, ojačane znatnim brojem artiljerijskih oruđa, minobacača i teškog pešadijskog naoružanja. Za borbu protiv tenkova i samohodnih artiljerijskih oruđa određene su specijalno pripremljene jedinice za uništavanje tenkova, naoružane pancir-faustima. Treba istaći da je neprijatelj upotrebljavao pancir-fauste i u borbi protiv pešadije koja vrši napad.

Nemačko-fašistička komanda je odlučila da upornom odbranom Beograda veže za ovaj rejon što veći broj sovjetskih i jugoslovenskih jedinica i da samim tim olakša povlačenje snaga nemačke grupe armija »E« prema Sarajevu. Ona je svesno bila spremna da žrtvuje beogradski garnizon da bi spasla jedinice grupe armija »E«. Ali ni u tome nije uspela. Nemačke snage koje su se povlačile iz južnih oblasti Balkanskog poluostrva docnije su uništile

⁵⁸ Arhiv MO SSSR, f. 607, op. 382836, g. 2, list 25, 51.

ili zarobile jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, o čemu pruža dovoljno dokaza bivši načelnik štaba grupe armija »E« Erih Šmit Rihberg u svojoj knjizi »Svršetak na Balkanu«.

»U jesen 1944. godine« — piše on — »preko 300.000 nemačkih vojnika krenulo je sa ostrva Jegejskog i Jonskog mora i iz Grčke, da stigne u svoju otadžbinu... Ovi nemački vojnici, i pored svih teškoća, otvorili su sebi put ka otadžbini, ali samo radi toga da bi se, posle teških borbi i marševa, gledajući već Alpe koje su ih pozdravljale, našli u balkanskom zarobljeništvu.«⁵⁹

U napadu na Beograd učestvovali su: s jugoslovenske strane — 1. i 6. proleterska, 5, 11, 16, 21, 28. i 36. udarna divizija; sa sovjetske strane — 4. gardijski mehanizovani korpus, 73. gardijska i 236. streljačka divizija, tri artiljerijske brigade, šesnaest pukova artiljerije, minobacača i samohodnih oruđa, protivavionska artiljerijska divizija i tri samostalna protivavionska artiljerijska puka.⁶⁰

Osnovna ideja napada na Beograd sastojala se u sledećem: frontalnim udarom glavnih snaga na uskom odseku probiti unutrašnji (gradski) odbrambeni pojas neprijatelja, brzim obilaznim manevrom delom snaga izbiti u pozadinu njegovog garnizona i iz pokreta zauzeti Savski most. Samim tim neprijatelj bi bio lišen mogućnosti da manevruje rezervama i primoran da se povlači na zapad. Zatim je predviđeno da se neprijateljski garnizon s nekoliko udara glavnih i pomoćnih snaga raseče na izolovane delove i da se oni unište.

Po svoj zamisli i po karakteru izvršenja plan napada na Beograd znatno se razlikovao od uobičajenih metoda osvajanja velikih gradova, kada se grad prvo okruži, a tek onda vode borbe za uni-

štenje njegovog garnizona.

U ovom slučaju udar je nanet na uskom odseku fronta da bi se kasnije

20. oktobar 1944 — praznik na ulicama glavnog grada Jugoslavije: osmesi, pesme, zastave

⁵⁹ E. Schmidt Richberg: Das Ende auf dem Balkan, Heidelberg, 1955.

⁶⁰ Istorija velikog otadžbinskog rata Sovjetskog Saveza 1941—1945, t. IV, str. 247—428.





razvio u divergentnim pravcima u cilju rasecanja garnizona i njegovog uništenja po delovima. Takav plan je za nemačko-fašističku komandu bio neočekivan, što je umnogome doprinelo njegovom uspešnom ostvarenju.

Razrađujući plan napada, sovjetsko i jugoslovensko komandovanje imalo je u vidu da se raspoloživim snagama ne može okružiti grad i uništiti njegov dosta jak garnizon. Zbog toga se njegova ideja zasnivala na brzom i iznenadnom dejstvu jedinica.

Napad na veliki grad ujedinjenim snagama zahtevao je organizaciju najužeg sadejstva jedinica svih rodova vojske, kao i sovjetskih i jugoslovenskih združenih jedinica. Sa sovjetske strane, ostvarenje tog sadejstva na zemljištu komandant fronta je poverio general-pukovniku S. S. Birjuzovu i artiljerijskom general-pukovniku M. I. Nedeljinu, koji su na komandnom mestu 57. armije sa generalima N. A. Gagenom i V. I. Zdanovom precizirali plan napada na Beograd od strane jedinica Crvene armije. S jugoslovenske strane, pripremama je rukovodio komandant 1. armijske grupe NOVJ general-potpukovnik Peko Dapčević, koji je sa svojim štabom razradio plan napada na Beograd od strane jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Istovremeno su obe strane rešile i mnoga druga neodložna pitanja u cilju što uspešnijeg izvršenja predstojećeg zadatka.

Ujutru 14. oktobra, na zajedničkom savetovanju komandi 1. armijske grupe Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije u Jajincima, bila su konačno, u glavnim linijama, usklađena dejstva sovjetskih i jugoslovenskih snaga u napadu na Beograd.

Odlučeno je da glavni udar nanesu 4. gardijski mehanizovani korpus, 236. streljačka i 73. gardijska divizija Crvene armije, i 1. i 6. proleeterska i 5. i 21. udarna divizija 1. proleterskog korpusa NOVJ, pravcem Banjički vis — Auto-komanda — Slavija — Kalemegdan, a pomoćni udar

*Beogradani su masovno izlazili
na ulice da bi pozdravili svoje
oslobodioc*

11, 16, 28. i 36. udarna divizija 12. korpusa NOVJ opštim pravcem Čukarica — Topčider — Glavna že-

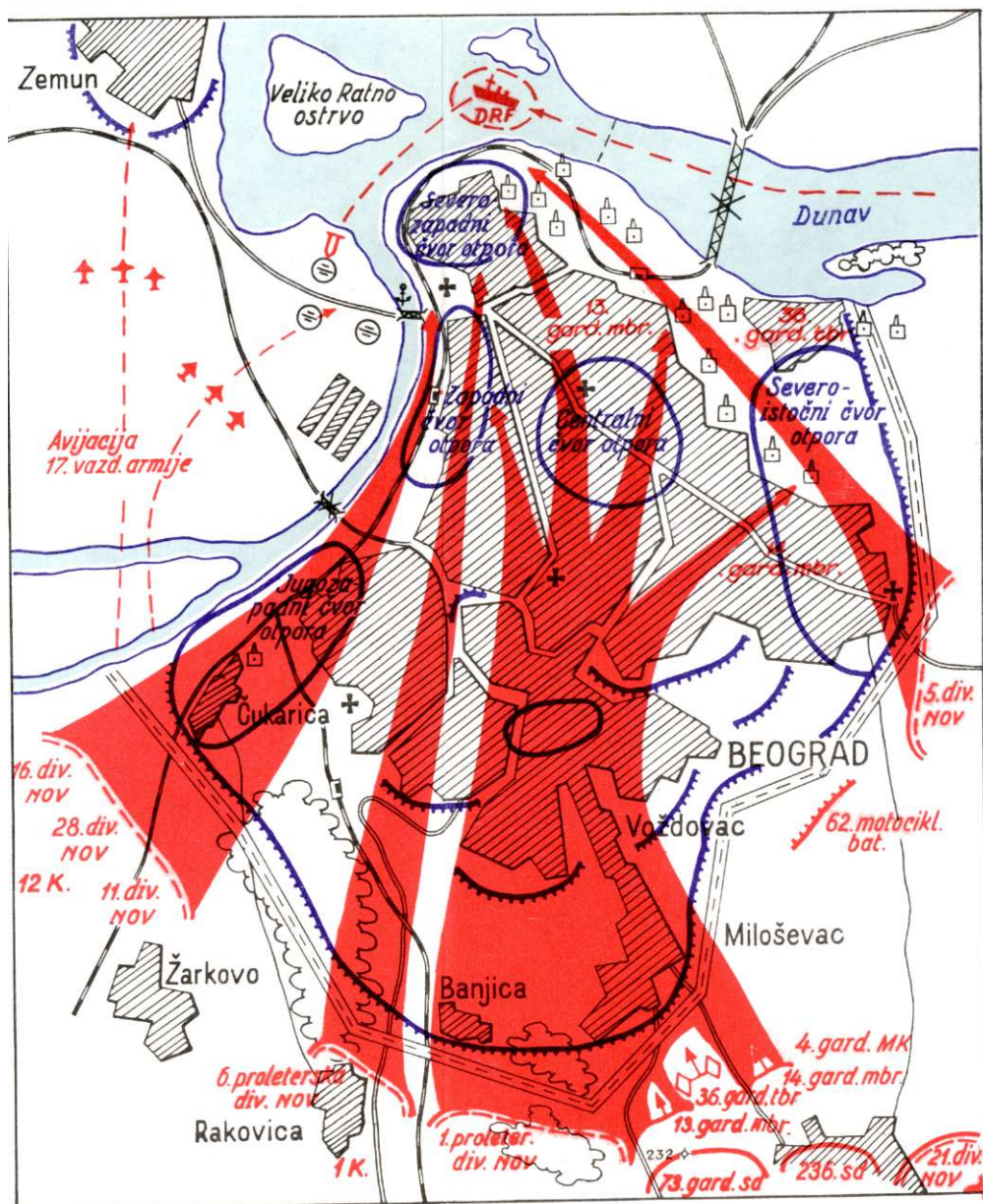
leznička stanica. Napad na grad su obezbeđivale artiljerija i avijacija 3. ukrajinskog fronta kao i brodska artiljerija Dunavske ratne flotile.

U duhu izrađenog plana, komanda jugoslovenskih snaga izdala je 14. oktobra borbenu zapovest za napad jedinica 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa na Beograd. »Poslije spajanja sa sovjetskim trupama« — kaže se u toj zapovesti — »i zajedničkog čišćenja neprijateljskih uporišta od Topole do Beograda naše jedinice se nalaze zajedno sa jednim sovjetskim motomehanizovanim korpusom na prilazima glavnog grada naše otadžbine. Naš korpus (1. proleterski) i jedinice 12. korpusa dobile su zadatak da zajedno sa motomehanizovanim jedinicama korpusa Sovjetske armije likvidiraju njemačke okupatorske trupe i njihove pomagače u Beogradu. Mi danas izvršavamo istorijsku zadaću u ovome ratu time što glavni grad naše otadžbine oslobađamo od njemačko-fašističkog ropstva i nedićevsko-četničke izdaje i vraćamo ga svom narodu i otadžbini«. ⁶¹

U saglasnosti s naredjenjem jugoslovenskog komandovanja, 1. proleterski i 12. udarni korpus postrojili su svoj borbeni poredak u četiri kolone. U sastavu prve kolone bio je 12. korpus (11, 1G, 28. i 36. udarna divizija) pod komandom general-majora Danila Lekića. Njen zadatak je bio da glavnim snagama napada duž desne obale Save, preko Čukarice i Zarkova, na Glavnu železničku stanicu i Savski most. U drugoj koloni se nalazila 6. proleterska divizija pod komandom pukovnika Đoke Jovanića, sa zadatkom da napada preko Topčidera u pravcu Terazije — Kalemegdan. U treću kolonu je ušla 1. proleterska divizija pod komandom pukovnika Vaša. Jovanovića, koja treba da probije neprijateljsku odbranu na južnoj ivici grada i da se, nadirući preko Banjice i Dedinja, prema Slaviji, probije u centar grada i izbije na Kalemegdan. U četvrtoj koloni se nalazila 5. udarna divizija pod komandom pukovnika Milutina Morače. Ona je imala zadatak da prodi prema Kalemegdanu sa istoka, u zoni između Ulice kralja Aleksandra (Bulevar Revolucije) i desne obale Dunava. U opštu rezervu

⁶¹ Zbornik, tom I, knj. 13, dok. br. 148.

PLAN NAPADA NA BEOGRAD 14.10. 1944. ÖÖD.



određena je 21. udarna divizija, koja se pod komandom pukovnika Miloja Milojevića koncentrisala severno i istočno od Avale, u rejonu selā Belog Potoka, Zuca i Leštana.

Na taj način, na frontu koji se u obliku luka protezao između Save i Dunava, na širini oko 15 km, je napadalo osam divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, dve streljačke divizije i mehanizovani korpus Crvene armije. Front napada u gradu se sve više i više sužavao, te su pojedine jedinice nadirale samo duž nekoliko ulica. Sovjetske i jugoslovenske jedinice dejstvovale su u tesnom međusobnom sadejstvu.

Borbeni poredak sovjetskih jedinica sastojao se iz dva ešelona. U prvom ešelonu napadao je 4. gardijski mehanizovani korpus a u drugom 73. gardijska i 236. streljačka divizija. U centru borbenog poretka nalazila se najjača 36. gardijska tenkovska brigada.

Ove snage su podržavale korpusna artiljerijska grupa i avijacija.

U cilju savlađivanja neprijateljske odbrane prilikom napada na grad, po naređenju general-pukovnika M. N. Nedeljina stvorena je jaka artiljerijska grupacija. Treba napomenuti da se broj cevi u njoj stalno povećavao. Dok je početkom napada u borbi učestvovalo 300 topova i minobacača, dotle je posle dva dana taj broj narastao na 633.

Radi uspešnog avijacijskog obezbeđenja napada na Beograd trebalo je u najkraćem roku prebaciti jedinice 17. vazduhoplovne armije bliže Beogradu. Izvršenjem ovog zadatka, kao i organizovanjem sadejstva avijacije i jedinica kopnene vojske rukovodio je lično komandant 17. vazduhoplovne armije general-pukovnik V. A. Sudec, koji je u ovom cilju avionom odleteo na komandno mesto komandanta 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i u rejon novih aerodroma.

Naročito je bilo teško pripremiti nove aerodrome. To se može objasniti pre svega nepostojanjem neprekidne linije fronta sovjetskih jedinica, usled čega su pojedine aerodromsko-tehničke jedinice bile prinuđene da po nekoliko puta dnevno odbijaju napad neprijateljskih snaga u povlačenju. Tako je u jeku jedne takve borbe general Sudec

sleteo sa svojim avionom kod Petrovca. Komandant bataljona je izvestio da je to već treća borba u toku dana. Neprijatelj ometa bataljon da pripremi aerodrom. Međutim, sve teškoće su bile savladane, i uskoro su se vazduhoplovni korpus generala A. V. Tolstikova i vazduhoplovne divizije pukovnika A. N. Vitruka i V. C. Kudrjaševa prebacile na nove aerodrome.

Zahvaljujući naporima starešina svih stepena, počev od odgovornih predstavnika najviših štabova pa do komandanata združenih i taktičkih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije, sva najvažnija pitanja od kojih je zavisio uspešan razvoj i ishod napada na Beograd bila su detaljno prorađena.

Za borbu protiv neprijatelja u gradu bili su u tenkovskim i mehanizovanim brigadama korpusa Crvene armije formirani jurišni odredi i jurišne grupe iz pešadije, artiljerije, tenkova, minobacača, plamenobacača i pionira.

Svaka brigada je formirala po jedan jurišni odred, a motorizovani streljački bataljon po 1—2 jurišne grupe. Jurišni odredi i grupe imali su zadatak da idu ispred svojih jedinica, krčeći im put.

Za vreme dolaska korpusnih jedinica na polazne položaje, u zonu predstojećeg proboja, izvršeno je nasilno izviđanje. Ono je omogućilo da se tačno utvrdi protezanje prednjeg kraja, otkriju minska polja, izvide inženjerijske prepreke i protivtenkovski rovovi, kao i vatreni sistem i raspored braniočevih snaga.

Još prvih dana velikog otadžbinskog rata u Crvenoj armiji je ustaljena korisna tradicija: pred svaku borbu održavati partijske sastanke.

To je učinjeno i pred početak napada na Beograd.

U svim jedinicama 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, 73. gardijske i 236. streljačke divizije održani su kratki partijski sastanci na kojima su pretresana pitanja avangardne uloge komunista i komsomolaca u borbi, kao i prijave za prijem u partiju. Politički radnici upoznawali su borce i oficire s tadašnjom situacijom na Balkanu, sa uspesima susednog 2. ukrajinskog fronta koji je tukao nemačko-fašističke armije u Mađarskoj.

Nadahnete uspesinja u borbama protiv zajedničkog neprijatelja, sovjetske i jugoslovenske jedinice, spremne za napad na Beograd, s nestrpljenjem su očekivale znak za napad.

Četrnaestog oktobra 1944. godine, posle podne, jaka tutnjava sovjetske artiljerije potresla je okolinu Beograda. Preko 300 topova i minobacača i 24 gardijska minobacača sručili su vatru na prednji kraj neprijateljeve odbrane i na njegova uporišta na južnoj ivici grada. Skoro pola sata smrtonosna vatra ogromne snage besnela je na malom prostoru, čija površina nije bila veća od 4 km².

Čim se stišao plotun »kačuša«, što je bio znak da je artiljerijska priprema završena, bujica sovjetskih i jugoslovenskih boraca preplavila je beogradske ulice.

Da bi se izbeglo razaranje grada i sačuvali životi stanovništva, sovjetsko komandovanje je naredilo svojim jedinicama da najopreznije upotrebljavaju moćnu borbenu tehniku kojom su bili naoružani.

Hitlerovci su zajedno sa izdajnicima jugoslovenskog naroda minirali sve upravne i administrativne zgrade, istorijske spomenike, tvrđavu, vodovodnu i kanalizacionu mrežu, električnu centralu i pristanište.

Vojni savet 3. ukrajinskog fronta naredio je jedinicama da se odmah posle oslobođenja pojedinih rejona grada pristupi razminiranju zgrada.

Za izvršenje tog zadatka bilo je izdvojeno sedam inženjerijskih bataljona. Sovjetski pioniri, rizikujući život, razminirali su 845 objekata, među kojima 85 administrativnih zgrada. Tom prilikom je izvađeno 3.179 mina, 3.540 eksplozivnih punjenja, ukupne težine 28.656 kg, i 12 mina iznenađenja, učinjeno bezopasnim 7 skladišta eksploziva. Lako se može zamisliti kako bi bio razrušen grad i kakve bi žrtve pretrpelo stanovništvo da su hitlerovci i domaći izdajnici uspeali ostvariti ovaj varvarski plan rušenja Beograda.

Zahvaljujući veštini i samopožrtvovanosti pionira i pažljivoj upotrebi ratne tehnike, sovjetski borci su spasili živote hiljada jugoslovenskih građana. »Spaljeni ruski tenkovi na ulicama Beograda« — pisao je Rodoljub Čola-

ković — »svedoče o junaštvu tenkista, koji nisu žalili svojih života da bi Beograd bio oslobođen sa što manje rušenja. Lili su svoju krv ruski junaci i zato da bi što manje beogradske dece i žena poginulo u borbi za oslobođenje grada. Beograđani su to razumeli i jednim prostim gestom dali izraza blagodarnosti svojim oslobodiocima«.⁶²

Po ulasku jugoslovenskih i sovjetskih jedinica u Beograd, u odlučujuću borbu protiv neprijatelja uključile su se hiljade građana. U žestokim uličnim borbama sovjetski i jugoslovenski borci borili su se hrabro rame uz rame protiv okupatora.

Pred veče je neprijateljski unutrašnji (gradski) odbrambeni pojas bio probijen i jedinice su se ustremile ka centru grada.

Na Banjicu i Dedinje napadala je 1. proleTERSka divizija NOVJ zajedno sa 36. gardijskom tenkovskom i 13. gardijskom mehanizovanom brigadom Crvene armije. Zaklonjeni u rovovima i bunkerima, nemački vojnici su pružali žilav otpor, podržavani jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom, tenkovima i jedinicama naoružanim faust-patronima i plamenobacačima. Posle višečasovne borbe i uzastopnih juriša jugoslovenskih i sovjetskih boraca, neratna odbrana je bila slomljena. U večernjim časovima Banjica i Dedinje su oslobođeni. U toku noći 1. proleTERSka divizija sa 36. gardijskom tenkovskom brigadom produžila je nastupanje preko Auto-komande ka Slaviji, a 13. gardijska mehanizovana brigada u pravcu hipodroma (trkališta).

Na Banjici je bio smešten fašistički zatvor, zvani Banjički logor. Kroz ovaj logor smrti prošlo je oko 100.000 muškaraca, žena i dece. Oko 80.000 njih bilo je ubijeno ili je umrlo zbog zverskih mučenja. Sačuvan je jedan deo arhiva tog logora, ali i ti dokumenti očitno svedoče o strašnim mučenjima kojima su jugoslovenski rodoljubi bili podvrgnuti u ovom fašističkom mučilištu. Samo iz jednog spiska se vidi da je među 3.849 streljanih bilo i 48 dece. Brojke navedene u ovim potresnim dokumentima rečito govore o zlikovačkom liku nemačkih fašista i njihovih po-

⁶² »Jugoslavija — SSSR«, 1946, br. 4.

magača. Sačuvani su i dokumenti koji svedoče o herojstvu ljudi koji su umirali smrću istinskih boraca revolucije. To su pisma koja su pisali zatvorenici uoči streljanja, kao poslednji pozdrav onima koje su voleli. Ova iskrena, topla pisma, bez straha od smrti, bez očajanja, izražavaju nepokolebljivu veru u budućnost, u pobedu revolucije.

Omladinac Ljubomir Miladinović, sekretar Gradskog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) u Čačku, pisao je neposredno pred streljanje svojim roditeljima: »Dragi moji, evo vam pišem poslednje pismo. Danas treba da budem streljan. Nemojte mnogo da očajavate, jer se umreti mora, a ja ginem ponosno za dobro svoga naroda . . .« U pismu Zore Obradović-Ilić, koje je pred streljanje uputila svojoj kćerkici, ostale su zabeležene sledeće reči: »Moja draga Ljolja, pišem ti iz zatvora . . . Nemoj da tuguješ za mnom, rođena moja djevojčice, ako sutra ostaneš bez mene. . . Kad odrasteš shvatićeš da drugog puta za poštena čovjeka nije moglo da bude, nego borba za oslobođenje naše zemlje od neprijatelja svih vrsta, borba za socijalističku zajednicu. Ta borba traži velike žrtve, ali one neće biti uzaludne, jer je pobjeda naša . . .«.⁶³

Da, pobjeda je bila naša! U tom zloglasnom logoru smrti 14. oktobra više nikoga nije bilo. On je bio prazan: fašisti su ga likvidirali 3. oktobra — svega deset dana pre početka borbi za Beograd. Sada su pored njega prolazile kolone boraca — oslobodilaca, koje su sve dalje i dublje prodirale u grad, da bi okončale veliko delo za koje su i ovde, u ovim zidinama, dali svoje živote mnogi znani i neznani heroji.

Naročito jak otpor pružili su Nemci u rejonu Auto-komande, Karađorđevog parka i bloka bolničkih zgrada.

Borci 1. proleterske divizije NOVJ, zajedno sa sovjetskim borcima, hrabro su napadali i uništavali neprijatelja, potiskujući ga ka Slaviji. Građani su im pružali pomoć, pokazujući im zgrade u kojima su se smestili neprijateljski vojnici.

⁶³ Franček Saje: Pisma na smrt osuđenih, Ljubljana, 1959, str. 165 i 169.

Dok su jedinice 1. proleTERSke brigade vodile borbu u blizini Slavije, četrnaestogodišnji dečak Nikola Zajilac, kurir te brigade, naoružan automatom i ručnim bombama, upao je u zgradu žandarmerijske uprave, u blizini trga. U jednoj prostoriji je iznenada naišao na pet nemačkih vojnika. Kurir se nije zbunio. Uperio je u njih automat i držao ih na nišanu sve dok nije pristiglo još nekoliko boraca. Hitlerovci su odmah razoružani.

U sumrak je jedinicama koje su se borile u gradu bilo sve teže da se orijentišu u situaciji. U toku noći 14/15. oktobra delovi 4. bataljona 1. proleTERSke brigade NOVJ nadirali su duž Dedinjskog bulevara (sada Bulevar oktobarske revolucije) u pravcu trga kod »Mostara«. Noć je bila mračna, pa je bataljon nesmetano izbio na trg, zakrčen mnogobrojnim motornim vozilima pored kojih su bili vojnici. Misleći da je to jedna od motorizovanih jedinica Crvene armije, komandant bataljona je naredio svojoj koloni da produži kretanje Ulicom kneza Miloša, ne sluteći da ona u stvari prolazi pored nemačke motorizovane jedinice. Uskoro je neprijatelj primetio da mu se iza leđa nalazi partizanska kolona, te je, uz podršku dva tenka, izvršio napad na nju.

Vodeći ogorčenu borbu u nemačkoj pozadini, bataljon se u toku noći po delovima probio natrag do Dedinjskog bulevara, odakle je sutradan nastavio kretanje sa glavnim snagama svoje brigade.

Pred večer 14. oktobra jedinice 6. proleTERSke divizije NOVJ izvršile su napad na Topčider i posle višečasovne žestoke borbe slomile otpor neprijatelja i zauzele železničku stanicu Topčider. Nemačke jedinice su bile prisiljene na povlačenje prema Senjaku i Čukarici. Prethodno su zapalile skladišta municije i drugog ratnog materijala na topčiderskoj železničkoj stanici.

U toku noći divizija je zauzela Topčidersko brdo, a ujutru, 15. oktobra, njena 2. i 3. brigada izbile su na trg kod »Mostara«, odakle su odmah produžile napad Ulicom kneza Miloša i Sarajevskom, prema bloku zgrada ministarstava u Nemanjinoj ulici. Prva brigada je posle borbe u Topčideru upućena na Čukaricu da pruži podršku jedinicama 12. udarnog korpusa.

Borbe u gradu nisu se stišavale do sledećeg jutra. Jurišni odredi i jurišne grupe, u pratnji tenkova, artiljerije i samohodnih artiljerijskih oruđa, u tesnom sadejstvu s jugoslovenskim jedinicama, čistili su kuću po kuću, ulicu po ulicu.

Ujutru 15. oktobra u borbu su uvedene pristigle 73. gardijska i 236. streljačka divizija. Udari po neprijatelju postali su još jači.

Do noći 15. oktobra jedinice koje su vršile napad uspele su da raseku beogradski garnizon. Jedinice 1. i 6. proleterske i 5. udarne divizije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i 36. gardijska tenkovska brigada i streljačke jedinice 73. gardijske i 236. divizije Crvene armije uništile su jake neprijateljske posade u nizu otpornih tачaka, među kojima i one u rejonu železničke stanice »Dunav«, i izbile u tom rejonu na severnu ivicu grada. Istočni deo beogradskog garnizona bio je odsečen od zapadnog.

Prva proleterska brigada prodirala je od Slavije prema Ulici kralja Aleksandra (sada Bulevar revolucije). Podržavana sovjetskim tenkovima, ona je do noći izbila pred Narodnu skupštinu i Glavnu poštu. Na njenom desnom krilu, 3. proleterska brigada je, u oštroj borbi, ovladala Tašmajdanom, zarobivši četu Nemaca. U međuvremenu je 8. brigada 1. proleterske divizije, zajedno s jedinicama Crvene armije, napadajući Ulicom kralja Milana (sada Ulica maršala Tita), izbila do starog kraljevskog dvora, nadomak Terazija, centralnog beogradskog trga.

Pre tri godine, 17. avgusta 1941, na ovom trgu hitlerovci su petoricu komunista obesili o električne stubove i ostavili ih da vise ceo dan kao zastrašujući primer. Ali, kao odgovor i na taj zločin nemačkih fašista, već sutradan su na ulicama Beograda osvanuli leci s potpisom »Rodoljubiva omladina Beograda«, u kojima je stajalo: »Ne strah — već sveti pravedni gnev, ne pokornost — već plamena želja za osvetom, ne »umirenje« — već još nepomirljivija borba protiv morskog tuđinskog jarma, to je naš odgovor i na ovo poslednje svirepo delo dostojno hitlerovskih hordi«.

Četrnaesta gardijska mehanizovana brigada zauzela je Voždovac i Gimnaziju kralja Aleksandra, razbila neprijatelja u otpornoj tački u fabrici »Beometal« i otpočela borbu u rejonu Zvezdare, na istočnoj ivici Beograda. Jugosloveni deo grada bio je takođe odsečen i izolovan od drugih rejona grada.

Trinaesta gardijska mehanizovana brigada, savladavši otpor neprijatelja, vršila je napad na Glavnu železničku stanicu i Savski most na zapadnoj ivici grada. S njenim izbijanjem na Glavnu železničku stanicu našao bi se Savski most pod dejstvom artiljerije sovjetskih jedinica, što bi neprijatelju otežalo prebacivanje rezervi u grad.

Tokom cele noći 14/15. oktobra jedinice ove brigade skoro su neprekidno napadale neprijatelja, koji je branio prilaze Savskom mostu. Iz rejona Zemuna neprijatelj je artiljerijskom vatrom tukao borbene poretke brigade. U ovoj teškoj noćnoj borbi hrabrom smrću je pao komandant motorizovanog streljačkog gardijskog bataljona major V. D. Mozgovoj, jedan od najboljih oficira brigade, koji je s njom prošao slavan borbeni put od r. Mijasa do Beograda.⁶⁴

U podne 15. oktobra neprijateljska pešadija, snagama jačim od jednog bataljona, uz podršku pet tenkova i artiljerije, izvršila je protivnapad na 3. motorizovani bataljon brigade. Oko dva sata trajala je uporna borba u kojoj su obe strane pretrpele znatne gubitke. Najzad je neprijatelj odstupio. Komandant brigade pukovnik Sergijenko bio je ranjen, pa je za komandanta određen njen načelnik štaba.

Za dvadeset četiri časa borbe, jedinice brigade su duboko prodrle u grad. Međutim, ukoliko su se više približavale Glavnoj železničkoj stanici i Savskom mostu, neprijateljski se otpor znatno povećavao.

U rejonu Glavne železničke stanice neprijatelj je postavio veliki broj armiranobetonskih kupola u kojima su bili smešteni mitraljezi velikog kalibra i protivtenkovski topovi malog kalibra. Posade odbrambenih objekata, po pravilu, nisu

Sovjetski tenkovi prolaze ulicama Beograda za vreme parade u čast oslobođenja grada

⁶⁴ Arhiv MO SSSR, f. 607, op. 382836, d. 2, list 32.

se predavale, već su pružale otpor do poslednjeg vojnika.

S jedinicama brigade u borbama je učestvovao pridodati joj streljački puk 73. gardijske streljačke divizije.

Avijacija 17. vazduhoplovne armije je toga dana tukla neprijateljske rezerve na prilazima gradu, koje su iz regiona Zemuna pristizale u pomoć beogradskom garnizonu.

U borbama za Beograd sovjetski i jugoslovenski borci pokazali su izvanrednu smelost i junaštvo.

Za zauzimanje Telegrafsko-telefonske centrale formirana je specijalna grupa dobrovoljaca od 15 komunista i komsomolaca iz 42. lovačke artiljerijske protivtenkovske brigade.

Ova grupa je 15. oktobra posle podne, probijajući se iza tenkova, izbila u Ulicu kralja Aleksandra. Do Telegrafsko-telefonske centrale ostao je još jedan deo ulice. Komandir grupe naredio je da se izvrši napad na zgradu. Sovjetski borci krenuli su napred, u pokretu otvarajući vatru iz automata, ali su iznenada bili obasuti vatrom iz podruma susedne zgrade. Grupa je legla. Tada su se sanitetski poručnik N. N. Kravcov i dva borca olukom uspuzali do jednog prozora, kroz njega uskočili u zgradu i, spustivši se u podrum, protivtenkovskim bombama uništili deset neprijateljskih automatičara i jedan mitraljez.

Prilazeći zgradi Telegrafsko-telefonske centrale, jurišna grupa je opet bila osuta paljbom, ovoga puta iz bunkera koji se nalazio na uglu kraljevog dvora. Poručnik Kravcov je naredio borcima da iz automata otvore vatru na puškarnice bunkera, dok je sam dohvatio bombe, dopuzao do bunkera i — uzviknuvši »Za otadžbinu, za slobodnu Jugoslaviju napred«! — ubacio dve bombe u njegovu puškarnicu. Neprijateljski bunker bio je ućutkan, ali je poslednji mitraljeski rafal fašista usmrtio sovjetskog poručnika.

Oduševljeni junaštvom hrabrog oficira, borci jurišne grupe su kroz prozore uskočili u zgradu Telefonsko-telegrafске centrale i vatrom

<i>Stanovnici Beograda</i>	<i>radosno</i>	I	iz automata i ručnim bombama uništili 25 fašista, a zarobili ih 17. Zgrada je
<i>pozdravljaju</i>	<i>sovjetske</i>	<i>borce</i>	

prilikom osvajanja, iako minirana, ostala neoštećena. Poručnik N. N. Kravčov je posle smrti proglašen za heroja Sovjetskog Saveza.⁶³

U toku borbi za Beograd osam sovjetskih pilota-Iovaca, pod komandom heroja Sovjetskog Saveza Zotova, naišlo je na 19 neprijateljskih aviona »Foke Vulf-190«. Sovjetski avijatičari su hrabro napali neprijatelja i oborili četiri aviona, dok su ostali umakli.

Ulične borbe u gradu bile su izvanredno žestoke. Borba se vodila za svaku zgradu, za svaki sprat, za svaku ulicu. Sovjetski i jugoslovenski borci su uporno i hrabro lomili neprijateljski otpor.

U toku 15. oktobra, nanoseći sve jače udarce neprijatelju, 2. i 3. brigada 6. proleterske divizije prodirale su Ulicom kneza Miloša i Sarajevskom. Na čelu 2. brigade, koja je napadala Ulicom kneza Miloša, bio je 4. bataljon. Nemačke jedinice su pružale očajnički otpor, boreći se za svaku zgradu. Pošto se našao pod jakom unakrsnom mitraljeskom vatrom, bataljon je morao da legne. Najistureniji borci su počeli da se povlače, ali je do njih dopuzao komandant bataljona Milan Drakulić i poveo ih na novi juriš. Uskoro su im se pridružili i ostali borci. U tom napadu Milan Drakulić je poginuo, pokošen rafalom iz nemačkog mitraljeza. Borci ovog bataljona jurišali su još silovitije, s još većom žestinom su uništavali neprijatelja da bi osvetili smrt svoga komandanta.

U prvim redovima se nalazio i bombaš Dražić, koji je bio teško ranjen: njegova prebijena desna ruka bespomoćno je visila, ali ne obzirući se na to, on je nastavio da se bori zdravom rukom bacajući bombe na neprijatelja.

I mitraljezac Branko Rosić, koji je sam zarobio 20 nemačkih vojnika, iako je bio ranjen, nije prestao da dejstvuje iz svog mitraljeza.

Četa kapetana Bjelova imala je zadatak da izbaci neprijatelja iz nekoliko kuća u jednoj od glavnih beogradskih ulica. Čim su se borci počeli približavati kućama, hitlerovci su otvorili vatru iz podruma, s tavanskih prozora i iz bunkera, čija je vatra naročito ometala napredovanje

⁶³ Arhiv MO SSSR, f. 33, op. 793756, d. 24, list 129.

čete. Kapetan Bjelov je naredio da se uništi bunker. Jurišna grupa, s vodnikom Taranenkom na čelu, približila se bunkeru i njegovu puškarnicu zasula bombama. Neprijateljski mitraljezi bili su učutkani, a četa je uspešno izvršila zadatak.

Na desnom krilu 1. proletarskog korpusa, u rejonu Smederevskog drumu, na grad je napadala 5. udarna divizija. Njena 4. brigada, posle 30 kilometara napornog marša, 14. oktobra kasno uveče izbila je pred selo Mali Mokri Lug, na istočnoj ivici Beograda. Nešto pre ponoći ona je prešla u napad na nemačke položaje na Konjarniku i Velikom Vračaru. U ovom rejonu hitlerovci su imali jako utvrđenu odbranu, sa rovovima i mitraljeskim zaklonima. Brigada je, i pored ogorčenog neprijateljskog otpora, uspela da prodre u ulice grada. Međutim, nemačke snage su uskoro prešle u jak protivnapad i odbacile 4. brigadu na polazne položaje, u rejon Malog Mokrog Luga. U to vreme pristigle su i 10. i 21. brigada 5. udarne divizije.

Sredivši svoje jedinice, 5. divizija je 15. oktobra pre podne ponovo prešla u napad. Brzo nadirući Ulicom kralja Aleksandra, ona je izbila kod »Cvetkove mehane«, gde je uspostavila vezu s jedinicama 14. gardijske mehanizovane brigade Crvene armije. Sovjetske i jugoslovenske snage izbile su kod Tehničkog fakulteta, nanoseći neprijatelju velike gubitke. Celokupna kolona nemačke tehnike — automobili, topovi, tenkovi — bila je uništena u Ulici kralja Aleksandra, blizu Vukovog spomenika. U toku dana jedinice 5. udarne divizije i 14. gardijske mehanizovane brigade slomile su neprijateljsku odbranu i na Velikom Vračaru, uništivši jedan od najjačih čvorova nemačke odbrane u Beogradu.

Na levom krilu 1. armijske grupe NOVJ, desnom obalom Save, napadale su jedinice 12. udarnog korpusa. Pošto su uništile neprijatelja u Makišu, 1. i 2. brigada 16. udarne divizije 14. oktobra uveče izvršile su napad na Čukaricu, zapadno predgrađe Beograda, dok su 5. brigada 11. divizije i 17. brigada 28. divizije napale neprijatelja u selu Žarkovu, na jugozapadnim prilazima gradu.

Nemačke jedinice su se uporno branile i, uz jaku podršku artiljerijske i minobacačke vatre, uspele su da od-

biju prve juriše na oba uporišta. Jedinice 12. korpusa, koje su napadale bez podrške artiljerije i tenkova, nastupale su teže i uz veće gubitke. Borbe za Čukaricu i Zarkovo trajale su celu noć, i tek 15. oktobra ujutru 1. brigada je uspela da na uskom odseku probije odbranu neprijatelja. Njen 2. bataljon se uklinio duboko ka centru Čukarice, a za njim su se, kroz nastalu brešu, ubacili i ostali bataljoni 1. i 2. brigade 16. udarne divizije. U oštrim uličnim borbama hitlerovci su bili potisnuti u rejon fabrike šećera, škole, crkve i železničkog tunela. Utvrdivši se u ovim otpornim tačkama, neprijatelj se u jednom delu Čukarice i dalje ogorčeno branio. Nastupajući od Topčidera, uveče je u borbu za Čukaricu ušla i 1. brigada 6. proleTERSKE divizije.

Posle neuspelog noćnog napada na Zarkovo, brigade II. i 28. udarne divizije povukle su se ujutru 15. oktobra na polazne položaje. U toku dana napad je ponovljen uz sadejstvo pristiglih jedinica Crvene armije. Posle ogorčenih borbi bilo je likvidirano i to neprijateljsko uporište.

U toku noći 15/16. oktobra 5. brigada 11. udarne divizije NOVJ, posle krvave borbe, probila je odbranu nemačkog bataljona na Banovom brdu i zauzela važan odbrambeni položaj neprijatelja. U toj borbi brigada je uništila 30 a zarobila 55 nemačkih vojnika, zaplenila 6 protivavionskih topova i veliku količinu druge ratne opreme i materijala.

Tako su u toku prva dva dana napada na Beograd snage 1. armijske grupe NOVJ i Crvene armije postigle znatne rezultate. Likvidirane su sve najvažnije neprijateljske otporne tačke na južnoj i istočnoj ivici grada (Zarkovo, Banovo brdo, Topčider, Dedinje, Banjički vis, Voždovac, Konjarnik i Veliki Vračar). Veći deo grada bio je oslobođen. Neprijatelj se držao samo u njegovom severozapadnom delu, na liniji: železnička stanica »Dunav« — Botanička bašta — Narodna skupština — Terazije — blok zgrada ministarstava — Glavna železnička stanica, kao i na Čukarici, gde su nemačke jedinice bile odsečene od svojih snaga u gradu.

U uličnim borbama građani Beograda, naročito omladina, pružali su veliku pomoć jedinicama Narodnooslobo-

dilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije. U gradu su deјstvovalе grupe otpora, ranije, od strane beogradske partijske organizacije, obrazovane za borbu protiv nemačko-fašističkih osvajača i njihovih pomagača u okupiranom gradu. Uoči oslobođenja u Beogradu su deјstvovalе tri grupe otpora (»K«, »S« i »D«), koje su u svojim redovima imale preko 2.000 naoružanih članova, većinom radnika i omladinaca, koji su se, zajedno sa mnogim građanima, smesta uključili u borbu za oslobođenje grada.

Ali učešće Beograđana u uličnim jurišima u oktobru 1944. godine predstavljalo je samo poslednju etapu njihove teške ilegalne borbe u okupiranom gradu. Beograd se od prvog dana oružanog ustanka, to jest preko pune tri godine, nalazio u ratnom stanju i neprekidno je vodio borbu protiv okupatora.

Bez obzira na velike snage neprijatelja i neizdržljivi teror policije, usled čеga su uslovi za ilegalni rad bili izuzetno teški, Beograd je, po zamahu komunističkog i radničkog pokreta, po razvijenosti partijskih organizacija, od samog početka postao rukovodeći centar borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. U njemu je Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, sa generalnim sekretarom drugom Titom na čelu, izvršio neposredne pripreme za oružani ustanak. U Beogradu je doneta istorijska odluka za otpočinjanje oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Odatle, iz okupiranog grada, u periodu od jula do septembra 1941. godine, pomoću dobro uspostavljenih veza, Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda rukovodio je prvim borbenim deјstvima partizanskih odreda u celoj zemlji.

Stanovnici Beograda, članovi i simpatizeri Komunističke partije, radnici i omladina, od prvih dana okupacije grada, pružali su odlučan otpor neprijatelju. Specijalne udarne grupe su svakodnevno napadale nemačke voјnike i oficire, ubijale izdajnike svoga naroda, palile garaže, automobile, skladišta municije i pogonskog goriva, spaljivale novine, časopise i druge neprijateljske publikacije, kvarile linije veza. Samo u toku jula i avgusta 1941. godine u Beogradu je bilo izvršeno oko 50 takvih diverzija i akcija.

Radom ovih grupa rukovodila je partijska organizacija Beograda, koja je u početku ustanka imala oko 600 članova. Svoj najveći podvig izvršile su udarne grupe 29. jula 1941, kada su, prepadom, iz bolničkog zatvora u Vidinskoj ulici oslobodile Aleksandra Rankovića, člana Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, koji je dva dana ranije, ranjen u borbi s policijskim agentima na ulici, pao u ruke Gestapoa.

Na svakodnevne diverzije beogradskih komunista, omladine i patriota nemački osvajači su odgovarali pojačanim terorom, masovnim hapšenjima, streljanjima, javnim smrtnim kaznama vešanjem. Nemački izveštaji iz tih letnjih dana 1941. godine puni su podataka o broju streljanih: »15. jula u Beogradu je streljano 13 rukovodilaca komunističkog pokreta koji su pripremali dela nasilja i sabotaze... 17. jula u Beogradu je streljano 16 komunista ... 29. jula u Beogradu je izvršena smrtna kazna nad 122 komunista zbog vršenja sabotaze... Kao odmazda za ubistvo nemačkog vojnika na ulici 3. septembra pogubljeno je 50 komunista... 29. septembra zbog atentata na nemačke vojnike streljano je 150 komunista ...« Ovo su podaci samo iz nekoliko nemačkih dokumenata. Do kraja oktobra u Beogradu je bilo streljano 4.750 ljudi.

Bez obzira na teror i sve jače proganjanje od strane nemačkih fašista, broj članova i simpatizera Komunističke partije stalno je rastao. Beogradske ulice su postale poprište nepoštredne borbe protiv neprijatelja. Nespokojstvo i strah zavlada su vojnicima hitlerovske vojske. Oni to i sami priznaju. Nemački vazduhoplovni major S. Helmut, u pismu koje je krajem avgusta 1941. godine uputio svom rođaku Ginteru, advokatu iz Hamburga piše: »Osećam se kao da sam pao padobranom u vraško neprijateljsko gnezdo... . Neprijatno se čovek cyde oseća. Kako su bili divni pariški dani prema ovome što se ovde događa! Ovaj grad je zaista poludeo. Pogledi su mrski i izazivački... . Već dva meseca ovde prašte revolveri i gore naši kamioni. Ne znam šta hoće ti njihovi fanatični dečaci kada pale novine i garaže, ili kada vrše atentate na feldvebele. Očajnička ludost. Ali to nije tako prosto... . Svi se žale da se neprijatno osećaju u ovom gradu. Jedva čekaju da po-

ново poletimo, pa makar i na Istok. Imam takav osećaj, kada uveče izlazim iz automobila, kao da će mi svakog časa neki grubi Balkanac sručiti metak u glavu . . . Nesposojstvo polako kida živce. Postaje suviše vrelo leto u ovom toplom gradu na jugu Evrope ...»

Pored borbenih akcija udarnih grupa, u Beogradu je prikunljana pomoć za partizanske odrede: odeća, obuća, sanitetski materijal. U Jakšićevoj ulici br. 3 osnovana je i ilegalna radionica za izradu tople odeće za partizane, koja je radila do kraja 1941. godine.

Prvih dana avgusta u kući br. 16 u ulici Banjički venae počela je da radi tajna štamparija Centralnog komiteta KPJ. U njoj je 10. avgusta bio odštampan prvi broj Biltena Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. Oдавde, i iz drugih tajnih štamparija koje su se nalazile u Beogradu, svakodnevno su rukovodećim partijskim organima i partizanskim odredima slati bilteni, leci i novine. Štamparija Centralnog komiteta radila je u okupiranom Beogradu tri godine. Policijski agenti su uspeali da je otkriju tek 28. jula 1944. godine. Dva štamparska radnika, Branko Đonović i Slobodan Jović, vodila su dva sata borbu sa agentima. A kada su utrošili sve metke, oni su uništili sve partijske materijale, a zatim se ubili, da ne bi pali živi u ruke neprijatelja. Obojica su kasnije proglašeni narodnim herojima.

Beograd je takođe predstavljao značajan izvor za popunu partizanskih odreda. Od Beogradana je bio formiran samostalni Beogradski bataljon, koji je, pod tim imenom, decembra 1941. godine ušao u sastav 1. proleTERSke brigade.

Ovo je samo jedan mali isečak iz borbe koju su beogradski rodoljubi, pod rukovodstvom komunista, vodili na ulicama svoga grada protiv okupatora i njihovih pomagača u drugoj polovini 1941. godine. Ta borba je, s nesmanjenom žestinom, nastavljena i sledećih godina, sve do oktobra 1944. godine.

I tako su posle trogodišnje uporne, krvave borbe beogradski ilegalci na prilazima gradu dočekali jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije. U tim oktobarskim danima, svojim odlučnim akcijama, ista-

kla se grupa od 200 aktivista na Pašinom brdu. Ona je tu samostalno uništila nekoliko nemačkih jedinica. Sa oružjem ote tim od neprijatelja ovi junaci su se javili Stabu 13. proleterske brigade i zatražili da budu raspoređeni u čete, da bi u sastavu brigade produžili borbu za oslobođenje svog grada. Druga naoružana grupa građana, zajedno sa borcima 17. slavonske brigade i jedinicama 13. gardijske mehanizovane brigade, učestvovala je u borbama za fabriku šećera na Cukarici. Tako je bilo i u ostalim delovima grada, jer se Beograd u ovim odlučujućim časovima, kao i uvek, i sam borio za svoju slobodu.

U to vreme, dok su se vodile žestoke borbe u samom Beogradu, razvijala su se ne manje naporna dejstva jugoistočno od grada. Sedamdeset peti streljački korpus i 5. samostalna gardijska motostreljačka brigada 57. armije, zajedno s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, vodili su borbu protiv požarevačko-smederevske grupacije neprijatelja.

Dva streljačka puka 109. gardijske streljačke divizije 46. armije 2. ukrajinskog fronta izvršila su noću 13/14. oktobra u rejonu Pančeva (12 km severoistočno od Beograda) prelaz na južnu obalu Dunava, zauzela mostobran i pošla u napad na Beograd. Divizija je 15. oktobra stigla do odbrambenog pojasa neprijatelja na severoistočnom kraju glavnog grada.

Odstupajući iz istočne Srbije pod udarima trupa desnog krila sovjetske 57. armije i jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, nemačka grupacija se sve bliže primicala Beogradu. Njene prednje jedinice su se 15. oktobra pre podne približile istočnom kraju Beograda. Ovde su, u rejonu sela Malog Mokrog Luga, bile napadnute od strane jedinica 5. udarne divizije NOVJ i skoro potpuno uništene. Samo je nekoliko automobila uspelo da se povuče u Grocku.

Goneći odstupajućeg neprijatelja, jedan bataljon 1. brigade 5. udarne divizije NOVJ prodro je u Grocku i, odbacivši slabije snage neprijatelja koje su se tamo nalazile, ovladao tim naseljenim mestom. Međutim,

*Beogradski štipdantni srpskog
i Crvene armije*





•uveče, pod pritiskom pridošlih snaga neprijatelja iz Smedereva, bataljon je bio prinuđen da se povuče u rejon južno od Grocke, gde se u to vreme koncentrisala cela 1. brigada.

Dunavska ratna flotila, krećući se u skladu sa brzinom nastupanja 75. streljačkog korpusa, sadejstvovala je s njim u ovladivanju Smederevom i delom snaga probila se ka Beogradu.

Vršeći vatreni nalet na Smederevo, odredi oklopnih čamaca pod komandom poručnika bojnog broda Butvina i gardijskog poručnika bojnog broda S. I. Barbotka 16. oktobra su iskricali desant u pozadini smederevskog čvora odbrane protivnika. Zajedničkim dejstvima 109. streljačkog puka 74. streljačke divizije i desanta, uz podršku artiljerije oklopnih čamaca, Smederevo je oslobođeno od neprijatelja.

Iz rejona Smedereva odredi oklopnih čamaca pod komandom heroja Sovjetskog Saveza poručnika fregate M. A. Sokolova i poručnika bojnog broda S. I. Barbotka ustremili su se uz reku. Ušavši u rejon razrušenog železničkog mosta na Dunavu i savladavši minske zapreke, oklopni čamci su artiljerijskom vatrom podržali jedinice koje su vodile ulične borbe u Beogradu.

Noću 15/16. oktobra 1. brigada 5. udarne divizije, ojačana sovjetskim tenkovima i artiljerijom, izvršila je juriš na nemačku kolonu na drumu između Grocke i sela Brestovika, nanela joj gubitke, ali je usled znatne nadmoćnosti neprijateljskih snaga bila prinuđena da se povuče u rejon sela Pudarci.

Prikupljajući se u Grockoj, neprijatelj je nameravao da se noću uoči 16. oktobra, jakim prednjim odredom, probije u Beograd i time obezbedi proboj glavnih snaga grupacije koja je odstupala Smederevskim drumom.

U nastaloj situaciji, Štab 1. armijske grupe NOVJ naredio je 15. oktobra 21. udarnoj diviziji, koja se nalazila u rezervi u rejonu planine Avale, da hitno obrazuje jak zaslon na Smederevskom drumu i ne dozvoli probijanje

neprijatelja u Beograd. Izvršujući postavljeni zadatak, 4. brigada 21. divizije posela je odbrambene

Mornari Dunavske ratne flotile na ulicama Beograda

položaje na uzvišicama Šugavcu i Lipovici na levoj obali r. Bolečice i u dubini na liniji Erino brdo — Smrdan — Mali Mokri Lug — Veliki Mokri Lug, gde se do tog vremena branila 15. gardijska mehanizovana brigada Crvene armije. Peta brigada 21. divizije posela je liniju Golo brdo — Leštane — Zabran, sa zadatkom da dejstvuje u bok nemačkim jedinicama koje odstupaju Smederevskim drumom. Jednovremeno na istočnom kraju grada posele su položaj jedinice 5. udarne divizije, ojačane sovjetskim tenkovima i artiljerijom.

Uveče 15. oktobra neprijatelj je, snagama jačine do jednog puka pešadije, s tenkovima i samohodnom artiljerijom, prešao u napad protiv jedinica 21. i 5. udarne divizije NOVJ. Zapodenut je žestok boj koji je trajao celu noć. Iako su trpeli velike gubitke (samo u sudaru kod Malog Mokrog Luga imali su oko 360 mrtvih), hitlerovci su uporno nastojali da se probiju u grad. Noću su uspeali da delom snaga prodru u ulice Beograda na pravcu Konjarnika, »Cvetkove mehane« i Velikog Vračara.

Sutradan, 16. oktobra, neprijatelj je delom snaga napao i na položaje 14. gardijske mehanizovane brigade Crvene armije u rejonu Velikog Mokrog Luga, s ciljem da podrži svoje glavne snage koje su, napadajući u zahvatu Smederevskog drumu, već prodrle u istočno predgrađe Beograda. Nemački vojnici su uzastopno jurišali, ali su sovjetski vojnici održali svoje položaje, ne odstupivši ni koraka. Usled velikih gubitaka neprijatelj je bio primoran da odustane od daljih napada na tom delu fronta i da svoje osnovne napore prenese u rejone gde je već uspeo da prodr u grad.

Prodrevši u istočno predgrađe Beograda, neprijatelj nije uspeo da se probije u centar grada i da se spoji sa svojim jedinicama. Ujutro 16. oktobra bataljon 2. proleterske brigade 21. udarne divizije NOVJ napao je jedinice hitlerovaca koje su se približile Ulici kralja Aleksandra, odbacio ih u rejon škole »Vojislav Ilić« i ovde ih, u sadejstvu sa 36. gardijskom tenkovskom brigadom Crvene armije, okružio i uništio.

U toku prepodneva bila je razbijena i velikim delom uništena i druga grupa neprijatelja, koja se probila ka Ko-

njarniku. Najjači otpor pružila je treća grupa neprijatelja, koja je prodrla u rejon Velikog Vračara. Istovremenim koncentričnim udarom 14. gardijske mehanizovane brigade Crvene armije i 5. udarne divizije NOVJ, ta grupa neprijatelja bila je rasparčana i takode uništena. U boju je uzela učešća i 12. vojvođanska brigada, koja je brodovima Dunavske ratne flotile Crvene armije bila prebačena iz Banata. Na taj način 16. oktobra je propao drugi pokušaj Nemaca da obezbede proboj svojih glavnih snaga u Beograd sa pravca Smedereva.

U borbama za uništenje neprijateljskih jedinica koje su prodrle u predgrađe Beograda mnogi borci su pokazali divne primere heroizma i požrtvovanja. Milutin Popadić, mitraljezac 5. udarne divizije NOVJ, bio je ranjen, ali je on bez obzira na to produžio borbu. Ubrzo je bio ranjen po drugi put, i tek kad je neprijatelj bio razbijen, borac Popadić, zadobivši i treću ranu, napustio je bojište.

Značajnu ulogu u likvidaciji pokušaja nemačko-fašističkih trupa da prodru u Beograd imala su borbena dejstva 21. udarne divizije NOVJ, koja je na liniji r. Bolečice zatvorila put nemačkim jedinicama koje su žurile u pomoć grupi svojih trupa prodrloj u grad, kao i uporne odbrambene borbe koje su sa istim ciljem vodile 15. gardijska mehanizovana i 5. samostalna gardijska motostreljačka brigada Crvene armije na liniji Mali Mokri Lug — Veliki Mokri Lug.

Isto tako teške borbe razvile su se 16. oktobra i na odseku 36. gardijske tenkovske brigade. Sadejstvuiuići s jedinicama 236. streljačke divizije, brigada je posle uporne borbe izašla na severoistočni kraj grada. Zajedno sa sovjetskim trupama u tom rejonu su nastupale jedinice 1. proleterske divizije NOVJ.

Trinaesta gardijska mehanizovana brigada vodila je 16. oktobra teške borbe protiv neprijatelja koji je zaposeo armanobetonske kupole u kamenim zgradama u rejonu Glavne železničke stanice. Pretrpevši u tim borbama značne gubitke nije skoro ni krenula napred. Ali most na r. Savi ona je produžila da gađa, čime je pričinjavala velike muke hitlerovcima.

Nastupajući više ulevo, 73. gardijska streljačka divizija, pošto je slomila otpor neprijatelja, ovladala je toga dana neprijateljskim otpornim tačkama u rejonu pivare, došla do razrušenog železničkog mosta na r. Savi i zametnula boj za ovladavanje čvorom odbrane neprijatelja u jugozapadnom kraju grada.

Znatnu pomoć u uništenju neprijatelja na severoistočnim i jugoistočnim prilazima Beogradu ukazala je trupama 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i jedinicama Narodnooslobodilačke vojske 109. gardijska streljačka divizija 46. armije 2. ukrajinskog fronta. Ona je ne samo uništavala odvojene grupe neprijatelja koje su se probijale iz okruženja nego i predstavljala za nemački beogradski garnizon stalnu opasnost sa severa i istoka.

U jednom od tih bojeva istakao se pomoćnik komandira voda 3. streljačkog bataljona 309. gardijskog streljačkog puka stariji vodnik I. D. Adamenko.

Brojno jači neprijatelj okružio je u rejonu s. Vinče četu u čijem se sastavu, sa svojim vodom, nalazio i vodnik Adamenko. Nemački napadi bili su izuzetno žestoki. Posle jake artiljerijske i minobacačke vatre četa je pretrpela velike gubitke, poginuo je i komandir voda u kome je bio pomoćnik I. D. Adamenko. Preuzevši komandu vodom, vodnik Adamenko je sa svojom jedinicom prvi pošao u proboj obruča. Dva mitraljeza su ometala napredovanje. Adamenko se puzanjem približio neprijateljskim mitraljezima i bacanjem bombe uništio jedan od njih. Drugi je produžio da gađa uništavajućom vatrom. Bacivši ponova bombu, vodnik je i njega uništio, ali je bio smrtno ranjen. Pokrenuta četa napala je neprijatelja, probila front okruženja i vratila se glavnini puka.

Neprijatelj je skupo platio Adamenkovu smrt. Na bojištu je ostalo desetine poginulih vojnika i oficira, dva uništena mitraljeza i mnogo raznog oružja.

Za hrabrost i požrtvovano dejstvo u borbi vodniku I. D. Adamenku dodeljeno je posle smrti zvanje heroja Sovjetskog Saveza.⁶⁶

⁶⁶ Arhiv MO SSSR, f. 33, op. 793756, d. X, list 109.

Kao rezultat napornih bojeva, trupe koje su napadale krajem dana 16. oktobra potpuno su ovladale istočnim i severoistočnim delovima Beograda i produžile borbu u severozapadnom i jugozapadnom rejonu grada.

Na taj način, oslobođenje Beograda je izvođeno u vanredno složenoj situaciji. Borbe u gradu vođene su istovremeno s borbenim dejstvima za likvidaciju neprijateljskih grupa okruženih jugoistočno i južno od Beograda. Te grupe su uporno težile da prodru u grad.

U vezi s tim, iz grada su izvlačene pojedine jedinice za ojačanje odbrane na jugoistočnim prilazima k njemu. Sedamnaestog oktobra na deo fronta 21. udarne divizije, na levoj obali Bolečice, bile su upućene 2. lička i 2. proleterska brigada. Na svom levom krilu 21. divizija NOVJ uspostavila je vezu s jedinicama 109. gardijske streljačke divizije 46. armije 2. ukrajinskog fronta koja je izvršila prelaz preko Dunava i zauzela selo Vinču.

Da bi se sprečio verovatni pokušaj nemačkih trupa da prodru Smederevskim drumom na zapad, ka Savi, u rejon planine Avale iz Beograda je upućena 11. udarna divizija NOVJ. Na istočnom kraju Beograda, iza fronta 21. divizije, koncentrisale su se takođe snage 5. udarne divizije, 15. gardijske mehanizovane brigade i 5. samostalne gardijske motorizovane brigade. Preduzete mere bile su izvršene pravovremeno. Napadajući iz rejonu Boleča odbrambene položaje sovjetskih i jugoslovenskih jedinica, kao i delove fronta Kusak — Zabran, neprijatelj je potisnuo jedinice 21. divizije s leve obale Bolečice i u osvit 17. oktobra došao do linije Erino brdo — Golo brdo, te se nalazio na 4—5 km od grada. Jedinice 21. udarne divizije povukle su se na poslednju odbrambenu liniju: Stojičino brdo — Kumodraž.

Ujutru 17. oktobra nemačke jedinice su napale i na položaje 15. gardijske mehanizovane brigade, potisnule je i zauzele Veliki i Mali Mokri Lug. Pojačavajući napore neprijatelj je produžio da prodire ka Beogradu. Odstupivši

na novu odbrambenu liniju u pravcu protivtenkovskog rova, delovi brigade su se utvrdili i zaustavili napredovanje neprijatelja.

U toku prepodneva 17. oktobra, zajedničkim naporima 21. udarne divizije i 15. gardijske mehanizovane brigade, podržavanih divizionom raketnih oruđa (»kaćuša«) i avijacijom 3. ukrajinskog fronta, situacija se na istočnim prilazima Beogradu stabilizovala.

Pred veče 17. oktobra, pošto su joj pristigla upućena pojačanja, 21. udarna divizija NOVJ, zajedno s jedinicama 15. gardijske mehanizovane brigade Crvene armije, prešla je u protivnapad na pravcu Mali Mokri Lug — Boleč, i neprijatelj je do noći uz velike gubitke, potisnut ka reci Bolečici.

Posle neuspehlikih pokušaja da Smederevskim drumom proдре u Beograd, nemačka grupacija okružena jugoistočno od grada našla se u kritičnoj situaciji. Stešnjena na uskom pojasu između Dunava i drumu Grocka — Boleč, i opterećena glomaznom ratnom tehnikom, ona je imala malo izgleda na izlazak iz obruča.

U cilju pojačanja snaga oko okruženog neprijatelja, 17. oktobra je u rejon planine Avale prebačena 6. brigada 36. udarne divizije, dok je 16. udarna divizija NOVJ, koja je takođe izvučena iz borbi u gradu, upućena zapadno od Avale, u rejonu Velika Moštanica — Rušanj.

Posle podne 17. oktobra Štab 1, armijske grupe NOVJ doneo je odluku za napad na neprijateljske snage okružene na Smederevskom drumu. Glavna uloga u tom napadu poverena je 21. udarnoj diviziji, ojačanoj 2. brigadom 6. proletherske i 1. brigadom 5. udarne divizije. Njoj je trebalo da sadejstvuju 5. i 12. brigada 11. udarne divizije iz rejona Avale i 23. divizija 14. korpusa s juga, na pravcu Vrčina. Na istočnoj ivici Beograda grupisana je glavnina 5. udarne divizije, dok su u samom gradu, za dalje borbe, pored snaga Črvene armije, ostavljene 1. i 6. proleter-

Komandant 4. gardijskog mehanizovanog korpusa general-potpukovnik V. I. Zdanov (u sredini)





ska i 28. udarna divizija. Na taj način, težište operacije 1. armijske grupe NOVJ preneto je u rejon jugoistočno od Beograda, gde je, za borbu, protiv okruženog neprijatelja, grupisano oko pet divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Po naređenju komandanta 3. ukrajinskog fronta, za napad na okruženog neprijatelja određene su sledeće sovjetske snage: jedinice 75. streljačkog korpusa, 5. samostalna gardijska motostreljačka brigada, ojačana minobacačkim pukom i samostalnim bataljonom amfibijskih vozila, 15. gardijska mehanizovana brigada 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, po jedan streljački puk 73. gardijske i 236. streljačke divizije, gardijski (raketni) minobacači, samostalni artiljerijski i jurišni protivtenkovski puk. Za rukovođenje sovjetskim snagama u rejonu borbenih dejstava obrazovana je operativna grupa štaba 57. armije, s načelnikom štaba general-majorom P. M. Verholovičem na čelu.

Noću 17/18. oktobra izvršeno je delimično pregrupisanje jedinica 4. gardijskog mehanizovanog korpusa, koje je imalo za cilj da se sovjetske streljačke divizije i jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije ojačaju tenkovima.

Komandant okruženih nemačkih snaga, uvidevši da se ne može probiti u grad sa istoka, doneo je 17. oktobra odluku da se iz obruča probija preko planine Avale na zapad. Za tu odluku se saznalo u svanuće 18. oktobra, iz iskaza zarobljenika koji je izjavio da je pre nekoliko časova, po naređenju komandanta grupe general-potpukovnika fon Štetnera, bila izvučena iz stroja celokupna tehnika, pored ostalog i oko 1.500 automobila. U jedinicama su ostavljene samo puške, automati i mitraljezi. Grupa je dobila zadatak da u zoru 18. oktobra probije odbranu jugoslovenskih i sovjetskih jedinica i da obilazeći Beograd s juga dođe do pontonskih prelaza preko reke Save u rejonu Cukarice.⁶⁷

Sahrana sovjetskih boraca palih za oslobođenje Beograda

⁶⁷ Arhiv MO SSSR, f. 607, op. 382836, d. 2, list 43.

Da bi ostvario tu odluku, neprijatelj je izvršio pregrupisavanje svojih snaga i obrazovao tri borbene grupe,⁶⁸ koje su još u toku noći 17/18. oktobra pristupile izvršenju postavljenog zadatka.

Uveče 17. oktobra krenula je u napad nemačka grupa »Vitman« u dva pravca: jednom kolonom u pravcu Vrčina, a drugom prema selu Zuce. Ona je imala zadatak da zauzme rejon planine Avale i obezbedi proboj ostalih snaga ka zapadu.

U toku noći, severno od Vrčina, došlo je do susretnog boja između leve kolone grupe »Vitman« i 1. brigade 5. udarne divizije NOVJ koja se nalazila u pokretu radi zauzimanja polaznih položaja za planirani napad na Boleč. Borba koja se razvila nastavljena je celu noć i vođena je prsa u prsa, jer su se pojedini bataljoni i čete izmešali s neprijateljskim jedinicama. Neprekidno uvodeći u borbu nove snage, nemački vojnici su uporno pokušavali da odbace 1. brigadu i još u toku noći izbiju na glavni drum južno od Avale. Odlučnim otporom jugoslovenskih boraca oni su u tome bili sprečeni.

Desna kolona nemačke grupe »Vitman«, koja je napadala od Boleča u pravcu grebena planine Avale, bila je u toku noći 17/18. oktobra zaustavljena u rejonu sela Zuce snagama 12. brigade 11. udarne divizije NOVJ. Međutim, bez obzira na velike gubitke, nemačke snage su neprekidno preduzimale nove napade i ujutru su uspele da zauzmu selo Zuce i da prodru ka planini Avali. Po neprijateljskim kolonama koje su napadale snažno je dejstvovala sovjetska artiljerija raspoređena na vatrenim položajima u rejonu Avale.

Rešen da se po svaku cenu probije iz okruženja, neprijatelj je ubacivao u borbu sve nove snage, ustremlju-

⁶⁸ Grupa »Vitman« — sastava: 98. i 99. planinski puk — određena je za izvršenje proboja; grupa »Hilebrant« — sastava: 92. motorizovana brigada i 2. puk »Brandenburg« — imala je zadatak da obezbedi desni bok grupacije sa pravca Beograda; grupa »Langrok« sastojala se od 54. lovačkog planinskog bataljona, zaštitnih i pozadinskih jedinica i 116. izviđačkog bataljona (»Gebirgsjäger die 1. Gebirgsdivision 1935—1945«, Bad Nauhajm, 1954, S. 284).

jući se preko rejona planine Avale ka južnom kraju Beograda.

Bile su potrebne brze i odlučne mere da se u pozadini sovjetskih i jugoslovenskih jedinica ne bi dozvolila pojava neprijateljske grupacije od oko 18.000 vojnika.

U nastaloj situaciji je odlučeno da se nastupanje neprijatelja zadrži udarima avijacije i time stvore što povoljniji uslovi za prelazak u napad jugoslovenskih i sovjetskih snaga na okruženu nemačku grupaciju u cilju njenog uništenja.

Uskoro su se nad bojištem pojavili avioni jurišne vazduhoplovne divizije, koji su u grupama od po 12—24 aparata vršili udar za udarom po neprijateljskim trupama.

Borbeni poreci neprijateljskih jedinica koje su napadale bili su rastrojeni. Sovjetske i jugoslovenske jedinice koje su došle na mesto borbe vršile su protivnapade iz pokreta i, uz podršku artiljerije i avijacije, zaustavile napredovanje neprijatelja. Sada se moglo pristupiti odlučnom napadu u cilju uništenja okruženog neprijatelja.

Zamisao uništenja opkoljene nemačke grupacije u rejonu Boleč, Vrčin, Zuce, Leštane bila je izložena u narednjima Štaba 1. armijske grupe NOVJ podređenim jedinicama i u delimičnim borbenim naredbama komandanta 3. ukrajinskog fronta komandantu 57. armije i komandantu 4. gardijskog mehanizovanog korpusa. Njena suština sastojala se u tome da se opkoljeni protivnik uništi koncentričnim udarima s nekoliko strana, posle čega bi se svi naponi koncentrisali na konačno oslobođenje Beograda od neprijateljskih trupa.⁶⁹

Određeno je da sa istoka i jugoistoka nastupaju trupe 75. streljačkog korpusa 57. armije, sa severozapada ojačana 21. udarna divizija NOVJ, 15. gardijska mehanizovana brigada i jedinice 73. gardijske i 236. streljačke divizije, sa zapada i jugozapada jedinice 11, 36. i 5. udarne divizije NOVJ i 5. gardijska motorizovana streljačka brigada, a s juga 23. divizija NOVJ.

⁶⁹ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 219383, d. 15, list 152.

Da bi se izbeglo suviše krvoproliće, opkoljenoj nemačkoj grupaciji upućen je ultimatum za kapitulaciju, ali je nemačka komanda odbila da ga prihvati.

U takvoj situaciji jedinice 1. armijske grupe NOVJ i 3. ukrajinskog fronta Crvene armije, podržavane artiljerijom i avijacijom, prešle su 18. oktobra u odlučan napad radi uništenja okruženog neprijatelja.

Ojačana 21. udarna divizija NOVJ, koja je krenula u napad još pre svanuća 18. oktobra, razbila je u jutarnjim časovima neprijatelja na levoj obali Bolečice i zajedno sa 15. gardijskom mehanizovanom brigadom Crvene armije prodrla u rejon Boleča, nastavljajući uništavanje neprijatelja.

Istovremeno su jedinice 74. i 233. streljačke divizije 75. streljačkog korpusa, slomivši otpor neprijatelja, prodrle sa istoka u rejon Vrčina i Boleča, dok su trupe 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i jedinice 73. gardijske i 236. streljačke divizije, napadajući sa severozapada, osvojile liniju Leštane — Boleč.

Do kraja dana otpor nemačkih snaga u rejonu Boleča bio je slomljen. U ovoj borbi neprijatelj je pretrpeo velike gubitke. Samo 21. divizija NOVJ zarobila je preko 1100 nemačkih vojnika i zaplenila 1500 automobila, oko 200 topova raznih kalibara i mnogo drugog oružja i opreme.

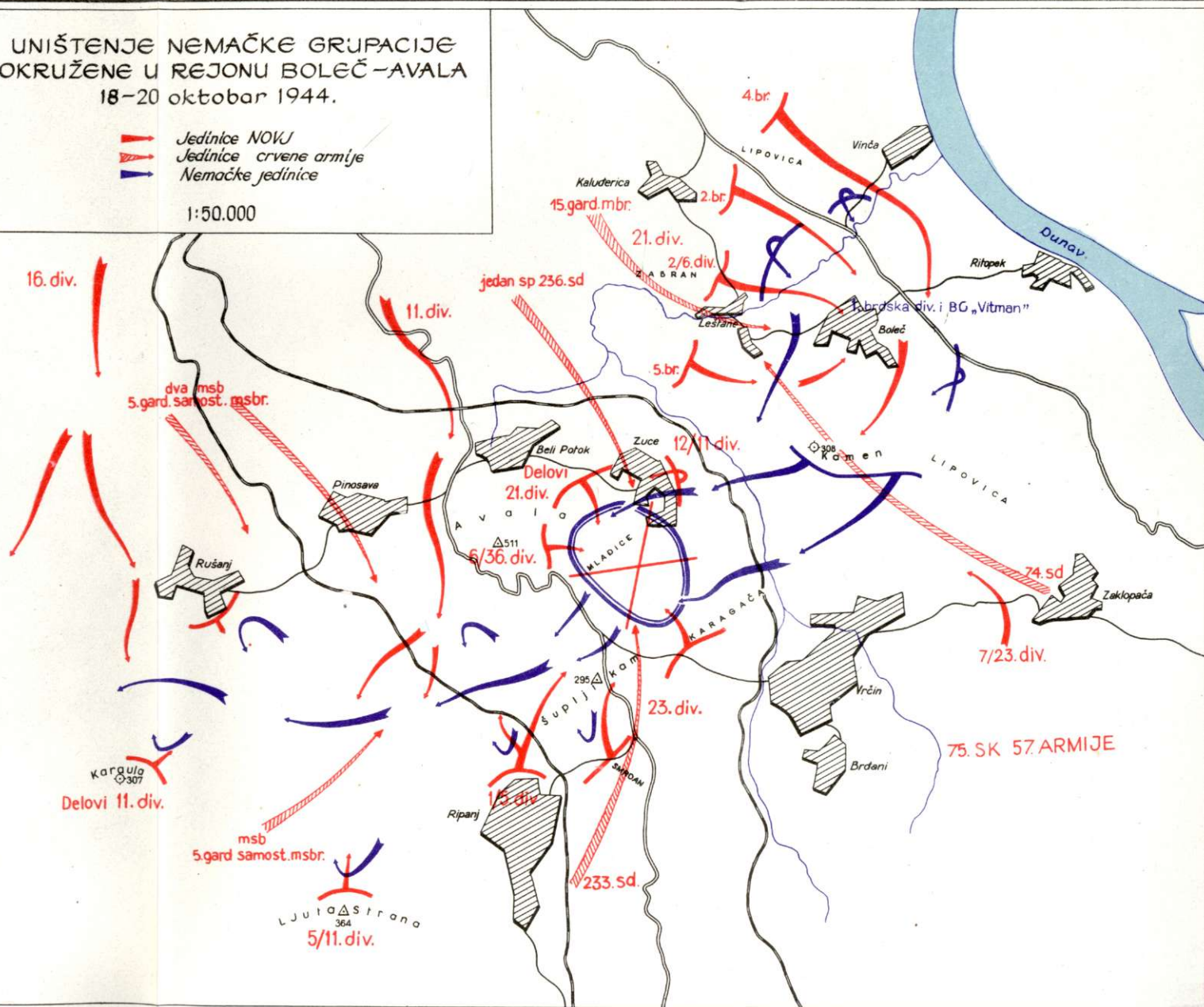
Borci su ispoljavali vanrednu hrabrost i snalažljivost u borbi. Borac Živko Odošić tukao je neprijatelja vatrom iz ručnog bacača. Usled ranjavanja zaostao je iza svoje jedinice. Municije više nije imao. Sustižući četu, on je u jednom od rovova naišao na odeljenje neprijatelja. Ne izgubivši prisustvo duha, Zivko je upravio na njih svoj prazan bacač. Preplašeni hitlerovci podigli su ruke u vis. Uskoro je mladi borac doveo u svoju četu osam zarobljenih nemačkih vojnika.

Posebno žestok karakter imale su borbe u rejonu Avale, gde su glavne nemačke snage uporno, sa očajanjem osuđenih na smrt, nastojale da se probiju na zapad, ka Savi. Uprkos velikim gubicima, neprijatelj je nastavljao svoje pokušaje da probije front okruženja. Južno od Avale uspeo je da se probije do glavnog puta, ali dalje

UNIŠTENJE NEMAČKE GRUPACIJE
OKRUŽENE U REJONU BOLEČ-AVALA
18-20 oktobar 1944.

 *Jedinice NOVJ*
 *Jedinice crvene armije*
 *Nemačke jedinice*

1:50.000



nije prošao. Brigade iz sastava 5, 11, 23. i 36. divizije NOVJ i jedinice Crvene armije čvrsto su držale svoje položaje i protivnapadima nanosile gubitke neprijatelju.

Zaustavljeni pred Avalom i glavnim putem i gonjeni jedinicama ojačane 21. divizije iz pravca Boleča, nemačke trupe su se pred veče našle u bezizlaznom položaju. Izgubivši do tog vremena preko 4000 vojnika, čekale su da se spusti mrak da bi pod njegovom zaštitom još jednom pokušale da se probiju iz okruženja. Ovo je uspela samo jedna grupa, koja se sastojala od 4000 vojnika, u rejonu Šupljeg kamena, južno od Avale. Front okruženja neprijatelja nemilosrdno se sužavao.

U toku noći 18/19. oktobra neprijatelj je još jednom izvršio iznenadni napad, pokušavajući da se probije ka jugoistočnoj ivici Beograda. Pojedine grupe hitlerovaca kojima je pošlo za rukom da se provuku u rejon vatrenih položaja 212. haubičkog artiljerijskog puka — bile su potpuno uništene. Napad neprijatelja nije uspeo.

Ujutro 19. oktobra, posle tročasovne artiljerijske vatre i neprekidnih udara sovjetske jurišne avijacije, neprijatelj je počeo da se predaje. Do kraja dana osnovna masa nemačko-fašističkih snaga opkoljenih jugoistočno od Beograda bila je likvidirana.

Grupa neprijatelja kojoj je pošlo za rukom da se probije iz okruženja južno od Avale preduzimala je očajničke pokušaje da izbiže na Savu i da se prebaci na njenu levu obalu, ali su je jedinice 12. udarnog korpusa NOVJ u stopu gonile. Ona je 20. oktobra, od prelaza na Savi, kuda je uspela da se probije, bila odbačena daleko na jug, ka selu Koceljevu.

U rejonu ovog sela tu grupu, koja je u toku probijanja pretrpela gubitke od oko 1000 mrtvih i zarobljenih, prihvatio je jedan odred nemačkog garnizona iz Šapca i spasio je od potpunog uništenja. Ukupno se probilo do Šapca oko 3000 nemačkih vojnika.

Na taj način, 18. i 19. oktobra, jugoistočno od Beograda, okončan je poraz neprijateljske grupacije koja je u trenutku svog okruženja imala u svom sastavu do 20.000 ljudi.

Istovremeno ni za trenutak se nisu prekidale borbe u samom gradu. Prodirući tokom 17. i 18. oktobra u pravcu Kalemegdana, 8. brigada 1. proleterske divizije, zajedno s jedinicama Crvene armije, došla je do zgrade »Albanija«, a 1. proleterska brigada osvojila je zgradu Narodnog pozorišta i Ratnički dom (sada Dom JNA). U ovim borbama, na uglu Dečanske i Pašićeve ulice, junačkom smrću je poginuo komandant 4. bataljona 8. crnogorske brigade narodni heroj Milisav Đurović.

Ojačana sovjetskim tenkovima, 3. proleterska brigada, razvijajući napad ka Dunavu, zajedno s jedinicama 236. streljačke divizije likvidirala je žarište neprijateljskog otpora u zgradi Prve muške gimnazije i, odbivši nekoliko protivnapada nemačkih vojnika, zauzela je električnu centralu na obali reke.

I pored sve većih gubitaka, nemački vojnici su se borili za svaku ulicu, za svaku zgradu. Ali su se pojačavali i napadi jugoslovenskih i sovjetskih jedinica. Mnogi borci, uprkos ranjavanju, nisu napuštali stroj. Borac 1. proleterske brigade Markan Majstorović, iako ranjen, otišao je iz bolnice i nastavio da uništava neprijatelja. U poslednjim jurišima nedaleko od Kalemegdana on je pao smrću hrabrih, dajući svoj život za oslobođenje voljenog grada.

Žestoke borbe nastavljale su se i u rejonu Glavne železničke stanice i grupe zgrada ministarstava, u Nemanjinoj ulici i na Čukarici, gde su se nemačke jedinice uporno branile. U ovom delu grada zajednički su napadali: brigade 6. proleterske i 16. i 28. udarne divizije NOVJ i 4. gardijski mehanizovani korpus i 73. gardijska i 236. divizija Crvene armije. Dokumenti iz tih dana rečito govore o borbenom drugarstvu sovjetskih i jugoslovenskih ratnika u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. »Politički komesar drug Zdravko«⁷⁰ — kaže se u izvještaju Štaba 16. divizije — »išao je u ruski štab puka da se informiše gde se nalazi neprijatelj . . . Situacija izgleda ovako: Nemci drže skoro celi Kalemegdan, Terazije i Slaviju. Jedinice Crvene armije kreću se ulicom levo od Štrosmajerove prema ž. stanicu. Jedinice 28. slavonske divizije kreću se Sarajevskom

⁷⁰ Paško Romac, politički komesar 16. udarne divizije.



Narodni heroj Mahmut Ibrahimpašić Mašo, politički komesar 5. krajiške (kozarske) brigade



Heroj Sovjetskog Saveza poručnik medicinske službe N. N. Kravcov

Heroj Sovjetskog Saveza gardijski stariji vodnik I. D. Adamenko



Narodni heroj Milisav Đurović, komandant bataljona u 8. crnogorskoj brigadi



i Štrosmajerovom ulicom prema ministarstvu . . . Pontonski most kod savskog pristaništa nalazi se u rukama Nemaca. I baš ovog časa bio je kod nas jedan crvenoarmejski kapetan koji je tražio da mu damo tačne podatke o tome gde se nalaze nemačka utvrđenja kako bi tukli »kaćušama«> Mi smo im te podatke dali i drug Kamenjar⁷¹ je lično pošao da im objasni gde se nalaze nemačka utvrđenja . . .

Inače možemo podvući još i to da je vrlo prijatno ratovati kad si zajedno sa onima koje smo uvek želeli, a to je sa crvenoarmejcima. Bili smo u njihovom štabu puka. Nema tu nikakve ukočenosti, vrlo prosto i prijazno.

Verujemo da niste čuli još zvuk »kaćuša«. Nama je tek sada jasno zašto one predstavljaju strah i trepet za Švabe. . .«⁷²

Osobito žestoke borbe vođene su za grupu zgrada ministarstava. Borci 6. proleterske i 28. udarne divizije bili su prinuđeni da osvajaju sprat po sprat. A tek 18. oktobra, posle napada koji su trajali nekoliko dana, uspeli su da savladaju otpor neprijatelja u ovim zgradama, osim ministarstva saobraćaja gde se neprijatelj još držao.

Na Čukarici neprijatelj se i dalje branio u rejonu fabrike šećera, crkve, škole i železničkog tunela, uporno držeći ova poslednja utvrđenja. Tokom noći 16/17. oktobra jedinice 28. udarne divizije slomile su odbranu nemačkih snaga u rejonu škole i ovu zauzele, a 1. brigada 6. proleterske divizije likvidirala je njihov otpor u nekoliko utvrđenih zgrada kod crkve i fabrike šećera.

Međutim, ujutro 17. oktobra, dobivši pojačanja s leve obale Save, nemačke jedinice su prešle u protivnapad da bi se probile ka Banovom brdu i dalje ka Rakovici i, na taj način, olakšale položaj svojih snaga koje su pokušavale da se Smederevskim drumom probiju ka Beogradu. Uspеле su da prvim svojim napadom zauzmu školu, ali je ovde bilo zaustavljeno njihovo napredovanje.

Do kraja dana 18. oktobra, posle žestokih petodnevnih uličnih borbi, neprijatelj je u gradu bio pritisnut ka Savi,

⁷¹ Marko Peričin Kamenjar, komandant 16. udarne divizije.

⁷² Iz izveštaja Štaba 16. divizije Štabu 12. korpusa od 17. oktobra (Zbornik, tom I, knj. 14, dok. br. 28).

te se na njenoj desnoj obali našao u uskom pojasu, ograničenom linijom Kalemegdan — Terazije — Glavna železnička stanica — železnička stanica Čukarica, čija je širina mestimično iznosila samo nekoliko stotina metara. Ovaj deo grada, sa mnogobrojnim krivudavim ulicama i gusto raspoređenim zgradama, nemački vojnici su i dalje uporno branili, zatvarajući prilaze Savskom mostu, preko koga su se oni u to vreme već prebacivali na levu obalu Save.

Devetnaestog oktobra napad sovjetskih i jugoslovenskih snaga u Beogradu nastavljao se s nesmanjenom žestinom. Na neprijatelja je napadano istovremeno na svim odsecima.

Tog dana je na Čukarici odbijen poslednji protivnapad nemačkih snaga, koje su ponovo pokušavale da se probiju ka Rakovici i da pomognu svojim jedinicama okruženim u rejonu Avale. Jedinice 17. brigade 28. divizije NOVJ, u sadejstvu sa četom sovjetskih boraca, zauzele su fabriku šećera. Sada su u rukama neprijatelja ostali samo rejoni škole i crkve.

U centru Beograda, boreći se, jedinice 1. i 6. proleterske divizije NOVJ i 36. gardijske tenkovske brigade i 236. streljačke divizije Crvene armije zauzimale su kuću po kuću. Osobito krvave borbe vodile su se za jako utvrđenu zgradu Ministarstva saobraćaja, Glavnu železničku stanicu, hotel »Moskvu«, zgradu »Albanija«, Gradsku opštinu, Radionicu vojne odeće i druge zgrade. Do večeri, u većini ovih tačaka hitlerovci su bili potučeni.

U borbama na ovom odseku, 21. brigada 28. udarne divizije NOVJ imala je 82 ubijena i 190 ranjenih. Jurišajući na čelu svojih jedinica, junački su poginuli komandant 4. bataljona Stojan Rekić, zamenik komandanta 2. bataljona Stanko Milošević, načelnik štaba brigade Petar Okulić i mnogi drugi. Tu je poginuo i komandir čete 1. bataljona Stevo Mačković, poslednji od trojice braće koji su dali svoj život za oslobođenje domovine. Na Terazijama poginuo je od artiljerijske vatre komandant 1. bataljona 1. brigade 6. proleterske divizije Jandre Zunić.

Na ulicama oslobođenog dela grada bili su vidljivi tragovi žestokih borbi: ruševine, razbijeno staklo, oboreno

drveće, leševi hitlerovskih vojnika i oficira, a sa savijenih čeličnih stubova trome su visile iskidane tramvajske žice. Uprkos tome, na ulicama Beograda ovladalo je praznično raspoloženje. Oduševljeni stanovnici obasipali su cvećem borce Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije. Na mnogim zgradama već su se vile trobojne zastave s petokrakom zvezdom i crvene zastave sa srpom i čekićem.

Do kraja 19. oktobra neprijatelj je držao u svojim rukama samo Kalemegdan, zgradu »Albanija«, Terazije, uži rejon Savskog mosta i Cukaricu. Zatim je počeo da napušta i ova poslednja uporišta, užurbano prebacujući svoje trupe na levu obalu Save.

U noći 19/20. oktobra zauzeta je zgrada »Albanija«, u to vreme najviša u Beogradu. Na njoj se ponosno vila trobojna zastava s velikom petokrakom zvezdom. Istakao ju je po cenu svog života borac Mladen Petrović. Kada su u Beogradu počele ulične borbe, Mladenu je prišla mlada devojkica i predala mu, kao poklon oslobodiocima Beograda, svilenu trobojnu zastavu sa izvezenom petokrakom zvezdom. Zahvalivši joj se, Mladen je stavio zastavu u svoj ranac i krenuo za četom.

Kroz nekoliko dana, njegova jedinica izbila je na Terazije, ka zgradi »Albanija«, iz čijih su prozora tukli neprijateljski mitraljezi. U četi Mladena tražili su se dobrovoljci koji bi sa ručnim bombama prodrli u ovu zgradu. Među šest boraca koji su se javili nalazio se i Mladen. Prva tri borca su poginula prilikom pokušaja da pređu ulicu. U to vreme na Terazijama se pojavio sovjetski tenk i otvorio jaku vatru na prozore zgrade. Iskoristivši ovaj trenutak, Mladen se, sa dvojicom drugova, prebacio do zgrade. Vodeći borbu, oni su se probijali od sprata do sprata. Ka poslednjem, jedanaestom, spratu Mladen se probijao sam. Iz njegove rane kapala je krv. Oba njegova druga, teško ranjena, ostala su na stepeništu. Došavši do terase na krovu, on je rafalom iz automata uništio posluđu nemačkog mitraljeza. Zatim je razvio zastavu koju je izvadio iz svog ranca i ističući je nije primetio kako je ranjeni nemački vojnik podigao revolver i opalio. Drugovi

su uskoro našli telo heroja kako leži pod zastavom koja se ponosno vila.

Tokom noći jedinice 1. proleterske divizije NOVJ i 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije počele su borbe za Kalemegdansku tvrđavu. Desnokrilni bataljon 3. proleterske brigade, pod komandom Durana Kovačevića, narodnog heroja, provukao se obalom Dunava, izašao na ušće Save i neočekivano se pojavio za leđima nemačkih jedinica koje su se još uvek nalazile u tvrđavi.

Ujutro 20. oktobra, posle artiljerijske pripreme u kojoj su učestvovali i brodovi Dunavske ratne flotile, zajedničkim naporima jedinica Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bila je napadnuta i osvojena poslednja citadela hitlerovaca u Beogradu — starinska Kalemegdanska tvrđava.

Komandant 4. gardijskog mehanizovanog korpusa general-potpukovnik tenkovskih jedinica V. I. Zdanov i komandant 1. armijske grupe NOVJ general-potpukovnik Peko Dapčević sreli su se u tvrđavi i čvrsto, bratski se zagrlili.

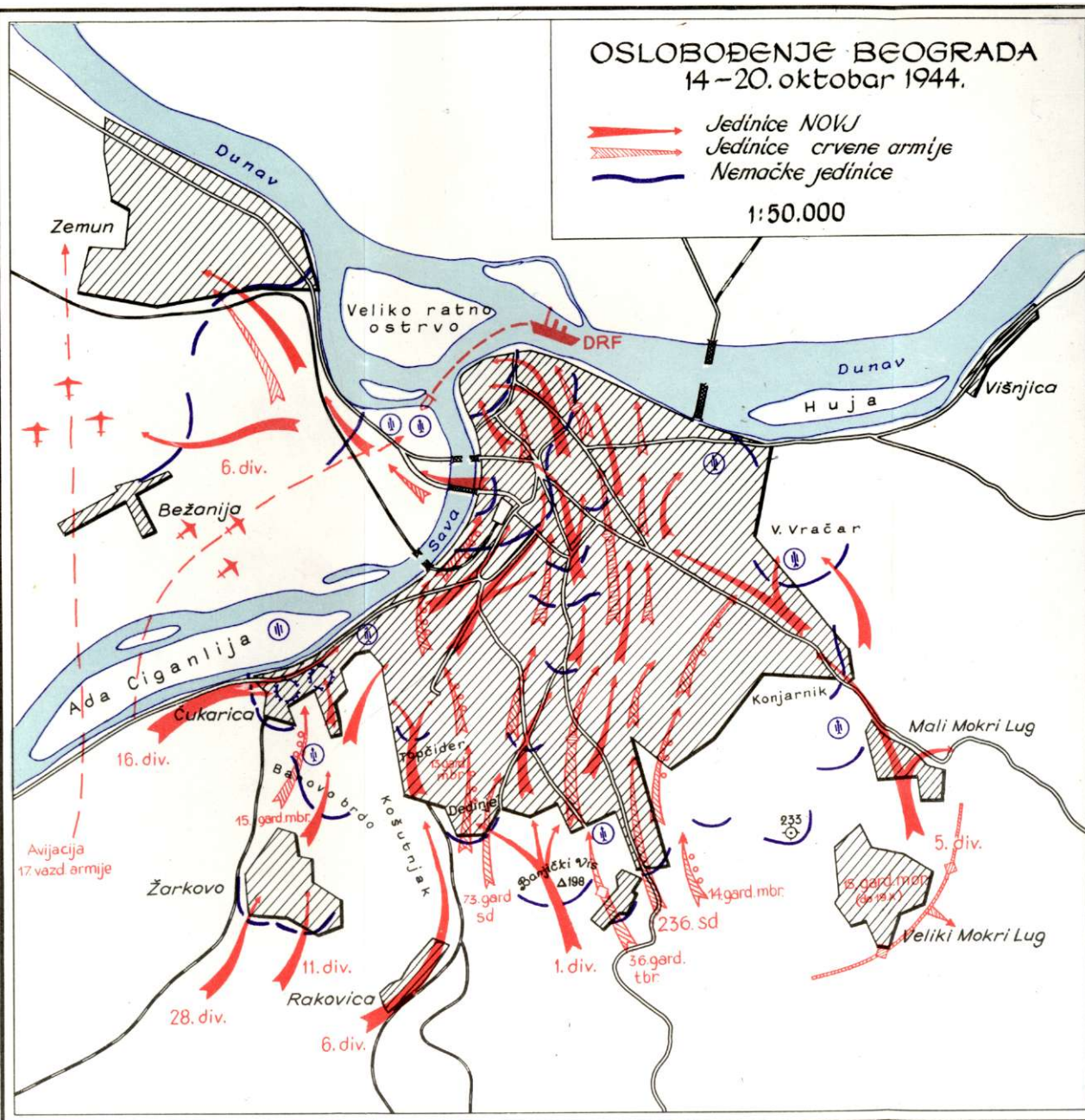
Videći uzaludnost daljeg otpora, neprijatelj je počeo da odstupa preko Save, mostom, na čamcima i plivajući.

Mnogobrojni pokušaji jedinica 4. gardijskog mehanizovanog korpusa da osvoje most nisu imali uspeha. Tada su general-pukovnik V. A. Sudec i general-pukovnik M. I. Nedeljin, koji su se nalazili na komandnom mestu generala Zdanova, izradili poseban plan zauzimanja mosta, koji je zatim bio sjajno ostvaren. Nad Beogradom i nad mostom pojavili su se jurišni avioni 9. vazduhoplovnog korpusa, koje su štitili lovci. »Viseći« nad mostom i Zemunskim aerodromom, oni su neutralisali protivavionsku i zemaljsku artiljeriju neprijatelja i prikovali za zemlju njegovu pešadiju. Jedan trenutak — i kolona tenkova i motorizovane pešadije 13. gardijske mehanizovane brigade i delovi 814. i 211. streljačkog puka u naletu su prodrli na most, brzo prešli preko njega i uskoro počeli borbe na prilazima Zemunu. Za sovjetskim snagama, preko mosta su se odmah prebacile 13. proleterska brigada 1. proleterske divizije i jedinice 6. proleterske divizije NOVJ. Za neprijateljske jedinice koje su ostale u Beogradu i nisu želele-

OSLOBOĐENJE BEOGRADA 14-20. oktobar 1944.

 Jedinice NOVJ
 Jedinice crvene armije
 Nemačke jedinice

1:50.000



da se predadu stvorila se krajnje teška situacija. One su, u stvari, bile osuđene na propast. Nemačko-fašističko komandovanje učinilo je očajnički pokušaj da ponovo zauzme most. Protivnapadom iz pravca Zemuna, neprijatelj je nameravao da baci u Savu sovjetske i jugoslovenske jedinice koje su se probile i da opet ovlada mostom.

Borba je bila kratka, ali izuzetno žestoka. Neprijatelj je pretrpeo velike gubitke i prekinuo protivnapad.

Tokom borbi za osvajanje i očuvanje Savskog mosta mnogi borci i starešine ispoljili su izuzetnu hrabrost i junaštvo.

Jedan od prvih, sa grupom od 12 boraca, prodro je na most zamenik komandanta za politička pitanja 211. streljačkog puka 73. gardijske streljačke divizije major N. K. Tkačenko. Grupa odvažnih boraca odlučnim dejstvima obezbedila je ne samo zauzimanje nego i držanje mosta do dolaska čelne kolone 13. gardijske mehanizovane brigade. Isto tako hrabro i samopregorno dejstvovao je major Tkačenko i za vreme borbi u Beogradu. Nalazeći se stalno u borbenom poretku puka, on je lično rukovodio dejstvima nekoliko jurišnih grupa na najopasnijim odsecima.

Kasnije, kada je njegova jedinica vodila borbe za proširenje mostobrana na zapadnoj obali Dunava kod Batine, neustrašivi borac-komunista N. K. Tkačenko junački je poginuo za vreme juriša na neprijateljska utvrđenja.

Za često ispoljavanje heroizma u borbama na jugoslovenskom tlu, gardijski major Nikanor Kornjejevič Tkačenko posmrtno je proglašen herojem Sovjetskog Saveza.⁷³

U spasavanju Savskog mosta od rušenja veliku ulogu je odigrao beogradski učitelj Miladin Zarić. On je stanovao u blizini mosta, u Karađorđevnoj ulici br. 69. Neposredno pred početak borbi za Beograd, Zarić je primetio da nemački vojnici dovoze ka mostu pakete sa eksplozivom. Zarić je ranije bio oficir i učestvovao je u ratovima za oslobođenje zemlje. Godine 1912. on je sa svojim vojnicima osvojio most na Semnici u Makedoniji, ne dozvolivši nepri-

⁷³ Arhiv MO SSSR, f. 33, op. 793756, d. 47, list 318.

jatelju da ga uništi. I sada, videvši da hitlerovci miniraju Savski most, odlučio je da spreči njegovo rušenje.

Osvanuo je 20. oktobar. Pod udarima jedinica Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije nemački vojnici su se povlačili. Iza poslednjih od njih preko mosta je išao Zarić. Uz stubove mosta bila su pričvršćena eksplozivna punjenja, međusobno povezana električnim provodnicima. Pionirskim ašovom Zarić je presekao provodnike. Nemački vojnici koji su se nalazili na suprotnoj obali verovatno su mislili da je to jedan od njihovih minera. Zahvaljujući požrtvovanju starog učitelja most je bio spašen.

Za ovaj izvanredan podvig Miladin Zarić je bio odlikovan jugoslovenskim i sovjetskim odlikovanjima.

Do kraja 20. oktobra zajedničkim naporima jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije Beograd je bio potpuno očišćen od neprijatelja. Na ulicama grada neprijatelj je izgubio 15.000 poginulih i 9.000 zarobljenih.⁷⁴

Još dok su na ulicama Beograda sakupljani ratni trofeji i prebrojavani zarobljeni neprijateljski vojnici, stigla je sledeća zapovest vrhovnog komandanta Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije maršala Tita:

»General-lajtnantu Peku Dapčeviću, komandantu armije u zapadnoj Srbiji

Poslije 7 dana teških i krvavih bojeva, 20 X 1944, jedinice naše Narodnooslobodilačke vojske, rame uz rame sa jedinicama herojske Crvene armije, oslobodile su Beograd, glavni i napaćeni grad Federativne Demokratske Jugoslavije.

Ova velika pobjeda nad najvećim neprijateljem naših naroda — njemačkim okupatorom naročito je značajna po tome što su u borbi za oslobođenje junačkog Beograda dali svoju krv sinovi junačke Sumadije, junačke Krajine i ostale Bosne, junačke Crne Gore, sinovi bijelog Zagreba i Hrvatskog zagorja, sinovi kršne Like, Dalmacije, Slavonije, Vojvodine i sinovi Slovenije. Ta je pobjeda tim

⁷⁴ Jugoslovenska vojna enciklopedija, tom I, Beograd, 1958, str. 620.

značajnija što je izvojevana zajedno sa jedinicama slavne bratske Crvene armije.

Za vanredno junaštvo i upornost u borbi za oslobođenje Beograda izražavam svoju zahvalnost i priznanje borcima, komandirima, komandantima i politkomesarima: I divizije, V divizije, VI divizije, XXI divizije, XXVIII divizije, XVI divizije, XXXVI divizije i XI divizije.

Predložiti za odlikovanje jedinice i pojedince koji su se najviše istakli u borbi.

Slava palim herojima koji su dali svoj život za slobodu svoga naroda!

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!
20 oktobra 1944 god.«

U ime sovjetske domovine, Moskva je pozdravila hrabre jedinice 3. ukrajinskog fronta i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije sa 24 plotuna iz 324 artiljerijska oruđa.

Oslobodivši Beograd, sovjetske i jugoslovenske snage, ne dajući neprijatelju da predahne, počele su borbe za Zemun i Bežaniju.

Prebacivši se u drugoj polovini dana 20. oktobra preko Save, one su preduzele odlučujući napad na neprijatelja koji se branio na prilazima Zemuna i na Bežanijskoj kosi. Položaje na Bežanijskoj kosi i u Zemunu nemački fašisti su uporno branili da bi obezbedili povlačenje svojih jedinica i dobili potrebno vreme za organizaciju nove odbrambene linije u Sremu.

Dva dana trajale su žestoke borbe i tek krajem 22. oktobra Zemun i Bežanija bili su potpuno očišćeni od hitlerovaca. Neprijatelj se povukao prema Staroj Pazovi. U borbama na Bežanijskoj kosi poginuo je politički komesar 2. bataljona 1. brigade 6. proleTERSke divizije Jovo Capić, prešavši slavan put u borbama protiv neprijatelja.

Dok su se vodile borbe za Zemun, 12. korpus, ojačan artiljerijskim jedinicama Crvene armije, dobio je zadatak da forsira Savu u rejonu Obrenovac — Skela, a zatim da produži prodiranje u dubinu Srema, goneći neprijatelja.

Saglasno postavljenom zadatku, jedinice 12. korpusa, sa pridatim artiljerijskim jedinicama Crvene armije, for-

sirale su 22. oktobra Savu na odseku Umka — Skela i istog dana su osvojile mostobran dubine 10—15 km. Sledećeg dana, 23. oktobra, jedinice koje su se prebacile preko reke izbile su na drum Beograd — Zagreb, a zatim su ušle u Staru Pazovu koju je neprijatelj napustio. Razvijajući prodiranje na zapad, 12. korpus, podržan artiljerijom Crvene armije, krajem oktobra je oslobodio Rumu a zatim i Sremsku Mitrovicu. Nemačke snage su se utvrdile nešto zapadnije, na liniji Neštin — Erdevik — Martinci.

Istovremeno s napadom na Beograd, s nesmanjenom žestinom vođene su borbe na drugim odsecima fronta: 68. streljački korpus Crvene armije i 17. divizija NOVJ u toku 16. i 17. oktobra vodili su borbe u rejonu Kragujevca, a 64. sovjetski korpus i deo snaga 45. divizije NOVJ u rejonu Jagodine, sa zadatkom da najkasnije do 18. oktobra zauzmu Kragujevac i Jagodinu.⁷⁵

Kragujevac su branile jedinice 297, 117. i 181. pešađijske divizije, niz jedinica mornarice i jedinice 7. SS brdske divizije. U gradu je ukupno bilo do 5.000 vojnika, 25 tenkova, preko 100 topova, više od pet baterija minobacača, veliki broj puškomitraljeza i mitraljeza normalnog i velikog kalibra, kao i automatskih topova. Samo u zapadnom i jugozapadnom delu grada nalazilo se do 200 mitraljeza. Ulice i kuće bile su pripremljene za dugotrajnu odbranu. Znatno broj lakih i teških bunkera dopunjavao je vatreni sistem neprijateljske odbrane.⁷⁶

Prema tvrđenju bivšeg načelnika štaba grupe armija »E« generala Eriha Smita Rihberga, »u Kragujevcu, na skladištima i u železničkim ešelonima, nalazile su se rezerve od velike vrednosti za grupu armija »E« koja se povlačila. Ona je već osećala opasnu oskudicu u gorivu za automobile, pa usled toga, uprkos krajnjoj neophodnosti da se pojača odbrana Kraljeva, u stvorenoj situaciji nije bilo moguće odvojiti iz Kragujevca makar i neznatan deo snaga«.⁷⁷

⁷⁵ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10372, d. 512, listovi 90 i 91.

⁷⁶ Isto, I, st. 92.

⁷⁷ E. Schmidt Richberg: »Das Ende auf dem Balkan«, Heidelberg, 1955.

Međutim, pošto je izbijanjem dela snaga 64. streljačkog korpusa i 2. proleterske divizije NOVJ na liniju reke Gruže i pred Vrnjačku Banju bilo neposredno ugroženo Kraljevo, nemačko-fašističko komandovanje ipak je bilo primorano da 17. i 18. oktobra povuče iz Kragujevca 14. puk 7. SS divizije i 749. puk 117. divizije i da ih uputi da pojačaju odbranu Kraljeva.⁷⁸

Jedinice 68. streljačkog korpusa i 17. udarna divizija NOVJ počele su borbe za Kragujevac još 14. oktobra. Ali su se borbe osobito snažno razvile tek dva dana docnije, kada je nemačko-fašističko komandovanje, nastojeći da pomogne opsednutom garnizonu, iskrcalo na železničkoj stanici Koričani, 10 km jugozapadno od Kragujevca, ešelon pešadije, koji je, uz pomoć tenkova, pokušao da se probije u grad. Ali su svi napadi neprijatelja bili odbijeni uz velike gubitke po njega.

U rejonu Kragujevca stvorila se povoljna situacija za sovjetske i jugoslovenske jedinice.

Jedinice 64. streljačkog korpusa Crvene armije i 2. proleterske divizije NOVJ posle zauzimanja Kruševca uspešno su napredovale na zapad. Na taj način, rejon Kragujevca našao se duboko obuhvaćen s bokova, što je stvorilo uslove za okruženje i uništenje neprijateljske grupacije. Odlučeno je da glavne snage 93. streljačke divizije, obilaskom s jugozapada, i 113. streljačka divizija, sa severozapada, zajedno sa 17. udarnom divizijom NOVJ, razbiju neprijateljsku grupaciju u rejonu Kragujevca i produže prodiranje ka Kraljevu.

Ove divizije imale su ogromno borbeno iskustvo i zreo komandni sastav, koji je prošao kroz surovu školu borbe protiv hitlerovskih osvajača.

Sto trinaesta streljačka divizija, formirana od moskovskih dobrovoljaca, pod borbom je prešla put od Moskve do jugoslovenske granice. I 93. streljačka divizija, koja je dobila počasni naziv »Mirgorodska« u borbama za oslobođenje Ukrajine, učestvovala je u velikom otadžbinskom ratu počev od prvih dana upada hitlerovskih okupatora na teritoriju Sovjetskog Saveza.

⁷⁸ Arhiv VII JNA, k. 2, reg. br. 10/1.

Sedamnaesta divizija NOVJ bila je formirana 1943. godine od brigada koje su počele da izvode borbena dejstva 1942. godine, pa je zbog toga ona nazvana udarnom.

Ni žestoki napadi neprijateljskih jedinica koje su prilazile Kragujevcu, kao ni očajnički otpor nemačko-fašističkih snaga koje su branile prilaze gradu, nisu zaustavili nastupanje 68. streljačkog korpusa Crvene armije i 17. divizije NOVJ. Zajedničkim naporima, sovjetske i jugoslovenske trupe svakog trenutka su sužavale front okruženja Kragujevca.

Uveče 17. oktobra 3. streljački bataljon 51. streljačkog puka 93. divizije, pod komandom kapetana Kožečenkova, i jedinice 6. proleterske brigade 17. divizije NOVJ, izbijanjem u rejon visova južno od grada, završili su potpuno okruženje Kragujevca.

Ujutro 20. oktobra sovjetske i jugoslovenske jedinice počele su odlučujući juriš na grad.

Nemačko-fašističke jedinice pružale su očajnički otpor. Borilo se za svaku kuću, ulicu i blok zgrada.

U prvim redovima borili su se komunisti. Partijski rukovodilac jednog od bataljona 113. streljačke divizije, poručnik Grigorocki, prvi je upao u neprijateljski raspored i u borbi prsa u prsa uništio pet hitlerovaca. Iako ranjen, on nije napustio borbu. Primetivši da napredovanje sovjetskih jedinica ometa jedna neprijateljska vatrena tačka, Grigorocki, sa grupom boraca, obišao ju je iz pozadine i uništio.

Uveče 20. oktobra i ujutro 21. oktobra, kada je neprijatelj shvatio beznadežnost daljeg otpora, pojedine njegove grupe pokušale su da se probiju na jugozapad i povuku ka Kraljevu, ali su ih sve skoro potpuno uništile jedinice 51. streljačkog puka i 6. proleterska brigada NOVJ. U 8 časova 21. oktobra, drugog dana posle oslobođenja Beograda, pao je jedan od najvažnijih bastiona nemačko-fašističkih snaga u Srbiji — Kragujevac.⁷⁹

Tog dana je padala treća godišnjica masovnog uništenja stanovnika Kragujevca od strane nemačko-fašističkih

⁷⁹ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10372, d. 512, list 93; Arhiv VII JNA, k. 982, reg. br. 1/4.

zavojevača: 21. oktobra 1941. godine, kao odmazdu za nemačke vojnike poginule u borbi protiv jugoslovenskih partizana, hitlerovci su streljali oko 7.000 jugoslovenskih rođoljuba, od kojih su nekoliko stotina bili deca-učenici.

Među streljanim stanovnicima Kragujevca bio je i Toza Dragović, sekretar mesne partijske organizacije. Njegove poslednje reči su bile: »Ubijajte nas, ali ćemo vas mi uništiti. Zivela slobodna Srbija, živeli partizani!«

S obzirom na krajnje uporan otpor, najveći deo fašističkog garnizona okruženog u Kragujevcu bio je uništen. Na ulicama grada nađeno je 2.127 ubijenih neprijateljskih vojnika i oficira.⁸⁰ Samo mala grupa vojnika i oficira, sa generalom Fišerom na čelu, uspela je da pobegne u rejon Kraljeva, gde je ovaj general, preuzevši pod svoju komandu svežu 104. lovačku diviziju i niz drugih jedinica, počeo da se priprema za odbranu Kraljeva.

Šezdeset četvrti streljački korpus, u sadejstvu s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, do kraja 21. oktobra zauzeo je raskrsnice puteva Ratković i Belušić. Na levom krilu, jedinice ovog korpusa i 2. proleterske divizije NOVJ stigle su do Vitanovca i Ratine. Na taj način, put Kruševac — Kraljevo našao se u rukama sovjetskih i jugoslovenskih jedinica.

Jugoslovenske i bugarske snage, koje su dejstvovale levo od 57. armije, razvijajući uspeh postignut u rejonima Niša i Leskovca, napredovale su tih dana na jugozapad i zapad od tih gradova. One su 21. oktobra izašle na liniju južno od Kuršumlije, Vranja, Krive Palanke i Kočana i oslobodile mnogo naseljenih mesta, štiteći bok 3. ukrajinskog fronta i 1. armijske grupe NOVJ od udaraca nemačko-fašističkih formacija koje su se povlačile s juga Balkanskog poluostrva.

Na ovom delu fronta i dalje su pružale otpor nemačke združene jedinice grupe armija »E«. Putem Prilep — Veles — Skoplje probijale su se s juga Balkanskog poluostrva dve divizije i druge nemačko-fašističke jedinice.⁸¹

• ⁸⁰ Arhiv MO SSSR, f. 413, op. 10372, d. 512, list 108.

⁸¹ Arhiv MO SSSR, f. 243, op. 02088, d. 3, list 111.

Beogradska operacija je imala veliki politički i vojno-strategijski značaj. U toku ove operacije, zajedničkim dejstvima 1. armijske grupe i 13. i 14. korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, 3. ukrajinskog i delova 2. ukrajinskog fronta Crvene armije i jedinica 2. bugarske armije bila je razbijena i najvećim delom uništena nemačka armijska grupa »Srbija« i nanet poraz delu jedinica armijske grupe »E«, oslobođen je Beograd i najveći deo Srbije. Istovremeno je bilo onemogućeno odstupanje nemačke grupe armija »E« Moravskom dolinom ka Beogradu, zbog čega se ta grupacija morala povlačiti teškim brdskim putevima kroz Crnu Goru i Bosnu, trpeći velike gubitke od stalnih udara Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Oslobođenjem Srbije i Beograda Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije dobila je stabilnu pozadinu, koja je postala izvor ljudskih i materijalnih rezervi za dalje vođenje rata do konačne pobede nad neprijateljem.

Sovjetski i jugoslovenski borci svojom su krvlju učvrstili bratsko prijateljstvo dva naroda. Na ulicama Beograda su 2.953 borca NOVJ i oko 1.000 sovjetskih boraca dali svoj život za pobjedu nad nemačkim fašizmom.⁸² Gubici u poginulim prilikom oslobođenja Beograda samo u 4. gardijskom mehanizovanom korpusu izneli su više od 400 vojnika i oficira.⁸³

Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije visoko su ocenili udeo Crvene armije u oslobođenju Beograda.

»Oslobođenje Beograda« — rekao je maršal Tito — »ima ogroman istorijski značaj . . . ulice Beograda zalivene su krvlju svoju naroda Jugoslavije; tu je prolivena i krv herojske Crvene armije — sinova Sovjetskog Saveza.«⁸⁴

Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito govori na Banjici 27. 10. 1944. jedinicama NOVJ koje su učestvovala u borbama za oslobođenje Beograda.

⁸² Nova i najnovija istorija, br. 1. Izdanje Akademije nauka SSSR, Moskva, 1963, str. 22.

⁸³ Arhiv MO SSSR, f. 243, op. 71460, d. 18, list 140.

⁸⁴ Josip Broz Tito: Govori i članci, knj. I, str. 223 i 224.



Za odvažnost i hrabrost pokazanu u borbama prilikom oslobođenja Beograda, Prezidijum Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije odlikovao je ordenima i medaljama 794 jugoslovenska borca i starešine i preko 2.000 sovjetskih vojnika i oficira. Trinaest sovjetskih boraca proglašeno je za narodne heroje Jugoslavije. Među njima su komandant 4. gardijskog mehanizovanog korpusa general-potpukovnik tenkovskih jedinica V. I. Ždanov, komandant 73. gardijske streljačke divizije general-major S. A. Kozak, major V. A. Uljisko, kapetan I klase I. N. Konstantinov, kapetan korvete G. N. Ohrimenko, kapetani P. I. Dmitrijenko, I. A. Bulkin, A. G. Monogadze i drugi.

Ordenima i medaljama Sovjetskog Saveza odlikovano je 300 boraca i starešina Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, koji su se borili zajedno sa sovjetskim borcima.

Sovjetska vlada visoko je ocenila dejstvo Crvene armije u borbama za oslobođenje Beograda. Da bi se ovekovečila uspomena na krvlju zapečaćeno bratstvo sovjetskih i jugoslovenskih naroda u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, ukazom Prezidijuma Vrhovnog Sovjeta SSSR od 19. juna 1945. g. ustanovljena je medalja »Za oslobođenje Beograda«, kojom su odlikovani svi crvenoarmejci učesnici u beogradskoj operaciji. Jedinice Crvene armije koje su se istakle u borbama dobile su naziv »beogradske«.

Veličinu operacije karakterišu sledeći podaci: nastupanje je vršeno na frontu širokom preko 300 km, dubine od 90 do 200 km, sa srednjim dnevnim tempom kretanja streljačkih jedinica od 10 do 12 km, a pokretnih — preko 50 km.⁸⁵

Operacija je izvođena na brdskom šumovitom zemljištu duž puteva, drugim rečima — u operativnoj, a povremeno u taktičkoj, razdvojenosti streljačkih korpusa, a u pojedinim slučajevima i divizija.

⁸⁵ U periodu razvoja nastupanja od Velike Morave ka Beogradu.

U datoj situaciji zauzimanje Beograda u utvrđenom roku mogle su da ostvare samo pokretne jedinice, ali, da bi se one mogle uvesti u borbu, najpre je bio potreban napor čitave udarne grupe 3. ukrajinskog fronta i jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, koje su potukle neprijatelja u istočnoj i zapadnoj Srbiji.

Manevar brzih prodora, okruživanja i uništavanja neprijatelja predstavljao je osnovni način dejstava jugoslovenskih i sovjetskih jedinica. Tako su bile okružene i uništene grupacije neprijatelja u rejonima Negotina i Zaječara, jugoistočno od Beograda, u Kragujevcu i u nizu drugih odseka fronta.

U beogradskoj operaciji jedinice Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije još jednom su pokazale preimućstvo svoje ratne vestine nad ratnom veštinom nemačkih jedinica. One su podjednako umele da dejstvuju kako na ravničastom tako i na brdskom šumovitom zemljištu.

Podvizi boraca Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske prilikom oslobođenja glavnog grada Jugoslavije pravilno su ocenjeni i od strane stanovništva Beograda. Borci — oslobodioci bili su oduševljeno dočekani. Jugoslovenski narodi uvek će pamtiti njihova borbena dela.

U Beogradu su 22. oktobra 1944. sahranjeni u borbama pali vojnici i oficiri Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Svi stanovnici grada i obližnjih naseljenih mesta ispraćali su heroje na njihov poslednji put. Žrtve podnete u zajedničkoj borbi protiv najvećeg neprijatelja čovečanstva — fašizma uvek će pozivati na večito prijateljstvo između sovjetskih i jugoslovenskih naroda.

Na dan 23. oktobra 1944. g. održan je grandiozan i veličanstven miting na jednom od trgova Beograda. Osećanja i misli koji su tada vladali hrabrim vojnicima-oslobodiocima i oduševljenim stanovništvom prestonice Jugoslavije prosto su i duboko izraženi kada je uzeo reč jedan

od vojnika slavnog 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i njegov iz borbe drug Jugosloven.

Sovjetski vojnik — gardista, kako je to zabeležio u svome dnevniku Aleksandar Nevada, rekao je: Sećate li se drugovi, filma »Noć nad Beogradom«? Mi smo ga gledali kada smo branili Staljingrad. Tada je Beograd od nas bio daleko. Ali njegove patnje kao živa rana odražavale su se u našim srcima. Otada Beograd je za nas rođeni brat. To bratstvo je za uvek učvršćeno zajednički prolivenom krvlju palih u borbi za oslobođenje Beograda. U našim srcima ono će večno živeti.

Njemu je odgovorio Jugosloven: U aprilu 1941. g. nad Beogradom se spustila duga mračna noć. U svojoj istoriji Beograd je imao porobljivače. On je znao za tursko ropstvo ali ništa se ne može uporediti sa surovošću i zverstvima koje su počinili hitlerovci. Beograd je bio pretvoren u groblje. Svuda su visili leševi patriota — sinova i kćeri jugoslovenskih naroda. Na sve strane su jurili gestapovci, hvatali i ubijali stare i mlade usred bela dana. Za svakog ubijenog okupatora gestapovci su ubijali desetine Beograđana. Sada sviće dugoočekivana zora slobode nad našom prestonicom i nestaje noć nad Beogradom.

Na ovom mitingu stanovništvo prestonice izrazilo je svoje večito priznanje i toplu blagodarnost Crvenoj armiji, osećanje bratstva i nerazrušivog prijateljstva prema narodima Sovjetskog Saveza.

O iskrenim osećanjima jugoslovenskog stanovništva prema sovjetskim vojnicima govore i materijali radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Ona je, na primer, 15. oktobra 1944. prenosila: »Svaki dan dolaze pisma iz Srbije i Vojvodine, u kojima se govori o nečuvenom oduševljenju našeg naroda koji trijumfalno dočekuje Crvenu armiju s cvećem i poklonima. I stari i mladi — svi se staraju da pomognu proslavljenim herojima Crvene armije koji zajedno sa borcima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije čiste našu zemlju od nemačkog zavojevača.«⁸⁶

⁸⁶ »Pravda« od 16. 10. 1944.

Završile su se borbe za Beograd. Sovjetske trupe su odlazile na mađarski sektor fronta. Sovjetska 57. armija, zajedno s jedinicama 51. divizije NOVJ, uskoro je razvila borbe za forsiranje Dunava u rejonima Batine i Apatina. Samo su vazduhoplovna grupa pod komandom generala Vitruka i 68. streljački korpus, sa pridatim mu 1. gardijskim utvrđenim rejonom, produžavali da dejstvuju u Jugoslaviji.

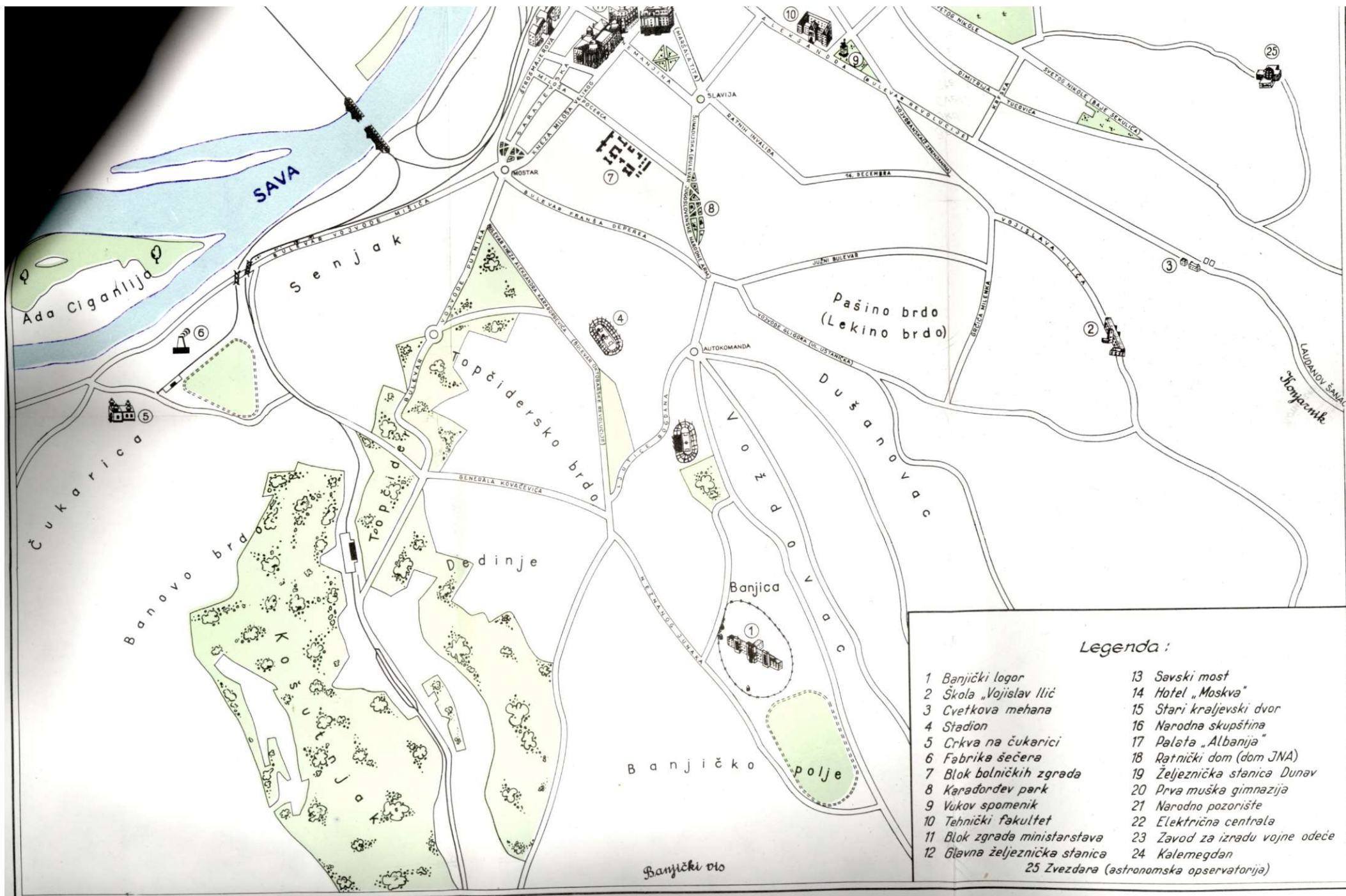
Posle oslobođenja Beograda divizije 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa NOVJ prenele su težište svojih dejstava na pravac Zemun — Vinkovci, sa zadatkom da gone i uništavaju nemačke trupe koje su se povlačile između Dunava i Save na zapad. Krajem oktobra, oslobodivši istočni deo Srema, one su izbile pred Sremsku Mitrovicu, gde su naišle na jaku odbranu neprijatelja. Već 1. novembra, odlučnim napadom 6. proleterske, 16. i 36. udarne divizije, neprijateljska odbrana u rejonu Sremske Mitrovice bila je razbijena i grad oslobođen. Produžavajući nastupanje, jedinice 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa izbile su do 10. novembra pred nove utvrđene nemačke položaje na liniji Ilok — Erdevik — Martinci. Pošto je u to vreme 12. udarni korpus izvučen iz Srema i prebačen na levu obalu Dunava, borbe s neprijateljem u Sremu nastavio je da vodi 1. proleterski korpus, koji se na dostignutoj liniji održao sve do 3. decembra.

Prvih dana decembra u Srem su stigle i trupe 68. streljačkog korpusa Crvene armije. One su do tada vodile borbe jugozapadno od Beograda, gde su 28. novembra, zajedno sa 2. proleterskom i 25. divizijom NOVJ, zauzele Kraljevo. Posle toga, po naređenju komandanta 3. ukrajinskog fronta, 68. streljački korpus, predavši svoje položaje 14. armijskom korpusu NOVJ, izvršio je marš u međurečje Save i Dunava, gde je, zajedno sa 1. proleterskim korpusom NOVJ, nastavio borbu protiv neprijatelja.

Trećeg decembra, posle završenih priprema, 1. proleterski korpus je preduzeo odlučan napad na svom odseku fronta, sa 1. proleterskom, 11. i 21. udarnom divizijom u prvom ešelonu i 5. udarnom divizijom u drugom ešelonu.

PLAN BEOGRADA





Legenda :

- | | |
|---|--------------------------------|
| 1 Banjički logor | 13 Savski most |
| 2 Škola „Vojislav Ilić | 14 Hotel „Moskva“ |
| 3 Cvetkova mehana | 15 Stari kraljevski dvor |
| 4 Stadion | 16 Narodna skupština |
| 5 Crkva na čukarici | 17 Palata „Albanija“ |
| 6 Fabrika šećera | 18 Ratnički dom (dom JNA) |
| 7 Blok bolničkih zgrada | 19 Željeznička stanica Dunav |
| 8 Karađorđev park | 20 Prva muška gimnazija |
| 9 Vukov spomenik | 21 Narodno pozorište |
| 10 Tehnički fakultet | 22 Električna centrala |
| 11 Blok zgrada ministarstava | 23 Zavod za izradu vojne odeće |
| 12 Glavna željeznička stanica | 24 Kalemegdan |
| 25 Zvezdara (astronomska opservatorija) | |

U oštrim borbama koje su vođene do sredine decembra, divizije 1. proletarskog korpusa razbile su neprijateljsku odbranu na liniji Erdevik — Martinci i, pored niza naseljenih mesta, oslobodile 5. decembra grad Šid, potiskujući nemačke snage u pravcu Vinkovaca. Ispred Vinkovaca neprijatelj se utvrdio na novim položajima. Divizije 1. proletarskog korpusa zadržale su se 15. decembra na dostignutoj liniji Grabovo — Berak — Orolik — Otok, oko 15—20 km istočno od Vinkovaca, pripremajući se za dalje nastupanje.

Početkom decembra otpočela su u Sremu i borbena dejstva 68. streljačkog korpusa Crvene armije. Korpus je dobio zadatak: probiti odbranu protivnika na sektoru zapadno i jugozapadno od Neština, napredovati duž Dunava na severozapad, zauzeti rejon Osijeka i time obezbediti levi bok trupa 3. ukrajinskog fronta koje su dejstvovala zapadno od Dunava. Korpusu je trebalo da pomogne 2. brigada Dunavske ratne flotile desantom zapadno od Iloka, u rejonu Opatovca.

Nastupanje koje je počelo 3. decembra dovelo je do toga da su jedinice korpusa osvojile Ilok u sadejstvu sa desantom koji je iskrcan zapadno od toga grada. Uz sadejstvo desanta koji je iskrcan u Opatovcu i koji je nastupao u pravcu Lovaša, snage korpusa postepeno su napredovale na zapad. Na dan 8. decembra one su bile zaustavljene na 10—15 km jugozapadno od Vukovara. Još 7. decembra, komandant 3. ukrajinskog fronta ukazao je na neophodnost da se napredovanje ubrza. Ali usled jakog otpora protivnika nastupanje se sporo razvijalo i uskoro je zastalo. Iskrcan u rejonu Vukovara, desant Dunavske ratne flotile pretrpeo je velike gubitke, te je po naređenju komandanta fronta bio, noću 9/10. decembra, povučen i vraćen na severnu obalu Dunava.

Na dan 25. decembra 68. streljački korpus, dobivši nov zadatak, pošto je pristigloj 3. i 8. diviziji 1. bugarske armije predao svoj odsek fronta istočno od Sotina, prebacio se preko Dunava i uputio u rejon koncentracije Seksard — Bonjhad radi daljeg dejstva na teritoriji Mađarske.

Jedinice 1. bugarske armije, posle nekoliko izvršenih napada na sektoru Sotina, poslednjih dana decembra takođe su prebačene preko Dunava i upućene na mađarski front. I sve ostale bugarske trupe, koje su se nalazile u Makedoniji i južnom delu Srbije, u to vreme su napustile teritoriju Jugoslavije.

Borbe protiv nemačkih snaga na frontu koji se stabilizovao u međurečju Save, Dunava i Drave produžile su da vode 1. i 3. jugoslovenska armija, formirane 1. januara 1945. godine.

čestoastave pobede koje su u Beogradu istakle slavne jedinice Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije simbolično su predstavljale krvlju zapečaćen borbeni savez naroda i armija bratskih zemalja u godinama borbe protiv fašizma. Za oslobođenje istočnih krajeva Jugoslavije i glavnog grada Beograda rame uz rame su se borili heroji s Volge i sa Sutjeske. U toku herojske borbe još više je očvrstelo prijateljstvo sovjetskih i jugoslovenskih naroda. Zajednička borbena dejstva jedinica Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske, koje su oslobodile deo Jugoslavije od okupatora, bile su važan događaj za celu zemlju.

Beogradska operacija je jedna od najslavnijih stranica u istoriji zajedničke borbe naroda Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Njen izuzetan značaj određen je velikim borbenim uspehom, koji daleko prevazilazi operativne granice, i koji je bio važan prilog u rešavanju velikih strategijskih zadataka. Beogradska operacija je, pre svega, odraz jedinstva ciljeva borbe slobodoljubivih naroda, njihovog bratstva po oružju koje se rađalo još 1941. godine.

Zajednička borbena dejstva oružanih snaga Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, kojima su se pridružile i jedinice Narodne armije Bugarske, svedoče o međunarodnoj solidarnosti zemalja koje su se borile protiv fašizma.

Godine drugog svetskog rata bile su za mnoge narode godine teškog iskušenja duhovnih i fizičkih snaga. Fašistički zavojevač pretio je da će narodima Evrope i drugih kontinenata nametnuti mračno ropstvo i uništiti im kulturne tekovine. Nad čovečanstvom se nadnela smrtna opasnost. Bili su potrebni nadčovečanski naponi da bi se srušio fašizam.

U gigantskoj borbi snaga razuma i progresa protiv sila reakcije trijumfovala je veličina duha slobodoljubivih naroda, njihova odlučnost na samopožrtvovanje u ime pobe­de pravedne stvari.

Narodi Sovjetskog Saveza i Jugoslavije ponosni su na to što su se u vremenu najvećih iskušenja nalazili u prvim redovima boraca protiv fašističke agresije i što su svojim herojskim podvizima za sva vremena ispisali istoriju bes­primerne borbe koja se završila veličanstvenom pobedom nad fašizmom.

Istorijska misija u godinama drugog svetskog rata pala je u deo prvoj na svetu socijalističkoj državi. Sovjet­ski Savez i njegove oružane snage, pod rukovodstvom Ko­munističke partije, dali su odlučujući doprinos razbijanju Hitlerove Nemačke i oslobodenju porobljenih naroda. Sovjetski narodi i njihova herojska Crvena armija, koji su za sve vreme rata nosili glavni teret borbe za raz­bijanje fašističkih agresora, stekli su večnu slavu i sveop­šte priznanje celog sveta.

I višegodišnja herojska borba jugoslovenskih naroda protiv fašizma opravdano je zaslužila duboko poštova­nje i priznanje slobodoljubivih ljudi. Sovjetski narodi do­bro znaju s kakvim su se junaštvom i samopregorom borili narodi Jugoslavije protiv zajedničkog neprijatelja. »Sovjet­ski ljudi« — podvlačio je N. S. Hruščov — »visoko cene veliki udeo herojskog jugoslovenskog naroda, rukovođenog jugoslovenskim komunistima na čelu sa drugom Josipom Brozom Titom, u opštoj stvari pobe­de nad fašizmom«.¹

Plamen opštenarodnog rata koji se razgoreo u Jugo­slaviji bio je drugim porobljenim narodima u Evropi veli­ki primer i snažan podsticaj u njihovoj borbi za slobodu i nacionalnu nezavisnost. Herojska dejstva Narodnooslobodi­lačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije primorala su okupatora da razvije široka bojišta u svojoj dubokoj po­zadini, privezala znatne snage nemačko-italijanskih zavo­jevača i njihovih pomagača i nanela im ozbiljne gubitke u ljudstvu i tehnici, i time pomogla zajedničku borbu svih.

i »Pravda« od 23. 8. 1963.

armija koje su se borile protiv fašističkih sila, na prvom mestu oružanih snaga Sovjetskog Saveza. Jugoslavija je na taj način dala znatan doprinos antihitlerovskoj koaliciji.

U februaru 1944, u proglasu povodom 26-godišnjice Crvene armije, Centralni komitet Svesavezne komunističke partije (boljševika) ovako se obraća jugoslovenskim narodima: »Hrabri patrioti Jugoslavije! Vaša borba za slobodu i nezavisnost zemlje služi za primer koji nadahnjuje sve narode porobljene Evrope.

Neka živi herojski narod Jugoslavije i njena sjajna Narodnooslobodilačka vojska koja se požrtvovano bori protiv fašističkih okupatora!«

U ovim rečima CK SKP (b) našli su sovjetski ljudi izraz svojih osećanja, svojeg priznanja herojskoj borbi jugoslovenskih naroda.

U borbi protiv fašizma jugoslovenski narodi su dali ogromne žrtve: 1,700.000 ljudi. Svaki deseti Jugosloven izgubio je život. Gubici Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije iznosili su 305.000 ubijenih i 425.000 ranjenih. Zemlja je bila razorena i opustošena. Više od četvrtine stanovništva ostalo je bez krova. Okupatori su razrušili privredu, uništili mnoge železničke pruge, puteve i mostove.

Pa ipak, fašistički okupatori, i pored nadmoćnosti, naročito u tehnici, nisu uspeali da slome borbenu snagu jugoslovenskih naroda. Veru u pobedu jugoslovenski narodi su crpili iz saznanja da se bore za pravednu stvar, za humane ciljeve, i iz spoznaje zajedničkih interesa zemalja koje su se borile protiv fašizma. Neograničeno su verovali u snagu Sovjetskog Saveza, u nepobedivost Crvene armije, koja je na teritoriji Sovjetskog Saveza razbila Hitlerovu soldatesku i u jesen 1944. izbacila je van granica svoje zemlje, a zatim izbila na granice Jugoslavije i pružila bratsku pomoć jugoslovenskim narodima, koji su se već više od tri godine s oružjem u ruci borili protiv okupatora.

Zajednička borbena dejstva jedinica Crvene armije, Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Narodne armije Bugarske u istočnom delu Jugoslavije imala su vrlo važan vojni i politički značaj.

Beogradska operacija zauzima značajno mesto u opštoj borbi protiv nemačko-fašističkih porobljivača i njihovih pomagača i u završnoj etapi rata. Uspešno izvedenom beogradskom operacijom, tj. oslobođenjem istočnih krajeva Jugoslavije, front neprijateljskih trupa na ovom odseku Balkanskog poluostrva bio je skoro 300 km odbačen na zapad. Sa oslobođenjem Beograda, glavnog komunikacijskog čvora na Balkanu, definitivno je propala zamisao nemačke Vrhovne komande da se u Srbiji stabilizuje front. Grupa armija »E« prinudno je odstupala iz Grčke na sever i, umesto nameravanog povlačenja preko Beograda, bila je primorana da se povlači kroz planinski, teško prohodni Sandžak i kroz druge besputne krajeve Jugoslavije, stalno izložena napadima jedinica Narodnooslobodilačke vojske.

U toku beogradske operacije jedinice Crvene armije dejstvovala su zajedno s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Crvena armija i Narodnooslobodilačka vojska, kao dve bratske savezničke vojske, više od tri godine herojski su se borile protiv zajedničkog neprijatelja iako su se nalazile daleko jedna od druge. A sada su, rame uz rame, lomile nemačko-fašističkog zavojevača. Sovjetska vojska je dobila mogućnost da ne samo pomogne narodima Jugoslavije u ratnoj tehnici i oružju, nego i, neposrednim borbenim dejstvom, u oslobođenju jednog dela zemlje.

Sadejstvo Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije postizalo se jedinstvenom zamisli operacija i koordinacijom vrhovnih štabova obeju armija. Posle spajanja sovjetskih i bugarskih jedinica s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, sadejstvo se ostvarilo ličnim kontaktima komandanata i štabova.

Za rešenje borbenih zadataka u beogradskoj operaciji bila je obrazovana krupna grupacija sovjetskih, jugoslovenskih i bugarskih jedinica. Sovjetske jedinice su bile ojačane velikom količinom borbene tehnike.

Uspešno završenom beogradskom operacijom razbijena je i većim delom uništena nemačka armijska grupa »Srbija« i nanesen je poraz delu jedinica grupe armija »E«. Bili su stvoreni još povoljniji politički i vojni uslovi za završetak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, za zaštitu revolucionarnih tekovina.

U oslobođeni Beograd prešlo je političko i vojno rukovodstvo nove Jugoslavije. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, Predsedništvo Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Nacionalni komitet, Vrhovni štab i drugi rukovodeći organi razvili su u prestonici svestranu delatnost mobilizujući sve snage za definitivno oslobođenje zemlje, dalju izgradnju narodne vlasti i obnovu razorenih oblasti. Delatnost centralnih organa Partije i vlade u Beogradu pridonela je međunarodnom priznanju nove jugoslovenske države.

Posle oslobođenja Beograda i istočnih krajeva zemlje postala je pozadina Narodnooslobodilačke vojske stabilnija i sigurnija. Glavni grad i oslobođeni krajevi bili su tada izvor za popunu borcima i materijalnim sredstvima onih jedinica koje su deystvovalе na sremskom frontu. Hiljade novih boraca iz Beograda i istočnih oblasti Jugoslavije stupile su u redove Narodnooslobodilačke vojske.

Zajednička uspešna borbena deystva jedinica Narodnooslobodilačke vojske i Crvene armije imala su velik moralno-politički značaj za sve jugoslovenske narode. Znatne snage Narodnooslobodilačke vojske obrazovale su neprekidnu liniju fronta. Zauzevši svoje mesto u opštem stratezijskom frontu protiv hitlerovske Nemačke, Narodnooslobodilačka vojska je s još većim oduševljenjem razvila borbu za potpuno i konačno oslobođenje svoje zemlje. Svoje ofanzivne operacije ona je razvijala u tesnoj vezi sa sovjetским jedinicama koje su deystvovalе u Mađarskoj i Austriji.

Značaj beogradske operacije daleko prevazilazi granice Jugoslavije. Zbog oslobođenja gotovo cele Srbije i Makedonije i najvećeg stratezijskog objekta na Balkanu — Beograda, nemačko-fašistička vojska u Grčkoj i Albaniji našla se u krajnje teškom položaju i bila je prinuđena da se ubrzano povuče iz tih zemalja.

Uspešan završetak beogradske operacije i dalje prodiranje Jugoslovenske armije radi definitivnog oslobođenja zemlje i uspesi Crvene armije na južnom krilu sovjetско-nemačkog fronta stvorili su povoljne uslove za deystva sovjetskih jedinica na budimpeštanskom i bečkom stratezijskom pravcu. Jugoslovenska armija, privezavši pred frontom svojih deystava znatne neprijateljske snage, čvr-

sto je štitila južni bok strategijskog fronta Crvene armije. Dalje uspešno nastupanje jedinica 2. i 3. ukrajinskog fronta u Mađarskoj i Austriji, koje se ostvarivalo uoči potpunog sloma fašističke Nemačke, bilo je od velikog značaja za završne operacije Jugoslovenske armije.

Krajem 1944. godine Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije dovršila je oslobodenje Srbije i Makedonije i potpuno očistila od neprijatelja Crnu Goru i Dalmaciju. U borbama za oslobodenje delova Makedonije, Kosova i Metohije učestvovala su, pored jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, tri bugarske armije i dve divizije Narodnooslobodilačke armije Albanije. Istovremeno je bio oslobođen veliki deo Bosne i Hercegovine. U Hrvatskoj i Sloveniji postojale su velike slobodne teritorije koje su bile osnovica za dejstva jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije protiv neprijateljskih garnizona i komunikacija. U to vreme tamo je dejstvovalo sedam korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i više partizanskih odreda.

Pred početak završnih operacija za izbacivanje okupatora iz zemlje izvršena je reorganizacija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Prema naređenju Vrhovnog štaba od 1. januara 1945. bile su formirane 1, 2. i 3. armija a 1. marta — 4. armija. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je dobila novi naziv: Jugoslovenska armija. U njenom sastavu je već bilo 59 divizija sa oko 800.000 boraca. U njenom naoružanju veliku je ulogu odigrala pomoć Sovjetskog Saveza. Mnoge jedinice Narodnooslobodilačke vojske, posle uspešno završene beogradske operacije, preoruzale su se oružjem primljenim na ime pomoći od SSSR-a i time ojačale svoju bojnu moć.

Podvlačeći veliki udeo SSSR-a u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije maršal Tito je na zasedanju Antifašističkog veća, 8. avgusta 1945, rekao: »Sovjetski Savez dao nam je veliku količinu naoružanja svih vrsta, od pušaka do tenkova i avijacije. Mi smo na taj način mogli naoružati mnoge naše divizije i učiniti ih sposobnim da izvrše težak zadatak koji je stajao pred njima. Uz pomoć slavne Crvene armije brzo je oslobođen Beograd i Srbija«.

Završne operacije Jugoslovenske armije otpočele su borbenim dejstvima 4. armije. Dvadesetog marta 1945. godine ova je armija prešla u ofanzivu i, u toku teških borbi, krajem aprila oslobodila Liku, Gorski kotar i Hrvatsko primorje. Nešto docnije prešle su u napad 1. i 3. armija. Pošto su probile sremski front i savladale neprijateljski otpor, one su produžile da nadiru na zapad, u Slavoniju. Za to vreme 2. armija je vodila ofanzivne borbe za konačno oslobođenje Bosne.

I pored jakog otpora koji su nemačke jedinice pružale u želji da spreče ulazak Jugoslovenske armije u Istru i njeno nastupanje prema Trstu, 4. armija je 1. maja oslobodila Trst, a 9. korpus Jugoslovenske armije ušao je u gradove Goricu i Tržič (Monfalcone). Na dan 8. maja 1. i 2. armija oslobodile su Zagreb.

Otpor nemačko-fašističke vojske u Jugoslaviji produžio se do 15. maja iako je akt o bezuslovnoj kapitulaciji hitlerovske Nemačke bio potpisan 8. maja. I tako, dok se 9. maja u celom svetu slavila pobeda nad fašističkim silama u Evropi, borci Jugoslovenske armije su još nedelju dana vodili žestoke borbe protiv nemačko-fašističkih i kvislinških jedinica. Hitlerovske jedinice pod komandom generala Lera, koje su pokušavale da se povuku na zapad, bile su primorane da kapituliraju na jugoslovenskom tlu. Tom prilikom je poginulo ili zarobljeno oko 300.000 neprijateljskih vojnika. Rat za Jugoslaviju bio je završen.

Narodi Jugoslavije pobedonosno su završili četvorogodišnji oslobodilački i revolucionarni rat i time izvršili istorijsku prekretnicu u životu svoje zemlje.

Crvena armija i Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije u toku dugih godina drugog svetskog rata dejstvovale su kao dve bratske armije koje znaju svoj patriotski i internacionalni dug.

Bratstvo sovjetskih i jugoslovenskih vojnika, dokazano svestranom borbenom saradnjom u toku beogradske operacije i u daljim borbama, stvarano je onim najdragocenijim što su mogli dati naši bratski narodi — krvlju njihovih najboljih sinova. Svojim besprimernim herojskim

podvizima, vojnici pali na bojnopolju utvrdili su bratstvo i uzajamnu ljubav naroda Sovjetskog Saveza i Jugoslavije.

Masovni heroizam i duboka uzajamna privrženost naših naroda rasli su i učvršćivali se u najtežim uslovima. Njihova bratska ljubav rasplamsala se u ognju rata, uz topovsku kanonadu, naročito u onim teškim danima kada su se nemačko-fašistički porobljivači obušili na Sovjetski Savez — prvu zemlju socijalizma.

Jugoslovenski borci, u svojoj borbi protiv fašističkih trupa, bili su nadahnjivani herojskom borbom i istorijskim poredama Crvene armije pod Moskvom i na Volgi, pod Kurskom i Lenjingradom, u Donbasu i u Ukrajini, na desnoj obali Dnjepra, kada je Crvena armija pokazala svoju punu nadmoćnost nad hitlerovskom armijom — najzločinačijom oružanom snagom koja je ikada postojala.

Izjave hitlerovskih upravljača o »sjajnim operacijama odvajanja od neprijatelja«, »stabilizaciji i skraćivanju fronta«, i slične, jugoslovenski vojnik je tumačio kao približavanje definitivnog poraza fašističke vojske.

Borci Crvene armije, na svojim borbenim položajima, sa oduševljenjem i radošću su slušali vesti o uspesima Narodnooslobodilačke vojske u borbi protiv fašističkih okupatora.

Otečestvenofrontovska Bugarska je svoje jedinice poslala u Jugoslaviju da se bore protiv nemačkih zavojevača. Zajedno s jugoslovenskim i sovjetskim borcima, vojnici bugarske Narodne armije prolili su krv u borbama za oslobođenje Niša i Skoplja i na ravninama Srema.

Narodi Sovjetskog Saveza i Jugoslavije i njihove oružane snage tukli su se na život i smrt protiv nemačko-fašističkih i drugih okupatora, koji su u našim zemljama počinili čudovišne zločine primenjujući najstrašnije metode istrebljenja čitavog naroda. Baš zbog toga, već prvi susret bratskih armija na istočnim granicama Jugoslavije bio je izuzetan trenutak za borce Narodnooslobodilačke

vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, koji su se od 1941. godine hrabro borili protiv zajedničkog neprijatelja.

Izvanredno topli i dirljivi bili su susreti sovjetskih vojnika sa borcima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Jugoslovensko stanovništvo, koje je za vreme okupacije teško postradalo, sa radošću i oduševljenjem je presretalo borce Narodnooslobodilačke vojske i Crvene armije.

Zverstvima fašista nije bilo kraja: za svakog ubijenog okupatorskog vojnika oni su streljali do 100 talaca. Život ljudi u tom strašnom ropstvu pretvarao se u pakao. Veliku mržnju osećali su narodi Jugoslavije prema fašističkim okupatorima i njihovim pomagačima — izdajnicima otadžbine. I, evo, sada je u oslobođenom delu zemlje došao kraj svim tim patnjama.

Stanovništvo oslobođenih sela i gradova kitilo je ulice cvećem, slobodarskim parolama, jugoslovenskim i sovjetskim zastavama. Narod je spontano, svom dušom, izražavao osećanja dubokog priznanja i zahvalnosti sovjetskim i jugoslovenskim vojnicima.

Stanovnici oslobođenih krajeva pružali su veliku pomoć Crvenoj armiji i Narodnooslobodilačkoj vojsci. Oni su učestvovali u podizanju mostova i opravci puteva koje su okupatori razrušili ili oštetili, prenosili razne terete, pružali pomoć i negu ranjenicima. Jugoslovenske i sovjetske jedinice dobijale su od stanovništva dragocene podatke o neprijatelju. Prilikom oslobađanja gradova, u uličnim borbama, jugoslovensko stanovništvo je s oružjem u ruci pomagalo borcima Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske.

Jugosloveni se ponose time što su neki sovjetski vojnici i oficiri, koji su učestvovali u oslobodenju Beograda, izrazili želju da, ako poginu, budu sahranjeni u Beogradu.

U Jugoslaviji i Sovjetskom Savezu, u srcima mnogih pokolenja, živeće potresno sećanje na one trenutke kada je stanovništvo oslobođenih sela i gradova odavalo poslednju poštu hrabrim borcima Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske palim za slobodu naroda Jugoslavije.

Komandant 57. armije general N. A. Gagen, pominju-
'ći pale sovjetske vojnike, kaže da su jugosloveni redovno
nastojali da ih sahrane na trgovima naseljenih mesta, na
uzvišicama pored puteva, na najvidnijim i najlepšim me-
stima.

Na zajedničkim grobovima sovjetskih i jugoslovenskih
vojnika dižu se monumentalni spomenici, pokriveni cve-
ćem. Podigao ih je narod Jugoslavije u znak bezgranične
zahvalnosti, u želji da se njihovi herojski podvizi zauvek
sačuvaju u uspomeni današnjeg i budućeg pokolenja.

Borbena dejstva Narodnooslobodilačke vojske i Crve-
ne armije na jugoslovenskoj teritoriji dostojno su ocenile
obe zemlje. Hiljade sovjetskih i jugoslovenskih boraca i
starešina dobilo je visoka odlikovanja Sovjetskog Saveza
i Jugoslavije.

Herojska borba Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, i
drugih naroda koji su se borili protiv fašizma i za svoju
slobodu i nezavisnost, borba je snaga napretka i mira pro-
tiv snaga reakcije i rata.

Svojom borbom protiv fašističkih sila sovjetski narod
je ispunio svoj internacionalni dug prema narodima koji
su stenjali pod fašističkim ropstvom. Herojska borba so-
vjetskog naroda i grandiozne pobeđe njegovih oružanih
snaga za vreme drugog svetskog rata donele su Sovjet-
skom Savezu priznanje naroda svih zemalja.

Narodnooslobodilačke borbe porobljenih naroda bile
su značajan prilog opštoj borbi za rušenje fašizma.

Duh internacionalne solidarnosti uvek je duboko pro-
žimao borbu jugoslovenskih naroda protiv fašizma. Odlu-
ka Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije
o dizanju oružanog ustanka, doneta prvog dana napada
hitlerovske Nemačke na Sovjetski Savez, značila je ne
samo početak borbe za sopstvenu slobodu i nacionalnu ne-
zavisnost već i borbu za zaštitu Sovjetskog Saveza — nade
trudbenika celog sveta. U
zajedničkoj borbi sa So-
vjetskim Savezom protiv
nemačko-fašističkih zavo-

*Spomen-groblje oslobodilaca
Beograda*



jevača videli su narodi Jugoslavije jedini put za izvojevanje svoje nacionalne i socijalne slobode.

Borba naroda Jugoslavije protiv okupatora, pod rukovodstvom Komunističke partije, bila je ujedno i borba za stvaranje novog društvenog sistema — socijalizma. Ta borba je ovenčana pobedom socijalističke revolucije. Vlast je prešla u ruke radnih ljudi.

Posledica sloma fašizma u drugom svetskom ratu i revolucionarne borbe narodnih masa, na čelu s komunističkim partijama, bila je stupanje na put socijalističkog razvoja mnogih zemalja Evrope i Azije.

Sovjetski Savez je bio duboko zainteresovan da fašizmom porobljeni narodi ne samo steknu nacionalnu nezavisnost, već i uzmu vlast u svoje ruke i ostvare revolucionarni preobražaj svojih zemalja. U tome se najjasnije i odražavao zajednički osnovni interes naroda Sovjetskog Saveza i naroda drugih zemalja.

Herojska borba naroda Jugoslavije pod rukovodstvom Komunističke partije završena je pobedom. Jugoslavija je stala na put socijalističke izgradnje.

Prilikom susreta s metalnim radnicima u Beogradu 21. avgusta 1963. N. S. Hruščov je rekao da su u drugom svetskom ratu »pobedili ne samo naši narodi, već, zajedno s tim, i velika stvar socijalizma. On se još bolje učvrstio u Sovjetskom Savezu i počeo svoj pobedonosni put po mnogim zemljama Evrope i Azije. Trudbenici Jugoslavije, uzevši vlast pod rukovodstvom Komunističke partije, nisu samo podigli ekonomiku svoje zemlje, već su stvorili socijalističku državu i pristupili izgradnji novog života».²

Pobeda naroda Jugoslavije i drugih zemalja Evrope i Azije nova je ubedljiva potvrda učenja marksizma-lenjinizma: da je pobeda revolucije u svakoj zemlji delo samog naroda date zemlje. Nikakva spoljna sila ne može za njega da izvrši tu revoluciju.

Mi smo uvek govorili, podsećao je Lenjin, da »oslobođenje trudbenika od ugnjetavanja ne može doći spolja; oni moraju sami, svojom borbom, svojim pokretom, svojom agitacijom, da se nauče da rešavaju novi istorijski zadatak.

² »Pravda«, 22. 8. 1963.

I ukoliko je taj zadatak teži, veći, ukoliko je novi istorijski zadatak odgovorniji, utoliko mora biti više ljudi, miliona onih koje treba uputiti da sami rešavaju te zadatke» (V. I. Lenjin, Dela, t. 27, str. 431).

Radnička klasa i široke narodne mase mnogih zemalja, pod rukovodstvom komunističkih i radničkih partija, u uslovima drugog svetskog rata, spojile su narodnooslobodilački pokret sa revolucionarnom borbom protiv starih reakcionarnih režima. Komunisti niza zemalja uspešno su koristili istorijske pobede sovjetskih oružanih snaga za proterivanje nemačko-fašističkih okupatora i stvaranje istinske narodne vlasti.

Osmog maja 1945. godine hitlerovska Nemačka je kapitulirala. Zajednički naponi slobodoljubivih naroda krunisani su istorijskom pobedom. Srušio se Hitlerov »novi poredak« u Evropi. Porobljene zemlje stekle su svoju slobodu i nacionalnu nezavisnost.

Narodi Sovjetskog Saveza i Jugoslavije dokazali su u toku prošlog rata da su radi slobode i radi pobede pravedne stvari sposobni za besprimernu herojsku borbu i spremni na najveće žrtve. Kao pristalice mira narodi Sovjetskog Saveza i Jugoslavije teže učvršćivanju prijateljskih odnosa sa svim zemljama sveta. Oni su duboko uvereni da će se prijateljstvo i svestrana saradnja Sovjetskog Saveza i Jugoslavije neprekidno razvijati i jačati.

Borbeno drugarstvo naroda i vojnika naših zemalja, prekaljeno u ognju drugog svetskog rata, obilno zaliveno krvlju u borbi protiv fašizma, služiće uvek velikom delu učvršćivanja bratstva sovjetskih i jugoslovenskih naroda i njihovih armija. To prijateljstvo i saradnja Sovjetskog Saveza i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije odgovara bitnim interesima naroda naših zemalja i interesima svih progresivnih snaga sveta, odgovara pobedi socijalizma.

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

Strana

27. marta 1941. desetine hiljada Beogradana demonstriraju protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu — —	12
Narodni heroj Stjepan Filipović u Valjevu, ispod vešala, kliče slobodi i poziva narod na bespoštednu borbu protiv fašističkog okupatora — — — — —	32
U Uzicu 1941: partizani sprovode zarobljene nemačke vojnike — — — — —	36
Predaja zastave 1. proleterskom bataljona Hrvatske u Brlogu (Lika) maja 1942. — — — — —	40
U Bosanskom Petrovcu, 7. novembra 1942, na praznik oktobarske revolucije, vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito predaje zastavu 1. proleterskoj udarnoj brigadi — — — — —	44
Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito vrši smotru 1. dalmatinske udarne brigade na Visu 12. septembra 1944. — — — — —	56
Stab 3. ukrajinskog fronta (general-major V. M. Lajok, maršal SSSR-a F. I. Tolbuhin, general-potpukovnik P. S. Zeltov, general-pukovnik S. S. Birjuzov) — — — — —	92
Sovjetski oficir među stanovnicima oslobođenog jugoslovenskog sela — — — — —	93
Grupa oslobođenih zatvorenika iz koncentracionog logora u rejonu Bora — — — — —	93
Rukovodioci 57. armije: general armije N. A. Gagen, član Vojnog saveta general L. P. Bočarov i načelnik štaba general P. M. Verhalovič među izviđačima — nosiocima ordena »Slava« — — — — —	100
Sovjetski vojnik među jugoslovenskom decom — — — — —	101

<i>Komandant 1. armijske grupe general-potpukovnik Peko Dapčević — i politički komesar pukovnik Mijalko Todorović Plavi</i>	116
<i>Borci NOVJ upadaju u zgradu u Ulici kralja Aleksandra (sada Bulevar revolucije) br. 167-a</i>	117
<i>Sovjetski tenkisti u razgovoru sa stanovnicima Beograda</i>	152
<i>Susret Beogradana s crvenoarmejcima bio je vanredno topao</i>	153
<i>Crvenoarmejci-tenkisti i borci NOVJ dogovaraju se o daljem dejstvu protiv neprijatelja</i>	174
<i>Nekoliko hiljada Beogradana aktivno je učestvovalo u borbama za oslobođenje svoga grada</i>	175
<i>Tokom borbi za oslobođenje Beograda ispoljeno je tesno sa- dejsvo jedinica NOVJ i motorizovanih delova Crvene armije</i>	196
<i>Kapetan F. Nirko drži govor nad grobom I. Andonina koji je u prisustvu velikog broja građana sahranjen na glavnom trgu u Zrenjaninu</i>	197
<i>Otpor neprijatelja je skršen i na krovovima oslobođenog grada zavijorile su se zastave nove Jugoslavije</i>	208
<i>Sovjetski automatičari, učesnici napada na Beograd</i>	209
<i>Sovjetski vojnik i borac NOV Jugoslavije čuvaju grupu zarobljenih nemačkih vojnika</i>	209
<i>20. oktobar 1944 — praznik na ulicama glavnog grada Jugoslavije: osmesi, pesme, zastave</i>	218
<i>Beogradani su masovno izlazili na ulice da bi pozdravili svoje oslobodioc</i>	219
<i>Sovjetski tenkovi prolaze ulicama Beograda za vreme parade u čast oslobođenja grada</i>	228
<i>Stanovnici Beograda radosno pozdravljaju sovjetske borce</i>	229
<i>Beogradani su <u>veoma srdučno</u> pozdravili pripadnike NOVJ i Crvene armije</i>	236
<i>Mornari Dunavske ratne flotile na ulicama Beograda</i>	237
<i>Komandant 4. gardijskog mehanizovanog korpusa <u>general-potpukovnik V. I. Zdanov (u sredini)</u></i>	242
<i>Sahrana sovjetskih boraca palih za oslobođenje Beograda</i>	243

<i>Narodni heroj Mahmut Ibrahimpašić — Mašo, — politički kome- sar 5. krajiške (kozarske) brigade</i>	— — — —	248
<i>Heroj Sovjetskog saveza — poručnik — medicinske službe N. N. Kravcov</i>	— — — —	248
<i>Heroj Sovjetskog Saveza — gardijski — stariji vodnik I. D. Ada- menko</i>	— — — —	248
<i>Narodni heroj Milisav — Durović, — komandant bataljona u 8. cr- nogorskoj brigadi</i>	— — — —	248
<i>Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito govori na Banjici 27. 10. 1944. jedinicama NOVJ koje su učestvovala u bor- bama za oslobodenje Beograda</i>	— — — —	260
<i>Spomen-groblje oslobodilaca Beograda</i>	— — — —	276

PREGLED SKICA

Oslobodena teritorija u Jugoslaviji i grupisanje snaga NOVJ i okupatora pred kraj septembra 1944. godine	80— 81
Dejstva jedinica NOVJ — u Srbiji (prva polovina sep- tembra 1944. godine)	124—125
Nastupanje NOVJ i sovjetske armije ka Beogradu (22. septembar — 20. oktobar 1944. godine)	188—189
Plan napada na Beograd (14. 10. 1944. godine)	220—221
Uništenje nemačke grupacije okružene u rejonu Boleč — Avala (18—20. oktobar 1944. godine)	246—247
Oslobodenje Beograda (14—20. oktobar 1944. godine)	252—253
Plan Beograda	264—265

N A P O M E N A

Izražavamo svoju zahvalnost svim recenzentima u Vojnoistorijskom institutu i izvan njega i svima onima koji su nam, na bilo koji način, svojim radom, predlozima i sugestijama pomogli da pripremimo ovu knjigu za štampu. Posebno se zahvaljujemo potpukovniku Mensuru Seferoviću i kapetanu I kl. Vinku Branici.

Jugoslovenski autori

S A D R Ź A J

	Strana
O D A U T O R A _ _ _ _ _ - - _ _ _ _ _	5
I	
BORBA SOVJETSKIH I JUGOSLOVENSKIH NARODA PROTIV FAŠIZMA U PERIODU 1941 _ JESEN 1944. GOD.	9
II	
VOJNO-POLITICKA SITUACIJA NA BALKANU KRA- JEM SEPTEMBRA 1944. GODINE _ _ _ _ _	6 1
III	
PRIPREMA OPERACIJE _ _ _ _ _	83
1. <i>Priprema Sovjetskih trupa</i> _ _ _ _ _	87
2. <i>Priprema Jugoslovenskih jedinica, prodor u Sumadiju i u dolinu Kolubare</i> _ _ _ _ _	109
3. <i>Borbena dejstva jedinica Glavnog štaba Srbije</i> _ _ _	117
IV	
RAZBIJANJE NEMACKO-FAŠISTICKIH JEDINICA U BE- OGRADSKOJ OPERACIJI _ _ _ _ _	127
1. <i>Borbena dejstva jedinica NOVJ u severozapadnoj Srbiji i Sumadiji. Njihovo izbijanje na prilaze Beogradu</i> _ _	127
Prodor 12. korpusa NOVJ u dolinu Save _ _ _ _ _	130
Borbena dejstva 1. proleterskog korpusa u Sumadiji i u dolini Kolubare _ _ _ _ _	138
Izbijanje 1. armijske grupe NOVJ na prilaze Beogradu i nastupanje u dolinu Velike Morave _ _ _ _ _	142
2. <i>Prodor Sovjetskih i Jugoslovenskih snaga prema Velikoj Moravi</i> _ _ _ _ _	149
Bitka na granici _ _ _ _ _	150
Gonjenje protivnika koji se povlači. Izbijanje u dolinu Ve- like Morave. Borbe na bokovima proboja _ _ _ _ _	166
3. <i>Razvoj ofanzive na Beograd (11—14. oktobra 1944)</i> _ _	189
4. <i>Napad na Beograd i njegovo oslobođenje (14—20. 10. 1944)</i>	216
ZAKLJUČAK _ _ _ _ _	267
<i>Pregled dokumentarnih fotografija</i> _ _ _ _ _	279
<i>Pregled skica</i> _ _ _ _ _	281

Tehnički urednik
Dragoslav Džinić, potpukovnik

Lektor
Miloš Gajić

Korektura
*Kolektiv korektora
Vojnoistorijskog instituta*

Nacrt korica
Đorđe Gorbunov

Priloge u bakrotisku štampa
Beogradski grafički zavod

Rukopis predat u štampu 3. oktobra 1964.

Štampanje završeno 13. oktobra 1964.

Tiraž 10.000 primeraka

Štampa Vojno štamparsko preduzeće Beograd